

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİNDE CEZAYİR'DE NEVÂZİL FIKHI
-NEVÂZİLÜ KASANTÎNA ÖRNEĞİ-

DOKTORA TEZİ

NADJI DJEKABA

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HUZEFİ ÇEKER

KONYA – 2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	NADJI DJEKABA		
	Numarası	158106043005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ İSLAM HUKUKU		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	OSMANLI DÖNEMİNDE CEZAYİR'DE NEVAZİL FIKHI (NEVAZİLÜ KASANTİNA ÖRNEĞİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

NADJI DJEKABA

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü	
ÖZET		

Öğrencinin	Adı Soyadı	NADJI DJEKABA		
	Numarası	158106043005		
		TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ İSLAM HUKUKU		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç.Dr. Huzeyfe ÇEKER		
Tezin Adı	OSMANLI DÖNEMİNDE CEZAYİR'DE NEVAZİL FIKHI (NEVAZİLÜ KASANTÎNA ÖRNEĞİ)			

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Cezayir'deki ilmî hayata ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı dönemi Cezayir'inin önemli ilim merkezleri, bu merkezlerde bulunup fıkıh alanında eser veren özellikle de nevâzil-i fikhiyye alanında çalışmaları bulunan önemli ve meşhur şahsiyetler ele alınmıştır. Bu çalışmada Nevazilü Kasantîna örnek alınarak konunun esas yönü olan fikhî tarafa yoğunlaşmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemi boyunca Cezayirli âlimlerin fetva üretme metotlarını ve nevâzil kitaplarını yazma tarzları ve cevap verme metotları da incelenmiştir.

Bu tezde, Osmanlıların Cezayir'e girişinin Cezayir'deki ilmî hareket ve gelişme üzerinde etkisini, devletin mezhebi olarak resmileştirdikleri Hanefî mezhebi ile mevcut olan halkın mezhebi Makili mezhebi arasındaki etkileşimi de incelenmiştir.

Örnek alınan Nevâzilü Kasantîna eseri incelenip eserin önemi, derleme işinin nasıl yapıldığı, Kasantîna şehri başta olmak üzere Cezayir şehirlerinin ilmi, sosyal

durumu, Abdulkerim Lefgûn'un vermiş olduğu fetvalarda kullandığı üslup ve fetva verirken takip ettiği metodu da izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Cezayir, Osmanlı Dönemi, Nevâzil, Fetvâ, Lefgûn.

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü	
ABSTRACT		

Author' s	Name and Surname	NADJI DJEKABA			
	Student Number	158106043005			
		Basic Islamic sciences / Basic Islamic sciences			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)			
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X		
	Supervisor	Doç.Dr. Huzeyfe ÇEKER			
Title of the Thesis/Dissertation	NAWAZIL FIQH IN ALGERIA IN THE OTTOMAN PERIOD (THE EXAMPLE OF NAWÂZIL AL-QASANTÎNA)				

In this study, we tried to shed light on the scientific life in Algeria during the Ottoman period. In this context, the important scientific centers of Algeria in the Ottoman period and the important and famous figures who worked in these centers and produced works in the field of fiqh, especially in the field of nawâzil al-fiqhiyye, were discussed. In this study, taking NAWÂZIL AL-QASANTÎNA as an example, we focused on the fiqh side, which is the main aspect of the subject. In addition, the methods of producing fatwas of Algerian scholars during the Ottoman period, their style of writing nawazil books, and their methods of responding were also examined.

In this thesis, the impact of the Ottomans' entry into Algeria on the scientific movement and development in Algeria, as well as the interaction between the Hanafi sect, which they formalized as the sect of the state, and the Maliki sect, the sect of the existing people, were also examined.

The exemplary work of NAWÂZIL AL-QASANTÎNA was examined and the importance of the work, how the compilation was done, the scientific and social

situation of Algerian cities, especially the city of Kasantîna, the style used by Abdulkerim Lefgûn in his fatwas and the method he followed when giving fatwas were also tried to be explained.

Key Words: Islamic law, Algeria, Ottoman Period, Nawâzil, Fatwa, Lefgûn.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
1. KONUNUN ÖNEMİ	2
2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMLERİ	3
3. KONUNUN SINIRLARI	6
4. ARAŞTIRMANIN HEDEFLERİ	6
5. LİTERATÜR	7
6. YÖNTEM.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM	12
NEVÂZİL FIKHI	12
1.1. NEVÂZİL FIKHI KAVRAMI VE İLGİLİ KAVRAMLAR	12
1.1.1. Nevâzil Fıkıh Kavramı.....	12
1.1.2. Nevâzil Kavramıyla Bağlantılı Olan Kavramlar	15
1.1.2.1. Fetâvâ.....	15
1.1.2.2. Vâkı‘ât ve Havâdis.....	16
1.1.2.3. Mesâil, Esile ve Ecvibe.....	19
1.1.2.4. Ahkâm ve Akdiye	19
1.1.2.5. Mâ cerâ bihi'l-amel (Uygulanmaya Devam Edilen Hüküm)	19
1.2. NEVÂZİL FIKHİNİN ÖNEMİ	23
1.2.1. Fikhî ve Hukuki Açıdan Nevâzilin Önemi	23
1.2.1.1. Fetvâda Kaynak Olması.....	24
1.2.1.2. Fakih ve İlim Talebesini Eğitmesi	25
1.2.1.3. Bize Ulaşmayan Bazı Eserleri İhtiva Etmesi	26
1.2.1.4. İslam Hukukununun Esnek Olduğunu Göstermesi.....	26
1.2.2. Tarihi Açıdan Nevâzil Fıkıhının Önemi	27
1.2.3. Sosyal ve Siyasal Açıdan Nevâzil Fıkıhının Önemi	29

1.3.	NEVÂZİL ESERLERİNİN TÜRLERİ	31
1.3.1.	Nevâzil Meselelerini Toplayan Kişi Kriteri.....	32
1.3.2.	Fetva Konusu Kriteri	33
1.3.3.	Fetva Sahibi Kriteri.....	33
1.3.4.	Coğrafya Kriteri.....	34
1.3.5.	Sıralama ve Bölümlleme Kriteri	35
İKİNCİ BÖLÜM.....		37
OSMANLI DÖNEMİ CEZAYİR'DE İLMÎ HAYAT		37
2.1.	İLMÎ HAYAT	39
2.1.1.	Osmanlılar Döneminde Cezayir'deki İlim Merkezleri ve Şehirler	39
2.1.1.1.	Darüssultan (Cezayir Şehri).....	42
2.1.1.1.1.	Kaddûre Ailesi	45
2.1.1.1.1.1.	Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1066/1655)	45
2.1.1.1.1.2.	Ahmed b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1118/1706).....	46
2.1.1.1.1.3.	Allâl b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1118/1706)	47
2.1.1.1.1.4.	Muhammed b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1120/1708)	47
2.1.1.2.	Bin Ali Ailesi	47
2.1.1.3.	Muhammed b. Ali (ö. 1128/1716).....	47
2.1.1.4.	Muhammed el-Arabî b. Ali (ö. 1164/1751)	48
2.1.1.2.	Batı Beylikleri Şehirleri.....	48
2.1.1.2.1.	Tilimsân Şehri	48
2.1.1.2.1.1.	Said b. Ahmed el-Makkarî (ö. 1022/1603)	50
2.1.1.2.1.2.	Ebu'l-Abbas Ahmed el-Makkarî et-Tilimsânî (ö. 1041/1631) ..	51
2.1.1.2.1.3.	Yabdurî Ailesi	52
2.1.1.2.2.	Mâzûne Şehri	53
2.1.1.2.2.1.	Mâzûne Şehrinin İlim Aileleri	55
2.1.1.2.2.1.1.	Ebû Tâlib Muhammed b. Ali eş-Şârif el-Mâzûnî	55
2.1.1.2.2.1.2.	Hennî b. Ebî Tâlib Muhammed eş-Şârif el-Mâzûnî	56
2.1.1.2.3.	Muasker Şehri	57

2.1.1.2.4. Vehrân Şehri.....	61
2.1.1.3. Doğu Beylikleri Bölgesi	64
2.1.1.3.1. Kasantîna Şehri	65
2.1.1.3.1.1. Kasım b. Yahya b. Muhammed Lefgûn (ö. 965/1557).....	67
2.1.1.3.1.2. Ebû Muhammed Abdülkerim Lefgûn (ö. 988/1580)	68
2.1.1.3.1.3. Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn (ö. 1045/1632)	69
2.1.1.3.1.4. Ebû Muhammed Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn el-Hafîd (ö. 1073/1662).....	69
2.1.1.3.2. Annâbe şehri	71
2.1.1.3.2.1. Annâbe'deki İlmî Aileler.....	71
2.1.1.3.2.1.1. Bûnî Ailesi	71
2.1.3.2.1.1.1. Kasım b. Muhammed es-Sâsî el-Bûnî (ö. 1088/1677)...	73
2.1. 3.2.1.1.2. Ahmed b. Kasım el-Bûnî (ö. 1139/1726)	73
2.1.1.3.2.1.2. el-Annâbî Ailesi	74
2.1.1.4. Sahra Şehirleri.....	75
2.1.1.4.1. Tuvât Şehri	75
2.1.1.4.1.1. Muhammed el-Âlim ez-Zeclâvî (ö. 1212/1797)	78
2.1.1.4.1.2. Abdurrahman el-Centûrî (ö. 1160/1747).....	79
2.1.1.4.1.3. Abdülkerim b. Amhammed et-Tuvâtî (ö. 1024/1633)	80
2.1.1.4.1.4. Amhammed b. Ahmed el-Bedevî (ö. 1161/1748).....	80
2.1.1.4.1.5. Muhammed b. Abdullah Fethâ el-Emrînî (ö. 1192/1778).....	81
2.1.1.4.1.6. Muhammed b. İsmail el-Gûrârî (ö. 1064/1653).....	81
2.1.1.4.1.7. el-Bekrî b. Abdülkerim el-Tamantîti (Ö. 1133/1721).....	82
2.1.1.4.2. Vercelân Şehri	82
2.1.1.4.2.1. Muhammed Ahmed İbn Abdurrahman el-Hafyân	85
2.1.1.4.2.2. Seyyid Muhammed b. Abdullah b. Sâsî.....	86
2.1.1.4.2.3. Ahmed b. Aflah (1149/1736'da sağ).....	86
2.1.1.4.2.4. Bassâ b. Musa el-Hâc Davûd (117/51761)	86
2.1.1.4.2.5. Abdulaziz es-Semîni (1718-1808)	86

2.1.1.5.	Mizâb Bölgesi	87
2.1.1.5.1.	Şeyh Bâ Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah el-Yezgenî (X/XVI. yy).....	88
2.1.1.5.2.	Yahya b. Salih el-Efdalî (ö. 1714-1788).....	89
2.1.1.5.3.	İbrahim b. Bîhmân (ö. 1232/1817)	89
2.1.2.	Cezayir'in İlim Merkezleri Arasındaki Etkileşim	90
2.1.2.1.	İlmi Yolculuklar ve Görüşmeler	91
2.1.2.2.	Mektuplaşmalar/Yazışmalar ve Tartışmalar	96
2.1.3.	Osmanlı Döneminde Cezayirli Âlimlerin Fıkıh Üretimi	100
2.1.3.1.	Genel Fıkıh Alanında Yazılan Eserler	100
2.1.3.1.1.	Halîl'in <i>el-Muhtasar</i> 'ı Üzerine Yazılan Şerhler ve Nazımlar	100
2.1.3.1.2.	Halîl'in <i>el-Muhtasar</i> 'ı Üzerine Yazılan Haşiyeler ve İhtisarlari	103
2.1.3.1.3.	Diğer Fıkıh Metinleri Üzerine yapılan Şerhler	104
2.1.3.2.	Nevâzil ve Fetâvâ Alanında Yazılan Eserler	106
2.1.3.2.1.	Genel Nevâzil Eserleri	108
2.1.3.2.2.	Özel Nevâzil Eserleri	113
2.2.	OSMANLI DÖNEMİNDE CEZAYİR'DE FETVA VE KAZÂ.....	119
2.2.1.	Osmanlı Cezayir'inde Fetva ve Kazâ Sisteminin Modelleri	122
2.2.1.1.	Büyükşehirlerde Fetva ve Kazâ	122
2.2.1.2.	Beyliklerin Başkentlerine Yakın Kırsal Bölgelerde Fetva ve Kazâ ..	127
2.2.1.3.	Osmanlı'ya Bağlı Şehirlerde Fetvâ ve Kazâ.....	129
2.2.2.	Cezayir'deki Fetva ve Yargı Sistemine İlişkin Değerlendirmeler	133
2.2.2.1.	Cezayir'de Fetvâ ve Kazâ Kurumlarının Belirli Ailelerle İrtibatı	133
2.2.2.2.	Müftü ve Kadı Atamalarının ve Görevden Alınmalarının Ölçütleri..	135
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		138
NEVÂZİLÜ KASANTÎNA		138
3.1.	<i>NEVÂZİLÜ KASANTÎNA</i> 'ya Genel Bakış	139
3.1.1.	Kitabın Adı ve Nispeti	139
3.1.2.	Cezayir'de Yazılan Nevâzil Eserleri Arasındaki Konumu	139

3.1.3.	İçeriği ve Bâbları	140
3.1.4.	İçerdiği Meselelerin Niteliği	141
3.1.5.	<i>Nevâzilü Kasantîna</i> 'da Fetvaları Çok Geçen Kimseler	144
3.2.	<i>NEVÂZİLÜ KASANTÎNA</i> 'NİN <i>TE'LİFİ</i>	147
3.2.1.	Nevâzil Meselelerinde Sorunun Belirtmesi ve Soru Soranın Niteliği ...	147
3.2.2.	Nevâzilü Lefgûn'da 'Âlim ve Müftîlerin Sıfatları ve Lakapları.....	150
3.2.3.	Soruların Uzunluğu, Kısallığı ve Tekrar Edilmesi	151
3.3.	<i>NEVÂZİLÜ KASANTÎNA</i> 'NİN TARİHSEL VE SOSYAL DEĞERİ.....	153
3.3.1.	Yargı, Fetva ve Belgelendirme Alanlarındaki Gelenekler.....	154
3.3.1.1.	Müftîye Şahitlik Yapılması.....	154
3.3.1.2.	Yargı Yoluyla Örfün Devam Ettiğinin İspat Edilmesi	155
3.3.1.3.	Önceki Fetvaların Yargıda Hüccet Kabul Edilmesi	156
3.3.1.4.	Belgelerin Resmileştirilmesi.....	156
3.3.1.5.	Davanın Açılmasının Tavan Sayısı.....	157
3.3.2.	Nevâzilü Lefgûn'da Geçen Siyasi Durumlar ve Toplumsal Gelenekler	157
3.3.3.	Âlimler ve İlmî Durum	161
3.3.4.	Dil Üslupları, Deyimler, Terimler, Meslek ve Sanat İsimleri	167
3.4.	LEFGÛN'UN <i>EN-NEVÂZİL</i> 'İNDEKİ FETVA YÖNTEMİ.....	169
3.4.1.	Lefgûn'un Fetva Kaynakları	170
3.4.1.1.	Ana Kaynaklar	170
3.4.1.2.	Ana Kaynakların Şerhleri, Muhtasar Fıkıh Eserleri ve Şerhleri	171
3.4.1.3.	Nevâzil ve Vesâik Eserleri.....	173
3.4.2.	Lefgûn'un Fetva Verme Esasları	174
3.4.2.1.	Kur'an'ı Kerim ile istidlal.....	174
3.4.2.2.	Sünnet ile istidlal	175
3.4.2.3.	İcmâ ile istidlal.....	177
3.4.2.4.	Kıyas ile istidlal	177
3.4.2.5.	Seddü'z-zerî' ile istidlal.....	177
3.4.2.6.	Örf ile istidlal	178

3.4.2.7. Şer‘î Kâ‘ideler ile istidlal.....	179
3.4.3. Lefgûn’un Fetvadaki Yöntemi.....	183
3.4.3.1. Lefgûn’un Görüşleri Zikretmedeki Yöntemi.....	183
3.4.3.1.1. Görüşleri Tartışma ve Tercihde Bulunma.....	183
3.4.3.1.2. Tercihde Bulunmadan Görüşleri Zikretme ve Tartışmaları Sunma	186
3.4.3.1.3. Nakil ve Delilleri Zikretmeden Cevabı Kısa Bir Şekilde Zikretme	187
3.4.3.1.4. Kendi Görüşüne Göre Fetva Verme ve Tercihde Bulunma.....	187
3.4.3.1.5. İlmî Emanet ve Kaynaklara Atıfta Bulunma.....	188
3.4.3.2. Delil Gösterme ve Tercihde Bulunma Yöntemi	189
3.4.3.2.1. Meşhûr Olan ve Uygulanan Görüşe Bağlı Kalması.....	189
3.4.3.2.2. Hükümleri Gerekçelemeye Önem Verme ve Makâsîdü’ş-Şerî‘aya Riayet Etme	191
3.4.3.2.3. Düzenleme, Sınıflandırma ve Meseleleri Analiz Etme.....	191
3.4.4. Lefgûn’un Fetva Vermedeki Âdâbı ve Ahlakı.....	193
3.4.4.1. Lefgûn’un Soru Sorana Karşı Tavrı ve Cevaba Başlaması.....	193
3.4.4.2. Lefgûn’un Kendisine Muvâfık ve Muhalif Olan Alimlere Karşı Tavrı	196
3.4.4.3. Lefgûn’un Fetvalarında Vaaz.....	200
3.4.5. Lefgûn’un Fetvalarının Dilbilimsel Yapısı	203
SONUÇ.....	208
KAYNAKÇA.....	216

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: bin
Bkz	: Bakınız
H.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
M.	: Miladi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.s.	: sallallâhu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Cezayir'deki ilmî hayata ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı dönemi Cezayir'inin önemli ilim merkezleri, bu merkezlerde bulunup fıkıh alanında eser veren özellikle de nevâzil-i fikhiyye alanında çalışmaları bulunan önemli ve meşhur şahsiyetler ele alınmıştır. Bu çalışmada Nevazilü Kasantîna örnek alınarak konunun esas yönü olan fikhî tarafa yoğunlaşmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemi boyunca Cezayirli âlimlerin fetva üretme metotlarını ve nevâzil kitaplarını yazma tarzları ve cevap verme metotları da incelenmiştir.

Bu tezde, Osmanlıların Cezayir'e girişinin Cezayir'deki ilmî hareket ve gelişme üzerinde etkisini, devletin mezhebi olarak resmileştirdikleri Hanefi mezhebi ile mevcut olan halkın mezhebi Makili mezhebi arasındaki etkileşimi de incelenmiştir.

Bu çalışmada örnek alınan *Nevâzilü Kasantîna* eseri incelenip eserin önemi, derleme işinin nasıl yapıldığı, Kasantîna şehri başta olmak üzere Cezayir şehirlerinin ilmi, sosyal durumu, Abdülkerim Lefgûn'un vermiş olduğu fetvalarda kullandığı üslup ve fetva verirken takip ettiği metodu da izah edilmeye çalışılmıştır.

Tez, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi, çalışmanın sorunu ve problemleri ve konu incelemesinde kullanılan metot ele alınmıştır. Birinci bölümde Nevazil kavramı ve ona bağlı kavramlar, nevazil fikhının önemi ve nevazil eserlerinin türleri incelenmiştir.

İkinci bölümde Osmanlı döneminde Cezayir'de ilmi hayat, ilim merkezleri, Meşhur âlimleri ve onların fıkıh üretimi, özellikle nevazil fikhî alanında yazmış oldukları eserler, o dönemdeki Fetva ve Kaza (Yargı) sistemlerine değinilmiştir.

Üçüncü bölüm ise uygulamalı araştırma olarak *Nevâzilü Kasantîna* eserine tahsis edilmiştir. Burada bu esere genel bakış, eserin adı ve nisbeti, yazılma sebepleri, tarihi ve Osmanlı döneminde Cezayir'de yazılan nevâzil eserleri arasındaki konumu, eserin içeriği ve bâbları, Nevâzilü Kasantîna'da geçen meselelerin niteliği, fetvaları çok geçen kimseler ve benzeri istatistik bilgiler kaleme alınmıştır. Eserin fıkıh açısından, tarihsel ve sosyal değeri gösterilmiştir. Bölümün sonunda Abdülkerîm Lefgûn'un fetvaları ele

alınıp bu fetvalar verilirken Lefgûn'un dayandığı kaynaklar, kullandığı yöntem ve metoduna değinilmiştir.

Tezimin hazırlanmasında ve tamamlanmasında büyük emeği geçen ve karşılaştığım engelleri aşmam için yardım ve tavsiyelerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Huzeyfe ÇEKER'e şükranlarımı sunarım. Çalışma boyunca değerli görüşlerini benimle paylaşan tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Murat ŞİMŞEK, Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN ve Doç Dr. Abdullah ACAR, tez savunmasında eleştiri ve görüşlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Hasan ÖZER hocalarıma teşekkür ederim. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim dalındaki hocalarıma ve tezimin yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen ve sabırla bana destek olan sevgili babama, anneme, değerli eşim Zineb'e, canlarım: Lyne'ye, Mohamed Jabir'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

NADJİ DJEKABA

Konya-2023

GİRİŞ

Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât ve selam, Allah'ın güvenilir elçisi olan Efendimiz Hz. Muhammed, ailesi, ashabı ve onun yoluna uyanların üzerine olsun.

Fıkhü'n-nevâzil literatürü, İslâm hukukunun önemli alt dallarından biri olarak kabul edilmektedir. Zira bahse konu literatür, İslâm hukukunun gündelik hayatın tüm alanlarına dair hükümlerinin açıklanmasında hayâti bir rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra fıkhü'n-nevâzilin, İslâm hukuku normlarının gündelik hayatta uygulanmasında ve yaşamın yapısının söz konusu normlarla karakterize edilmesinde de azımsanmayacak bir işlevinin olduğunu hatırlamak gerekmektedir.

Bu sebeple nevâzil-i fıhiyye literatürü, İslâm şeriatının gerçekliğinin bilinmesinde, bir hukuk sistemi olarak mükelleflerin durumlarını ne ölçüde dikkate aldığı noktasında ve olayları zamansal ve mekânsal çevrenin doğasıyla ne oranda tutarlı olarak ele alıp değerlendirdiği hususunda bir mihenk taşı fonksiyonu görmektedir.

Bir yöntem olarak fakihe dini hayatın her alanına hâkim kılma imkanını vermesi dolayısıyla nevâzil literatürü, daha da önemli bir hale gelmektedir. Nevâzil literatürü bunu, dinin gerçekleştirmeyi hedeflediği değerlerle uyumlu hükümleri araştırarak ve söz konusu değerlere alternatif üreterek yapmaya çalışmaktadır. Bu nedenle nevâzil literatürünün uzmanı olan bir fakih, kendisine bir şeyin sorulmasını ve sorulacak olan soruya cevap vermek için beklemede kalmamakta; aksine, bu durumdan çok önce hükümleri araştırmaya koyulmaktadır. Bunun yanı sıra nevâzil alanında ihtisas sahibi olan bir fakih eş zamanlı olarak ihtiyaç duyulduğunda kullanılması maksadıyla alternatif şer'î hükümlerin peşine de düşmektedir.

İslâm, yasaları ve genel kaideleriyle müslümanın gereksinim duyduğu hayatın tüm alanlarını kapsayan bir dindir. Bu gerçekliğin bir tezahürü ve hayatın akışı içerisinde meydana gelen olaylarla hadiselerin çağa ve zamana göre değişip statik bir hal sergilememesinden dolayı İslâm âlimleri, dinin âmm naslarına ve kaidelerine dayanarak,

bunları esas alarak nevâzil-i fikhiyye hükümlerini söz konusu naslardan ve kaidelerden istinbât etmişlerdir.

Nevâzil-i fikhiyye literatürüyle ilgili fikhî fetvalar vermek suretiyle bu literatürün oluşmasında önemli ve hissedilir şekilde rol oynayan âlimlerden bazıları da Batı İslâm ülkelerindeki (Kuzey Afrika Sahrâ altı bölgeleri) âlimlerdir. Bu bölgedeki âlimler genel olarak bahse konu literatüre katkı sağlamakla birlikte özellikle Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) diye bilinen Cezayir bölgesindeki âlimlerin katkıları kayda değerdir. Orta Mağrib âlimlerinin nevâzil-i fikhiyye literatürüne katkı sağlayan söz konusu fetvalarını, onların matbu olan eserlerinde, yazma eser kütüphanelerinde bulunan onlara ait yazmalarda ve onların biyografilerinde bulabilmekteyiz.

1. KONUNUN ÖNEMİ

Cezayir’de genel olarak uygulamalı fıkıh ve özel olarak da nevâzil türüyle ilgili yazılanları araştırdığımızda bunların büyük çoğunluğunun orta çağa kadar gelebildiğini görmekteyiz. Cezayir’deki bu çalışmalar, en son İmâm Mâzûnî’nin *ed-Dürerü’l-meknûne* isimli eseriyle el-Veşerîsî’nin (ö. 914/1508) *el-Mi’yârü’l-mu’rib ve’l-câmi’u’l-mugrib ‘an fetâvâ ‘ulemâ’i İfrîkiyye ve’l-Endelüs ve’l-Magrib* adlı eserini inceleyerek bu noktada kapıyı kapattıkları görülmektedir. Cezayir’de yapılan çalışmalar, adı geçen iki müellifin eserlerinden sonra Cezayir’in farklı ilim havzalarında kaleme alınan eserlerden haberdar değildir. Söz konusu modern çalışmalar, 15. ile 19. yüzyıllardaki nevâzil literatürüne dair bir şey söylediklerinde Tunus ve Mağrib gibi ülkelerde yazılanları zikredip Cezayir’i görmezden gelmektedirler. Modern çalışmalar bu anlamda 15. ile 19. yüzyıllarda Cezayir’de kaleme alınan nevâzil türü eserlere yönelik herhangi bir bilgi vermemektedir.

Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ile Cezayir’i bir araya getiren en önemli tarihsel dönemlerden birini kapsayan bu konunun araştırmacı tarafından kişisel ilgiyle karşılanması, yine araştırmacının tarihsel ve hukuksal boyutu olan konuları araştırmaya duyduğu merak, ayrıca Cezayir’in bu dönemdeki ilmî ve fikhî alandaki

faaliyetlerinin arz ettiği önem ve konunun Cezayir'deki ilmî ve fikhî mirasla buradaki ilim havzaları ve âlimlerle bulunan sıkı bağından dolayı tercih edildiği söylenebilir.

Cezayir'de (Mağrib-i Evsat/Orta Mağrib) fikh hareketine önem verip nevâzil konusunda kalem oynatanların çoğunluğunun bu çalışmalarını orta çağ olan 12. ile 15. yüzyıllarda yaptıkları görülmektedir. Diğer yandan 15. ile 19. yüzyıllar arasındaki dönemde ise nevâzil-i fikhîye literatürüne ışık tutup bu konuda fikir verecek olan çalışmaların son derece sınırlı olduğu gözükmemektedir. Bu durum, 15. ile 19. yüzyıllarda genel olarak ilmî çalışmaların ve özel olarak da nevâzil-i fikhîye alanındaki araştırmaların azaldığını göstermektedir. Osmanlı döneminde yapılan nevâzil çalışmaları ise nevâzil kitaplarını, Cezayir'in bazı şehirlerine dair tarihî kaynaklar olmaları bağlamında önemseyip bu itibarla ele alıp incelemişlerdir. Zira Cezayir bölgesine ait nevâzil çalışmaları, fikhî yönlerinin yanı sıra tarih araştırmaları için de yazıldıkları bölgenin ekonomik, sosyal ve siyasî yapısına yönelik birer kaynak teşkil etmektedirler. Bu nedenle Osmanlı döneminde yapılan çalışmalar, nevâzil kitaplarının asıl yönü olan fikhî tarafa ve nevâzil müelliflerinin fetvalara verdikleri cevaplarda kullandıkları metoda değinmemişlerdir. Bütün bu sebeplere Osmanlı Cezayir'indeki nevâzil fikh mirasıyla ilgili kapsamlı çalışmaların eksikliğini de eklersek tüm bu sebepler, araştırmacıyı bu konuyu seçmeye ve incelemeye sevk etmiştir.

Bu yüzden bu çalışmada Osmanlı Cezayir'deki ilmî hayata ışık tutmaya çalışacağız. Bu bağlamda Osmanlı dönemi Cezayir'inin önemli ilim merkezleri, bu merkezlerde bulunup fikh alanında eser veren ama hassaten de nevâzil-i fikhîye alanında çalışmaları bulunan önemli ve meşhur şahsiyetleri ele almaya çalışacağız. Bunu yaparken konunun esas yönü olan fikhî tarafa yoğunlaşacağız. Ayrıca Osmanlı dönemi boyunca Cezayirli âlimlerin fetva üretme metotlarını ve nevâzil kitaplarını yazma tarzlarıyla cevap sunma metotlarını da incelemeye gayret edeceğiz.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMLERİ

Cezayir'de seçkin bir ilmî ve fikhî faaliyet ortaya çıkmıştır. Nitekim ülkede birçok ilmî merkez oluşmuştur. Bu anlamda aktif bir ilim hareketine tanık olan ülkenin bu ilmî

hareketliliği ülke sınırları dışına taşarak ünü tüm İslâm âlemine yayılmıştır. Cezayir'deki bu ilim hareketi, Mâlikî fıkıh çalışmalarına genel anlamda katkıda bulunarak ilaveler yapmıştır. Cezayirli fıkıhçıların, fıkıh müktesebatlarını kullandıkları alanın ve usul kaidelerine ne kadar aşına olduklarını, fıkıh alanında ne ölçüde kök salıp sağlam olduklarıyla makâsîdü's-şerîa ile mesâlih konularında nasıl yüksek bir mertebede olduklarını gösteren en önemli alanın, nevâzil-i fikihiye sahası olduğu söylenebilir. Nevâzil konularına cevap vermek ve dinin bu konuyla alakalı hükmünü öğrenmek maksadıyla Cezayirli fıkıhçıların nevâzil-i fikihiye alanında kaleme aldıkları eserlerde adı geçen tüm kaideleri ve usulleri kullandıklarını görmekteyiz. Bu araştırmada aşağıdaki soruları cevaplamaya çalışacağız:

- Osmanlı Cezayir'indeki ilmî hareketin tezahürleri nelerdir?
- Osmanlıların Cezayir'e girişinin Cezayir'deki ilmî hareket ve gelişme üzerinde doğrudan bir etkisi olmuş mudur?
- O dönemde Cezayir'deki en önemli ilim merkezleri hangileridir? Öne çıkan en meşhur şahsiyetler kimlerdir?
- Cezayir ilim merkezlerinin kendi aralarında ve diğer İslâmî ilim merkezleriyle ilmî bir etkileşimi var mıdır?
- Nevâzil-i fikihiye ilmine Osmanlı âlimlerinin katkıları nelerdir? Osmanlı döneminde Cezayir'de kaleme alınan en önemli nevâzil eserleri hangileridir? Bu eserlerin en önemli türleri hangileridir?
- Osmanlıların gelişinden önce Cezayir'de Mâlikî ve İbâziyye mezhepleri vardı. Osmanlıların Cezayir'e gelmesiyle birlikte Hanefî mezhebi de biliniyor oldu. Acaba bu mezhepler arasındaki ilmî etkileşim nasıldı?

Cezayir âlimlerinin nevâzil türüne verdikleri cevaplar ve ortaya koydukları fetvalarla ilgili takip ettikleri fikhî yöntemi incelemek ve tahlil etmek için Cezayir'in Kasantîna şehrinden olan fıkıhçı Muhammed b. Lefgûn'un (ö. 1114/1702) *Nevâzilü Kasantîna* adlı eserini seçtik. Çünkü bu kitap, Cezayir'deki önemli bir Osmanlı şehri

olan Kasantîna şehrinin uzun ve önemli bir tarihi dönemini kapsayan bir külliyyat şeklindeki tek nevâzil kitabıdır. Ayrıca doğrudan Osmanlı idaresi altında bulunan Cezayir'in tamamında *Nevâzilü Kasantîna* adlı külliyyat boyutunda başka bir nevâzil bulunduğu bilinmemektedir. Diğer bir ifadesiyle doğrudan Osmanlı idaresi altında bulunup Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin arasında etkileşimin bulunduğu bölgeler, şehirler ve ilim merkezlerinde Lefgûn'un kitabı gibi başka bir nevâzil eserinin bulunduğu şeklinde bir bilgi elimize ulaşmamıştır. Bundan dolayı Lefgûn'un adı geçen eseri tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı döneminde Kasantîna'daki Lefgûn ailesi, ilim açısından en etkili olan aileydi. İleride anlatılacağı üzere ailenin bu konumu nedeniyle fetva başkanlığı, kadılık, şeyhülislâmlık makamı ve hac emirliği onların elindeydi. Dolayısıyla bu aile fetva, yargı, tasavvuf ve resmi yönetim pozisyonlarını elinde tutup tüm bunları birleştiren etkili bir ilim ailesiydi. Bu ailenin tarihinde tanınan en meşhur isim belki de Abdülkerîm Lefgûn'dur (ö. 1073/1662) Hatta onun ünü, incelemek için seçtiğimiz nevâzil kitabına bile yansımıştır. Abdülkerîm Lefgûn *Nevâzil* adlı kitabı derleyen müellifin babasıdır. Abdülkerîm Lefgûn, aynı zamanda fetva sayısı bakımından *Nevâzil* adlı kitapta en çok adı geçen âlimlerdendir. Bu yüzden de hem bu eseri incelemek, hem de genel olarak aşağıda ortaya konulacak sorulara cevap vermek ve özel olarak da Abdülkerîm Lefgûn hakkına bilgi vermek için *en-Nevâzil* kitabını seçtik. Adı geçen sorular ise şöyledir:

- *Nevâzilü Kasantîna* adlı kitabın başlığıyla ilgili bir ihtilaf var mıdır? Bu kitabın, derleyicisi olan Muhammed Lefgûn'a nispetinde bir belirsizlik söz konusu mudur?
- Fıkıh ve tarih açısından bu kitabın önemi nedir?
- Bu kitap, fıkıh ilminin nevâzil literatüründe hangi tür te'lif altında yer alabilir?
- Abdülkerîm Lefgûn'un fetva üretirken takip ettiği yöntem nedir?
- Fetva noktasındaki en önemli kaynakları nelerdir? Kendisinden görüşler ve argümanlar nasıl aktarılıyor?

- Fetvalarında kendisine has fikhî tercihlerde bulunuyor mu?
- Fetvalar genellikle yazarının psikolojisine ve ahlakına dair birçok şey yansıtır. Bu bağlamda ister çağdaşlarıyla olsun ister kendisinden önceki kişilerle olsun isterse de soru tarzında kendisine yöneltilen fetvalarla ilgili olsun onun fetva verme noktasındaki edep ve terbiyesi nasıldı?

Bu ve bunlara benzer alt sorulara bu araştırma boyunca bütün detaylarıyla cevaplar bulmaya çalışacağız.

3. KONUNUN SINIRLARI

Bu çalışma Osmanlı Cezayir’indeki nevâzil-i fikhiyye konusunu ele almaktadır. Çalışma, Cezayir’de bilinen ilim havzalarının birçoğunu kapsamaktadır. Bunlar Kasantîna, ‘Annâbe (Doğu Baylek), Cezayir’in başkenti (Dârü’s-Sultan), Vehrân, Tilimsan (Batı Baylek) ve Cezayir’in güneyindeki sahra şehirleridir. Çalışmanın ele aldığı zaman dilimi ise 15. yüzyıldan, Cezayir’in Osmanlı egemenliğinde olduğu 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Çalışmanın uygulamalı bölümü ise araştırmacı tarafından o dönemde yazılan nevâzil eserlerinden birine dayandırılması gerektiği şeklinde düşünülmüş ve yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı uygulama için *Nevâzilü Kasantîna* adlı kitap seçilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN HEDEFLERİ

1. Cezayir’in Osmanlı döneminde tanık olduğu ilmî hareketlere ışık tutmak.
2. Cezayir’deki fetva ve kazâ (yargılama), kurumlarının incelenmesi ve bu iki kurumun siyasî iktidarla ne derece bağlantılı olduğunun ortaya konulması.
3. Cezayirli âlimlerin nevâzil-i fikhiyye sahasındaki gayretlerinin ortaya çıkartılması ve bu konudaki eserlerinin sayım dökümünün yapılması.
4. Osmanlı Cezayiri’nde bilinen üç mezhep (Mâlikî, Hanefî ve İbâziyye) arasındaki fikhî etkileşimin boyutunu göstermek.

5. Osmanlı döneminde yazılan nevâzil eserlerinden biri olan *Nevâziliü Kasantîna* adlı eserin incelenmesi ve bu eserin o dönemde Cezayir’de yapılan nevâzil araştırmalarındaki yerinin aydınlatılması.

6. O dönemde bir nevâzil derlemecisinin nevâzil türünden olan bir eserde nasıl bir sıra takip ettiği, cevapları ne şekilde düzenlediği ve bunları hangi metodolojiyle ortaya koyduğunu açıklamak.

7. Lefgûn’un kendisine sorulan fikhî ve nevâzil türünden sorulara verdiği cevaplar noktasında takip ettiği yöntemi tesbit etmek.

8. Esas aldığı ilkeleri ve kullandığı delilleri açıklamak, fetva verirken atıfta bulunduğu kaynakları tespit etmek.

9. Fetva verirken Mâlikî mezhebine ne ölçüde bağlı kaldığını netleştirmek.

5. LİTERATÜR

Cezâyir coğrafyasında nevâzil konusunu ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Aynı şekilde Ebû Kâsım’ın *Târîhu’l-Cezâir’is-Sekâfi* eseri gibi nevâzil eserlerine ilişkin literatürü tarihi perspektif üzerinden inceleyen çalışmalar mevcuttur. Nitekim söz konusu eser Osmanlı dönemi Cezayir’inde ilmi-kültürel hayatı konu alan araştırmaların temel referans kaynağıdır.

Bazı dönemlerde kaleme alınmış nevâzil fikhî üzerinden bazı şehir ve yerlerin sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarını ele alan tarih çalışmaları da mevcuttur. Ancak ne var ki bu çalışmaların çoğu 15-19. yüzyıllarda kaleme alınan nevâzil literatüründen bahsetmez. Aynı zamanda söz konusu dönem aralığı Cezayir’in Osmanlı yönetimi altında olduğu “modern çağ” olarak nitelenen tarihi döneme denk gelmektedir. Bunların yanı sıra nevâzil kitaplarını ele alan araştırmalar, onları ya tamamen tarihî bir açıdan ele alır ya da bu kitapları birer edisyon-tahkik çalışması olarak incelemeye tabi tutar. Dolayısıyla mezkur literatür içerisinde araştırmamızın sınırlarını göz önünde bulundurarak Cezayir’deki nevâzil literatürünü müstakil olarak konu edinen ve söz konusu literatürü sistematik bir şekilde ele alan herhangi bir akademik çalışmaya

rastlayamadık. Çalışmamızı bizden önceki çalışmaların vardıkları sonuçların üzerine inşa etmek amacıyla bu araştırmanın temelini oluşturan bir grup önemli çalışmayı konumuzun kaynakları olması açısından inceledik. Söz konusu referans kaynakları şu üçlü taksime göre sınıflandırabiliriz:

I. Mezkûr Dönemde Cezayir Tarihini Ele Alan Çalışmalar

Bu çalışmaların başında Cezâyir tarihçiliğinin büyük ustası olan Ebû Kâsım Sa‘dullah’ın kıymetli çalışmaları zikredilebilir. Onun *Târîhu’l-Cezâir’is-Sekâfî* isimli eseri bu tür kaynakların başında gelir. Nitekim yazar eserinin iki cildinde müstakil olarak 15-19. yüzyıllar esnâsındaki Cezâyir’i müstakil olarak ele alır. Belirtildiği üzere söz konusu tarih dilimi çalışmamızın inceleme alanını oluşturur ve Cezayir’deki ilmi hayatı ele almaya çalıştığımız Osmanlı Cezayir’i dönemine tekabül eder. Yazar bu eserinde, Cezayir’in bilimsel ve kültürel hareketliliğini, ülkenin bildiği en önemli ilim merkezlerini, en önemli ilim dallarını ve bu ilim dallarındaki en önemli çalışmaları ele alır. Söz konusu eser bahse konu özellikleri ihtiva etmesi hasebiyle çalışmamızın birçok başlığının temel referans kaynağıdır.

Çalışmamızın önemli kaynakları arasında sayılabilecek ve çalışmamızın özgün değerini artıran eserler arasında Cezayirli tarihçi Mehdî el-Bûabdillî tarafından kaleme alınan ve Abdurrahman ed-Düveyb’in tahkikiyle basılan *Kitâbu’l-Â‘mâli’l-kâmile* eseri zikredilebilir. Abdurrahman ed-Düveyb’in titizlikle yayına hazırladığı söz konusu eser, Kültür Bakanlığı tarafından 2012 yılında Cezâyir’in Bağımsızlık Günü’nün 50. yıldönümüne denk gelecek şekilde neşredilmiştir. Bu eser, yazar Mehdî el-Bûabdillî’nin tarih alanında kaleme aldığı eserleri ve tahkik çalışmalarını, Cezâyir tarihine ilişkin mektupları ve sunumları ile özellikle Osmanlı dönemi Cezâyir’ine ilişkin yazarın katıldığı bilimsel kongreleri konu edinmektedir.

Aynı şekilde bu bağlamda İbnü’l-Müftî Hüseyin b. Şâvûş’un kaleme aldığı Cezâyirli paşaları ve ulemâyı ele alan *Takyîdât-ü İbnü’l-Müftî* adlı eser zikredilebilir. Söz konusu eser Fâris Ka‘vân tarafından neşredilmiştir. Araştırmacı, Cezâyir’deki müftü

tabakalarını ve buradaki kazâî durumu ve fetvaların tarihi konularında bu kaynaktan yararlanmıştı.

II. Nevâzil Fıkhını Konu Edinen Çalışmalar

Nevâzil fıkhı konusunda kaleme alınan çalışmaların kadim bir tarihi bulunmaktadır. Ancak bizzat nevâzil fıkhı tarihini ve literatürünü ele alan çalışmalar kadim olma özelliğini taşımamaktadır. Bu ilim dalının tarihini, önemini, alt kısımlarını, tasnif çeşitlerini ve her bir fıkıh ekolünün nevâzil fıkhına katkısını teorik bir şekilde sunmaya çalışan çalışmaların sayılarının çok olduğunu tespit ettik. Ancak nevâzil fıkhının teorik hale gelmesine odaklanan ve temel referans kaynağı olarak tanımlayabileceğimiz çalışmaların bazılarını ele almayı uygun gördük. Araştırmacının bu niteliklere sahip incelediği çalışmaları şu şekilde sıralanabilir:

a. Mustafa es-Samedî, *Fıkhü'n-Nevâzil 'inde'l-Mâlikiyye -Târîhên ve Menhecên-*, Mektebetü İbn Rüşd, 2007. Samedî bu eserinde Endülüs'teki nevâzil fıkhının gelişimini, bu alandaki önemli eserleri, çözüm üretmede kullandıkları yöntemleri, Endülüslü fukahânın fetvâ usullerini de dikkate alarak örnekler üzerinden uygulamalı bir biçimde ele alır.

b. Muhammed Hacî, *Nazarât fî fıkhî'n-nevâzili'l-fıkhîyye*, Mağrib: el-Cem'ıyyetü'l-Mağribiyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1999. Yazar bu eserinde fıkıh ve fıkhın alt dalı olan nevâzil fıkhının günümüze kadar tarihsel süreç içerisindeki gelişimini ele alır. Bunun yanı sıra nevâzil fıkhında öne çıkan eserleri inceler ve bu ilim dalının temel özelliklerini okuyucuya sunmaya çalışır. Yazar eserini Mağrip'teki sosyal yapıyı ele alan Venşerîsî'nin *el-Mi'yâru'l-Mu'rib* eserine ilişkin değerlendirmeleriyle sonlandırır.

III. Abdulkerim Lefgûn'un (ö. 1662/1073) Düşüncelerini, Fıkhî Bakış Açısını, Yöntemini Ele Alan Çalışmalar

Bu başlık altında şu çalışmaları sıralayabiliriz:

a. *Menşûru'l-Hidâye fî keşfi hâli men iddeâ'l-ilme ve'l-vilâye*, Abdulkerîm Lefgûn. Yazarın söz konusu eseri Kasantîna tarihini ve Kasantîna ulemâsını konu edinen temel kaynaklar arasındadır. Eserinde Kasantîna ulemâsı, fukahâsı ve mutassavvıflarının biyografilerine yer veren yazar, ele aldığı tarih dilimindeki dönemde meydana gelen birçok siyasi ve sosyal olaya da kitabın sayfa aralarında atıflarda bulunur. Eser okuyucuya, Osmanlı Kasantîna'nın tarihine ilişkin de önemli bilgiler sunar. Çalışmamızda Abdulkerîm Lefgûn'un kişiliğini, ilmî görüşlerini ve Cezayir'deki siyasi ve bilimsel tabakaya bakışını öğrenmek için bu kaynağa sıkça başvurduk. Yazarın bu çalışması bazı rivâyetleri ve tarihi olayları ele alması cihetiyle *Nevâzil Lefgûn* eserindeki birçok boşluğu kapatır ve bu yönüyle de büyük bir önemi haizdir. *Nevâzil* eserinde ele aldığı konuları *Menşûr* eserinde uzun uzadıya ele alan yazar, Kasantîna tarihine ilişkin okuyucuya geniş bir perspektif sunmaktadır.

b. *Nevâzil Kasantîna*, Muhammed b. Abdulkerim Lefgûn, thk.: Houarai Toutai, Aîşe Belâ'bid. Çalışmamızda Abdulkerim Lefgûn'un fetvâ usulünü uygulamalı olarak incelemede esas aldığımız eser budur. Eseri tahkik eden araştırmacılar, nakledilen sözlerin bir kısmını matbu kaynaklarına atıf yaparak ve bazı hadisleri tahrîc ederek eseri yeniden neşre hazırlamışlardır. Bu araştırmacılar ayrıca kitaba uzun bir mukaddime yazmışlar. Fakat onlar bu mukaddime müellifin yaşadığı dönemi, yazarın hayatını ve kitapta yer alan fetvalardaki fıkıh ve usul yöntemine yer vermemişlerdir.

c. Ebû Kâsım Sa'dullah, *Şeyhu'l-İslâm Abdulkerim Lefgûn -Dâiye Selefîyye-*, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986. Yazar bu eserinde Kasantîna'daki genel siyasî ve ilmî duruma ve Lefgûn'un entelektüel biyografisine ışık tutmaya çalışır. Onun görüşlerindeki, ilmî ve fikrî tercihlerindeki ve siyasî tecrübelerindeki tecdîdi ele alır. Ancak ne var ki Ebû Kâsım bu eseri kaleme aldığı anda ne Lefgûn'un nevâzile ilişkin eserinden ne de Lefgûn fetvâlarından henüz haberdar değildi. Bu iki eserden haberdar olması şüphesiz araştırmasını daha değerli kıldı.

d. Lefgûn ve onun nevâzil alanında kalem aldığı eserlere ilişkin hazırlanan bilimsel makaleler. Bu kısımdaki literatüre Meşrî Remzî'nin kaleme aldığı "*et-Tahrîc ve*

eseruhu fi'l-fetvâ inde 'ulemâ-i Kasantîna min hilâli Nevâzili Lefgûn” isimli makale örnek olarak zikredilebilir. Yazarın bu makalesi 2017 yılında Kasantîna’da, Câmia‘tu’l-Emîr Abdulkadir li’l-Ulûmi’l-İslamiyye Üniversitesinin *Mecelletü’ş-Şeri‘a ve’l-İktisâd* dergisinin 6. sayısında yayımlanmıştır. Araştırmacı, makalesinde müftülerin fıkıh usulünden yararlanarak verdikleri bir grup fetvayı ele almıştır. Ancak tüm bu fetvâlar, bu araştırmada fetvâları üzerinde durulan ve analiz edilen Abdulkerim Lefgûn dışındaki fukahâ ve müftülere aittir ve bu cihetiyle çalışmamızdan ayrılmaktadır.

6. YÖNTEM

Nevâzil fikhına dair bu çalışmamız, birtakım araştırma yaklaşımlarını içeren bütünleştirici yaklaşım yöntemini esas alarak hazırlanmıştır. Buna binaen, nevâzil fikhıyla ilgili tarihsel ve bilimsel materyali toplarken tarihsel yöntemi esas almış ve onları çeşitli bağlamlarında takip etmiştik. Çalışmanın özellikle uygulamalı bölümünde nevâzil literatürüyle ilgili tümevarımcı ve analitik yaklaşımı esas almış ve nevâzil literatürüne katkıda bulunan yazarların yöntemlerini esas alarak onların metodolojilerini takip etmeye çalışmıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

NEVÂZİL FIKHI

1.1. NEVÂZİL FIKHI KAVRAMI VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Nevâzil fikhî kavramının ne anlama geldiğini öğrenmek için ilk önce sözlüklerde geçen nevâzil kavramının ne anlama geldiğini daha sonra fakihlerin nevâzil terimi için yaptıkları tanımları ve bu kavramla bağlantılı olan kavramları inceleyeceğiz.

1.1.1. Nevâzil Fıkıh Kavramı

Nevâzil kelimesi nüzûl kelimesinden türemiştir. Nüzûl sözlükte inme anlamına gelmektedir.¹ Bir şeyin düştüğünü göstermektedir. Nevâzil kelimesi nâzile kelimesinin çoğuludur. Nâzile insanların başına gelen şiddetli felaket anlamına gelmektedir.²

Müslümanların başına savaş, kıtlık, salgın ve hastalık gibi şiddetli bir felaket (nâzile) geldiği zaman imamın bütün namazlarda kunût okuyacağı şeklinde fakihlerin sözünde geçen nâzile kavramı bu sözlük anlamındadır.³ 2020’de meydana gelen korona salgını da bu tür musibetler grubuna girmektedir. Felaketlerin; cuma namazı ve cemaatle namaz kılmayı düşürdüğü, doktorun abdest alma ve namaz kılma yöntemini, ölüleri yıkama ve defnetme şeklini ve bunlar dışında başka şeyleri etkilediği görülmektedir. Fakihler burada nâzilenin sözlük anlamını kast etmektedirler. Müslim, “Müslümanların Başına Bir Felaket Geldiği Zaman Bütün Namazlarda Kunût Okumanın Müstehap Olması” (باب استحباب القنوت في جميع الصلاة إذا نزلت بالمسلمين نازلة) şeklinde bir başlık

¹ Ebu’t-Tâhir Mecduddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-mühît*, thk. Enes Ahmed Muhammed Şakir, Zekerîyya Cabir Ahmed (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2008), 1602.

² Ahmed Ebü’l-Hüseyin el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüğâ*, thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1979), 5/417; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs min cevâhir’l-kâmûs*, thk. Mustafâ Hicâzî (Kuveyt: et-Türasu’l-‘arabi, 1998), 30/482; Ebu’l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Kahire: Dârü’l-ma‘ârif, ts.), 49/4401; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü’l-luğati ve sîhâhi’l-‘arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğaffûr ‘Attâr (Beyrut: y.y., 1990), 5/1928.

³ Selâm Ebrîş, “‘İlmü’n-nevâzil ve’l-fetâvâ fi’l-mezhebi’l-Mâlikî ve ehemmu müellefâtih”, *Nedvetü’l-menheciyyeti’l-fikhiyye fi müellefâti’l-mezhebi’l-Mâlikî* (Mağrib: er-Râbitatü’l-Muhammediyye li’l-‘Ulemâ’, 2012), 2/562.

oluşturmuştur. Nevevî bu başlıkta geçen nâzile kavramını düşman, salgın hastalık, susuzluk ve kıtlık gibi müslümanlara zarar veren şeyler diye açıklamıştır.⁴

Nevâzil kavramının terim anlamı: Mütেকaddimîn âlimler nevâzil kavramını kullanmışlar, fakat tanımını yapmamışlardır. İmam Şâfi'î *er-Risâle* adlı eserinde nâzile kavramını kullanmıştır. O şöyle demiştir: “Allah’ın dinine mensup halkın başına herhangi bir nâzile geldiği zaman kesinlikle Allah’ın kitabında bundan Kartuluş yolunu gösteren bir delil vardır.”⁵ İbn ‘Abdilberr de “Bir Nâzile Meydana Geldiği Zaman Naslar Yoksa Usûle Göre İctihâd Yapılması” başlığını oluştururken nâzile kavramını kullanmıştır.⁶ Mütেকaddimîn âlimler nevâzil kavramını biliyorlardı. Fakat bu kavramın ne anlama geldiğine ve teorik anlamına değinmemişlerdir. Toplumda yeni çıkan olaylara fetvalar vermekle ilgilenmişlerdir.

Mütেকaddimîn âlimlerin nevâzil kavramının anlamını açıklamaya değinmemeleri birkaç sebebi vardır. Müsfir el-Kahtânî bu sebepleri şöyle zikretmiştir:

- Nevâzil kavramı daha önce yaygın değildi. Ancak son asırlarda fakihler ve usûlcüler arasında dar bir çerçevede yaygın olmuştur.
- Bazen bir kavramın yaygın ve anlamının açık olmasından dolayı onun tanımının yapılmasına ihtiyaç duyulmamaktadır. Nevâzil kavramı da bu türden olabilir.
- Nevâzil kavramına eş veya yakın anlamlı olan kavramlar, nevâzil kavramından daha fazla yaygın olmuşlardır. Nevâzil kavramının; fetâvâ (fetvalar) mesâil (meseleler) ve ecvibe (cevaplar) gibi eş anlamlısı olan ve âlimler nezdinde meşhur olan kavramların altına girmesi nevâzil kavramının tanımının yapılmasının ihmal edilmesine sebep olmuştur.

⁴ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc* (Müessesetü Kurtubâ, 1994), 5/274.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfi'î, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1938), 20.

⁶ Ebû ‘Ömer Yûsuf b. ‘Abdillâh el-Kurtûbî İbn ‘Abdilber, *Câmi ‘u beyâni’l- ‘ilm ve fadlih*, thk. Ebû’l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994), 844.

- Nevâzil ile ilgili eserler yazarlar insanların başına gelen olayları ve onların fetvalarını çözmek için pratik yöne önem vermişlerdir. Nevâzil kavramını ve onunla ilgili şeyleri açıklayan teorik yön ile ilgilenmemişlerdir.⁷

Bazı çağdaş âlimlerin nevâzil fikhî tanımları şöyledir:

Zühaylî onu şöyle tanımlamıştır: “İş dairesinin genişlemesi ve mu‘âmelelerin girift hale gelmesi sebebiyle toplumda meydana gelen ve kendilerine doğrudan uygulanabilen bir şer‘î nas ya da bir fikhî ictihâd bulunmayan yeni olaylar ve meselelerdir.”⁸

Mu‘cemü istilâhâti’l-fukahâ’da şöyle tanımlanmıştır: “Nâzile, şer‘î bir hükme ihtiyaç duyulan olaydır.”⁹

es-Samedî onu şöyle tanımlamıştır: “Müslüman için meydana gelip de Müslümanın hükümlerini öğrenmek istediği dini ve dünyevi meseleler ve olaylardır.”¹⁰

Ebü’l-Basal Abdünnâsır onu şöyle tanımlamıştır: Şer‘î bir hüküm gerektiren meseleler ve olaylardır. Bu anlamda nevâzil fetvasının açıklanmasına ihtiyaç duyulan bütün olayları kapsamaktadır. Bu olaylar; tekrar eden ya da nadiren meydana gelen veya eski veyahut yeni olaylar olabilir.¹¹

Muhammed Haccî onu şöyle tanımlamıştır: “Nâzile kelimesinin çoğulu olan nevâzil, mezhep içinde bir grup fikhî hükmü ifade etmektedir. Nevâzil ortaya çıkan yeni olaylar ve bu olaylara çözüm yolları getiren fetva kitapları olarak zamanla fetva literatüründeki yerini almıştır.”¹²

Nevâzil eserlerine bakıldığında şu görülmektedir: O eserlerde geçen meseleler felaketle ilgili ya da yeni meseleler değildir. Nevâzil ile ilgili meselelerin fikhî amelî ve

⁷ Müsfir b. Alî b. Muhammed Kahtânî, *Menhecü istihracî’l-ahkâmi’l-fikhiyye li’n-nevâzili’l-mu‘âsire: dirâseten te’silîyyeten tatbîkiyye* (Suudi Arabistan: Câmî‘atu Ümmi’l-Kurâ, Doktora Tezi, 2000), 1/94-95.

⁸ Vehbe Zuhaylî, *Sübülü’l-istifâde mine’n-nevâzil ve’l-fetâva ve’l-‘ameli’l-fikhî fi’t-tatbîkâti’l-mu‘asira* (Dimeşk: Dâru’l-mektebî, 2001), 9.

⁹ Muhammed Ruvvâs Kanîbî Kal‘acî, *Mu‘cemü istilâhâti’l-fukahâ* (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1988), 471.

¹⁰ Mustafa es-Samedî, *Fikhü’n-nevâzil ‘inde’l-Mâlikiyye târihen ve menhecen* (Suudi Arabistan: Mektebetü’r-Rüşd, 2007), 13.

¹¹ Abdünnâsır Ebü’l-Basal, “el-Medhal ilâ fikhî’n-nevâzil”, *Mecelletü ebhâsi’n-nevâzil* 13/1 (1997), 124.

¹² Muhammed Heccî, *Nazarât fi fikhî’n-nevâzili’l-fikhiyye* (Mağrib: el-Cem‘iyyetü’l-mağribiyye li’t-te’lif ve’t-tercüme ve’n-neşr, 1999), 11, 30.

gerçekte olan meseleler olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle nevâzil fihî, mezhep kitaplarında yazılan soyut, teorik ve farazî fıkıhtan ayrılmaktadır.¹³ Nevâzil fihî dediğimizde nevâzil fihîyle ilgili meselelerin yeni olup daha önce hakkında bir görüş söylenmemesi ya da herhangi bir çağda benzerinin olmasına bakılmaksızın farazî fihînin karşıtı olan pratik/uygulamalı fihîni kast ediyoruz.

Nevâzil, insanların yaşadığı canlı olaylardır. Farazî fihînin ortaya koyduğu varsayımlardan uzaktır. Nevâzil, fetva isteyenlerin hayatları, mu'âmeleleri ve adetleri hakkında bilgi vermektedir. Öyle ki nevâzil meselelerinde yerel nitelik bulunmakta ve üzerlerinde ortaya çıktığı zamanın şartlarının etkileri olmaktadır. Dolayısıyla nevâzil fakihinin, müsteftînin durumuna ve yaşadığı yörenin örfüne uygun olan şer'î hükmü istinbât edebilmek için şer'î nasları incelemesi ve düşünmesi gerekmektedir.¹⁴

1.1.2. Nevâzil Kavramıyla Bağlantılı Olan Kavramlar

Fıkıh tarihinde nevâzil kavramının yanı sıra bu kavramla aynı anlam veya yakın anlam veyahut bazı yönlerden benzeyip bazı yönlerden ondan farklı olan birtakım kavramlar da bulunmaktadır. Nevâzil ile bağlantılı olan bu kavramlar şunlardır:

1.1.2.1. Fetâvâ

Fetvâ sözlükte sorunlu (müşkil) hükümleri açıklamaktır. Fakihin bir meselede fetva vermesi hükmünü açıklaması anlamına gelmektedir.¹⁵

Terim anlamına gelince Hattâb er-Ru'aynî onu şöyle tanımlamıştır: “Bağlayıcı olmayacak şekilde şer'î bir hükmü açıklamaktır.”¹⁶ Fetva bağlayıcı değildir. Çünkü müftînin verdiği fetvaya müsteftîyi bağlı kılma hakkı yoktur. Fakat hakları korumak ve

¹³ Ammâr Ceydel, “en-Nevâzil masdaran li-târîhi'l-ictimâ'î ve's-sekâfi” (Cezayir: Vizâratu's-şuûnu'l-İslâmiyye ve'l-evkâf, 2010), 284.

¹⁴ Samedî, *Fikhü'n-nevâzil*, 14.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 37/3348; İbn Fâris, *Mu'cem*, 4/474.

¹⁶ Şemsuddîn Ebû 'Abdullah el-Hattâb er-Ru'aynî, *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtasari Halîl* (Beirut: Dâru'l-fikr, 1992), 1/32.

mu'âmelelerin bozulmasını önlemek için kendisine zorlama ve yükümlü kılma yetkisi verilen kâdînin verdiği karar ise bağlayıcıdır.¹⁷

Muhammed el-Eşkâr iftâyı şöyle tanımlamıştır: İftâ, şer'î bir delile dayanarak Allah'ın hükmünü, meydana gelen bir olay hakkında soru soran kimseye söylemektir.¹⁸ *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye*'de buna benzer bir tanım yapılmıştır.¹⁹

Taşköprizâde'nin fetvâ için yaptığı şu tanım nevâzil kavramına en yakın olan tanımdır: “Daha sonraki dönemlerde fıkıhta yetersiz olanlara kolaylık olsun diye cüzi olaylarla ilgili olarak fakihlerin verdiği hükümlerin aktarıldığı bir ilimdir.”²⁰

“Fetvâ fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” şeklinde de tanımlanmıştır.²¹

“Fetâvâ kelimesi (tekili fetvâ) nevâzil ile eş anlamlı olarak kullanılırsa da nevâzilin mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fikhî meselelerle sınırlı olduğu ve “herhangi bir fikhî meselenin hükmünün açıklanması” anlamına gelen fetvâyâ göre daha özel bir manaya sahip bulunduğu görülmektedir.”²²

1.1.2.2. Vâkı'ât ve Havâdis

Vâkı'ât ve havâdis kavramları nevâzil kavramıyla bağlantılı olan kavramlardır. Vâkı'ât, felaket demektir.²³ Fakihler nevâzil için vâkı'ât kavramını da kullanmaktadırlar. Fakat bu kavramı ibadetler bölümünde neredeyse hiç kullanmamakta daha çok

¹⁷ İbn Beşteğîr, *Nevâzilü Ahmed b. Sa'id b. Beşteğîr el-Lûrekî el-Mâlikî*, thk. Kutub er-Reysûnî (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2008), 18.

¹⁸ Muhammed Süleymân Abdullâh el-Eşkâr, *el-Fütyâ ve menâhicü'l-iftâ'* (Kuveyt: Mektebetü'l-Menâr, 1976), 9.

¹⁹ Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye* (Mısır: Dâru's-Safve, ts.), 33/283.

²⁰ Ahmed b Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'ati'l-'ulûm* (Beirut: Dâru'l kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2/557-558.

²¹ Fahrettin Attar, “Fetva”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (Erişim 20 Haziran 2023).

²² Eyyüp Said Kaya, “Nevâzil”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (Erişim 20 Haziran 2023).

²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 54/4895.

mu‘âmelât bölümünde kullanılmaktadırlar.²⁴ Mâverâünnehr fakihleri nevâzil için vâkı‘ât kavramını kullanılmaktadırlar.²⁵

Havâdis çoğul bir kelime olup müfredi hâdisedir. Bu kavram da nâzile kavramı gibi felaket anlamındadır.²⁶ Fakihler havâdis kavramını daha önce hakkında herhangi bir görüş bulunmayan yeni meseleler ve olaylar için kullanılmaktadırlar.²⁷ Fakihler havâdis ile şunu kast etmektedirler: Şer‘î naslarda hiçbir şekilde hükmü geçmeyen, naslar açık bir şekilde hükmüne delalet etmeyen olaylardır. Başına bu olaylar gelen kimse bunların hükmünde delalet eden nasları ve o naslardaki delalet yönlerini bilmemektedir. Hakkında görüş bulunmayan bu tür yeni meseleler şiddetli olduğundan ve hükmünün öğrenilmesi için müftîye başvurulması gerektiğinden dolayı bunlara vâkı‘a (olay) denilmektedir. Bu olay başına gelen kişi o olayın hükmünü bilmediği için bu, yeni bir hâdis (olay) olmaktadır.²⁸

Vâkı‘ât ve havâdis kelimeleriyle de belirtilen nevâzil kavramının yaygın olarak kullanıldığı Hanefî ve Mâlikî çevreleri arasında gerek kavramsal çerçeve gerekse nevâzil literatürünün muhtevası bakımından farklar vardır.²⁹

İbn ‘Âbidîn, Hanefilere göre meselelerin üç tabakasından bahsederken fetâvâ ve vâkı‘ât kavramlarının anlamı şöyle açıklamıştır:

Asıl meseleler: Bunlara Zâhirü’r-rivâye denilmektedir. Bu meseleler; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’den sağlam rivayetlerle nakledilen meselelerdir.

Nevâdir meseleler: Mezhebin imamlarından rivayet edilen, fakat asıl meseleler gibi sağlam ve güçlü yollarla gelmeyen meselelerdir.

²⁴ Tâhir Yûsuf Sadîk es-Siddîkî, *Fikhü’l-müsteceddât fi bâbi’l-‘ibâdât* (Amman: Dârü’n-nefâ’is, 2005), 35.

²⁵ Heccî, *Nazarât*, 30.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 10/798.

²⁷ Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Futûhî İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkebi’l-münîr*, thk. Muhammed Zuhaylî, Nezîh Hammâd (Mektebetu Abîyân, 1993), 4/526; Mecdüddîn Âli İbn Teymiyye, *el-Müsevvede fi usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd (Kahire: Matba‘atu medenî, ts.), 1/520-521.

²⁸ Muhammed Yûsrî İbrâhîm, *Fikhü’n-nevâzil li’l-ekalliyyâti’l-müslime te’sîlen ve tenzilen* (Kahire: Dârü’l-yûsr, Matbû‘âtü vizâreti’l-evkâfi’l-Katariyye, 2013), 35-36.

²⁹ Kaya, “Nevâzil”.

Fetâvâ ve vâkı‘ât: Müteahhirîn müctehidlerin kendilerine sorulduğunda haklarında mezhebin mütekaddimîn âlimlerinden gelen bir rivayet görmedikleri ve bunun üzerine istinbât ettikleri meselelerdir. Üçüncü tabakanın meselelerini bir araya toplayan ilk eser Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil* adlı eseridir. Ondan sonra en-Nâtifi'nin *Mecmû'ü'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât* adlı eseri ve es-Sadrü'ş-Şehîd'in *el-Vâkı'ât* adlı eseri gelmektedir. Daha sonra müteahhirîn âlimler bu meseleleri karışık bir şekilde zikretmişlerdir. Kâdîhân'ın *Fetâvâ'sı* ve *el-Hulâsa* adlı eser bu meseleleri karışık ele alan eserlere örnek verilebilir. Radiyüddîn es-Serahsî ise *el-Muhît* adlı eserinde bu meseleleri sırayla almıştır. Nitekim o önce usûl, sonra nevâdir sonra fetâvâ meselelerini ele almıştır.³⁰

İbn 'Âbidîn *Reddü'l-muhtâr* adlı eserinde fetâvâ meselelerine nevâzil demiştir. O nevâzil kavramını kullandığı zaman bundan haklarında nass ve mütekaddimîn imamlardan bir rivayet bulunmayan meseleleri kastetmektedir.³¹

İbn 'Âbidîn; “fetâvâ ve vâkı‘ât, müteahhirîn âlimlerinin mütekaddimînden bir rivayet bulunmadığında istinbâta bulunduğu meselelerdir” şeklinde tanımlamıştır.³² O bu kavramları bu şekilde tanımlayarak son dönem ulema içinde bu kavrama terminolojik olarak biraz genişçe değinen nadir şahsiyetlerden bir olmuştur.³³

Bazı Mâlikî eserlerinde vâkı 'ât kavramı nevâzil kavramı anlamında kullanılmıştır. Örneğin el-'Adevî, *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî* adlı eser üzerindeki haşiyesinde vâkı 'ât kavramını nevâzil anlamında kullanmıştır.³⁴

³⁰ Muhammed Emîn b. 'Ömer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn 'Âbidîn, *'Ukûdü resmi'l-müftî min mecmû'ati'r-resâ'il* (y.y., ts.), 1/17.

³¹ Muhammed Emîn b. 'Ömer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*, thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'Avd (Riyad: Dâru 'alemi'l-kütüb, 2003), 1/142.

³² Hafsa Kesgin, “Nevâzil Kavramı ve Fetvâ, Kazâ İlişkisi (Kavramsal Bir Analiz)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 368.

³³ İbn 'Âbidîn, *'Ukûdü resmi'l-müftî*, 1/17.

³⁴ Ebü'l-Hasen 'Ali b. Ahmed el-'Adevî, *Hâşiyetu'l-'Adevî 'alâ kifâyeti't-tâlibi'r-Rabbânî*, thk. Ahmed Hamdî (Mısır: Matba'atu medenî, 1989), 4/473.

1.1.2.3. Mesâil, Esile ve Ecvibe

Mesâil ve esile; müsteftûnin kendisini ilgilendiren bir olay ya da bir meselenin hükmünün açıklanması için müftûye yönelttiği sorulardır. Fakîh, şer‘î naslardan hüküm istinbât etme araçlarını tükettikten sonra şer‘î hükmü ortaya koyacak şekilde olayı nitelendirmede ve sorulan sorunun cevabının bulmada ictihâd eder. Nevâzil eserlerinin başlıklarını inceleyen kimse bu başlıkların çoğunun; Sahnûn’un Ecvibesi, İbn Züreb’in Esilesi, el-Eskiyâ’nın Esilesi, el-Mağîlî’nin Ecvibesi gibi filancaın Esilesi ve filancaın mesaili yada ecvibesi şeklinde olduğunu görecektir.³⁵

1.1.2.4. Ahkâm ve Akdiye

Nevâzil kavramıyla bağlantılı olan kavramlardan bazısı da ahkâm ve akdiye kavramlarıdır. Ahkâm, hükmün çoğulu olup kadâ ile aynı anlamdadır.³⁶ Akdiye kadânın çoğuludur.³⁷ Kadâ kâdînin verdiği hüküm demektir.

İzz b. Abdisselâm kadâyı şöyle tanımlamıştır: “Kâdînin hükmü uygulatmak zorunda olduğu kişi için bir olaydaki şer‘î hükmü ortaya koymasıdır.”³⁸

İsimleri ahkâm ve akdiye şeklinde olan nevâzil eserlerinin en meşhurları şunlardır: Kâdî İyâd ve oğlu Muhammed’in *Mezâhibü’l-hukkâm fî nevâzili’l-ahkâm*’ı, Kâdî Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Kartubî’nin (ö. 312/925) *el-Ahkâm*’ı, ve İbn Sehl’in (ö. 486/1093) *el-İ‘lâm bi-nevâzili’l-ahkâm*’ı.

1.1.2.5. Mâ cerâ bihi’l-amel (Uygulanmaya Devam Edilen Hüküm)

Afrika ve Endülüs âlimleri hicrî 4. asırdan³⁹ itibaren kendi âlimleri ve kâdılarının verdiği fetvaları yani kendi bölgelerinde uygulanan hükümleri “Mâ cerâ bihi’l-‘amel”

³⁵ el-Hâdî Hârûn - Sâlih Bûselîm, “et-Te’sîrû’s-siyâsî li’t-tarîkati’l-Kâdiriyye fî İfrîkya cenûbi sahrâ’ hilâle’l-‘ahdi’l-hadîs”, *Mecelletü Ravâfid li’l-buhûs ve’d-dirâsât* 2 (2017), 79.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 11/952; İbn Fâris, *Mu‘cem*, 5/99.

³⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, 6/2493.

³⁸ Şemsuddîn Muhammed Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti me’ânî elfâzi’l-Minhâc*, thk. ‘Alî Muhammed Mu‘avved, ‘Âdil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2000), 6/6/257.

³⁹ Mağrib’de amaliyyât (عمليات) kavramı Hicrî 4.asırdan itibaren ortaya çıkmıştır. 5. asırda bu kavram yayılmıştır. Bkz: Ömer el-Cîdî, *el-Örfü ve’l-‘amel fi’l-mezhebi’l-Mâlikî ve mefhûmühâ ledâ ‘ulemâ’i’l-Mağrib* (Mağrib: Matbaatü Fedâle, 1982), 344-349.

(Uygulanmaya devam edilen hüküm) şeklinde nitelendirerek bir bölgede uygulanmaya devam edilen hükmü hüccet olarak kabul etmişlerdir. Böylece el-‘amelü-l Fâsî (العمل الفاسي), el-‘amelü-l el-Kayravânî(العمل القيرواني), el-‘amelü-l Kartubî(العمل القرطبي) ve başka şehirlerin ‘ameli şeklinde şehir uygulamaları meşhur olmuştur. Herhalde bu eğilim, Mâlikîler’in amel-i ehl-i Medine’yi (Medine halkının uygulaması) bir şer‘î delil olarak kabul etme düşüncesinden hareketle o bölgelerde ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Uygulanmaya devam edilen hükümleri ifade etmek için “el-mâcerâyât”, (uygulamalar) el-‘ameliyyât (uygulamalar) kavramları kullanılmıştır. Bu kavramlar Mâlikîlere özgü kavramlar olup Mağrib ve Endülüs halkı arasında yaygın olarak kullanılmaktadır.

“Mâ cera bihi'l-amel” kavramı için birtakım tanımlar yapılmıştır. Zuhaylî bunu şöyle tanımlamıştır: “Mezhepteki râcih görüşe ya da önceki veya meşhur fikhî görüşlerle uyumlu olmasa dahi fakihlerin belli bir asırda ya da belli bir belde uygulamayı seçtiği hükümlerdir.”⁴¹

Hacvî bunu şöyle tanımlamıştır: “Fakîh ya da kâdînin bir mefseti defedilmesi, bir fitne endişesinin olması, dayanağı sadece örf olan hükümlerde bir örfün bulunması, bir maslahatın olması ya da başka bir gerekçeden dolayı meşhur olan görüşe muhalif bir görüşü seçmesidir. Söz konusu bölge ve zamanda meşhûr görüşe muhalefet etme gerekçesi devam ettiği sürece daha sonra gelenler o görüşe uyar.”⁴²

Ömer el-Cîdî bunu şöyle tanımlamıştır: “Zayıf bir görüş ile hüküm ve fetva verme seçiminde bulunmaktır. Gerektirici bir sebepten dolayı o zayıf görüş ile amel etme seçiminden sonra hakim ve müftülerin ittifak etmeleridir.”⁴³

Ömer el-Cîdî, Mağrib Mâlikîlerinde “uygulanmaya devam edilen hüküm” düşüncesinin ortaya çıkması ve bunun sebeplerini şöyle açıklamıştır: “Mâlikî fakihler

⁴⁰ Muhammed b. Hasan es-Se‘âlibî el-Fâsî el-Hacvî, *el-Fikrû’s-sâmî fi târihi’l-fikhi’l-islâmî*, thk. Eymen Sâlih Şabân (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 1995), 2/464.

⁴¹ Zuhaylî, *Sübülü’l-istifâde*, 6.

⁴² Hacvî, *el-Fikrû’s-sâmî*, 465.

⁴³ Cîdî, *el-Örfü ve’l-‘amel*, 342.

kendilerini tek bir mezhebe hapsedtikleri ve onun dışına çıkmadıkları için bir mezhep içinde birden fazla görüşlerin olması sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Râcih ve meşhur görüşü esas olarak bu sorunun üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Fakat bazen râcih veya meşhûr görüş ile çelişen bir durum ortaya çıkmıştır. Örneğin râcih görüş insanlar için sıkıntı olabilmüş ya da râcih görüş onların örf ve adetlerine aykırı olabilmıştır. Bunun üzerine Mâlikî fakihler, bu sıkıntıyı gidermek için meşhûr ya da râcih görüşü terk edip zayıf olan başka bir görüşü esas almışlardır. İnsanlar için meşakkatli olmayan ve onların örfleriyle uyumlu olan bu zayıf görüş ile amel edilmeye devam edilmesi sonucunda bu görüş râcih ve meşhûr görüşten daha güçlü olmuştur. Bu yol, fûrû‘ meselelerinde çok sayıda fihki görüşlerin çakışmasını azaltmak için başvurulan harika bir çözümdür.”⁴⁴

‘Mâ cera bihi'l-amel’ Endülüs çevresindeki batılı Mâlikîlerin bir ortaya çıkardığı bir şeydir. Nitekim bu kavram doğulu Mâlikîler tarafından kullanılmamış ve onların eserlerinde bu kavrama değinilmemiştir.⁴⁵

Mâ cera bihi'l-amel ve nevâzil kavramları arasındaki bağlantıyla ilgili olarak şu söylenebilir: Mâ cera bihi'l-amel kavramının ortaya çıkma sebebi meşhûr ya da râcih görüşün çözemediği bu yeni nevâzil meseleleridir. Fakihler meseleleri çözmek için bu kavramı ortaya çıkarmış ve fetvâda esas almışlardır. Bu kavramın ortaya çıkarılması ve kullanılması râcih ve meşhur görüşün çözüm olamadığı nevâzil meselelerinde yöntemsel bir çözüm olmuştur. Nitekim ortaya çıkan bazı nevâzil meseleleri; râcih veya meşhûr bir görüş ile çözülememiştir. Fakat şâz veya zayıf bir görüş ile çözülmüştür. Sanki nevâzil, “Mâ cera bihi'l-amel” kavramının ortaya çıkmasında doğrudan etkili olmuştur.

Bu anlatılardan hareketle özet olarak şu söylenebilir: Nevâzili konu edinen eserler; nevâzil meselelerini ifade etmek için nevâzil, fetâvâ, el-havâdis ve el-kadâyâ gibi çeşitli isimler kullanmışlardır. Bunlar en meşhur olan isimlerdir. Aynı şekilde el-ecvibe, el-

⁴⁴ Ömer el-Cîdî, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib* (Rabat: Matba'atü'l-ma'ârif el-cedîde, 1993), 181-182.

⁴⁵ ‘Abdulfettâh Zenîfî, “Mustalahu mâ cerâ bihi'l-‘amel ve eserühu fi tağayyuri'l-fetvâ fi'l-Medreseti'l-Mâlikîyye bi'l-ğarbi'l-İslâmî” (Riyad: Câmi'atü'l-imâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 2010), 1226.

cevâbât, el-mesâil ve el-es'ile kavramları de kullanılmıştır. Vâkı'ât ismi sadece Mâverâünnehir ve acemlerin diyarında kullanılmıştır.⁴⁶ Nevâzil kavramı mezhepler arasında Mâlikî mezhebinde yaygın olmuştur.⁴⁷ Fetâvâ, el-ecvibe ve mesâ'il kavramları ise diğer mezheplerde yaygın olmuştur. Bu kavramların hepsi aynı anlama gelmektedir. Soru soranın sorusu ve müftünün cevabı çerçevesinin dışına çıkmamaktadır. Ancak nevâzil kavramı meydana gelen ve gerçekleşen olay anlamındadır. Fetvâ kavramı gerek gerçekleşsin gerekse gerçekleşmesin insanların şer'î hükümleri sormasını ihtiva etmektedir. Nevâzil kavramı ise meydana gelen olaylarla sınırlıdır.⁴⁸

Nevâzil kavramı, şer'î hükmü bilinmeyen ve insanların hükmünü öğrenmek için fakihlere sorduğu meseleleri ihtiva eden eserlere isim olarak konulmuştur. Bu tür eserlerin meydana gelişi şöyle olmaktadır. İlk etapta insanlar hükmünü öğrenmek istedikleri meseleleri fakihlere sormaktadırlar. Daha sonra fakihler ya da onların öğrencileri sorulan bu soruları ve bunların cevaplarını bir eserde toplamaktadırlar. Bir araya getirilen soru ve cevaplardan oluşan bu tür eserlere farklı isimler verilmektedir. Fakat bunların içerikleri genelde aynıdır. *Fetâvâ İbn Rüşd* gibi bazı eserlere fetâvâ adı verilmiştir. İbn Abdülberr'in *el-Ecvibe'l-mu'ibe 'ale'l-mesâ'ili'l-müstağrebe* gibi bazı eserlere *Ecvibe* adı verilmiştir. *Mesâ'ilü İbn Züreb*'in gibi bazı eserler de *Mesâ'il* adı verilmiştir. Fakat bu tür eserler için meşhur olan isim Nevâzil ismidir. Fakihlerin ve onların öğrencilerinin çoğu bu ismi kendi eserlerine koymuştur. *Nevâziliü Sahnûn*, *Nevâziliü 'ş-Şa'bi el-Mâlikî* ve Ebû Zekeriyâ b. Mûsâ b. Âsâ el-Mâzûnî'nin (ö. 833/1430) *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne* adlı eseri, nevâzil adı konulan eserlere örnek gösterilebilir.⁴⁹ Bazı eserlere birden fazlaisim de verilebilmektedir. Örneğin İbn Rüşd'ün

⁴⁶ Heccî, *Nazarât*, 30.

⁴⁷ Her ne kadar nevâzil kavramı Mâlikîlerde yaygın olsa da onlar bu kavram dışında nevâzil anlamıyla aynı anlamda olan başka kavramlar da kullanmışlardır. Örneğin *Mesâ'ilü İbn Rüşd*, *Ecvibetü'r-Remâsî ve Fetâvâ 'Arbûn* adlı eserler bulunmaktadır.

⁴⁸ Cîdî, *Mebâhis*, 128.

⁴⁹ Nesim Hasbellâvî, "Kütübü'n-nevâzil ve't-târîhi'l-ictimâ'î: Hudûdü't-tavzîf ve'l-mehâzîr", *Mecelletü ma'ârif* 12/23 (2017), 45-46.

Fetâvâ'sına el-Mesâ'il, el-Es'ile, el-Cevâbât, el-Ecvibe, en-Nevâzil ve el-Fetâvâ adlarının verildiği nakledilmektedir.⁵⁰

Günümüzde Arapça üretilen çağdaş dinî literatürde nevâzil kelimesi ilk dönemlerdeki genel anlam ve içeriğine uygun olarak yeni ortaya çıkan ve dini açıdan çözülmesi gereken fikhî problemleri ifade etmek üzere yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Modern fıkıh çalışmalarında yaygın bir şekilde kullanılan fikhü'n-nevâzil (nevâzil fikhî) deyişimi de fıkıh ilminin günümüz fıkıh problemlerini ele alan özel bir alt dalı olarak literatürde yerini almıştır. Günümüzde belirtilen nitelikte çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmının adında nevâzil kelimesi veya türevleri geçmektedir. Bir kısmı ise “kadâyâ mu'âsıra”, “kadâyâ müsteccedde”, “mesâil mu'âsıra”, “fetâvâ mu'âsıra” gibi başlıklar taşımaktadır. Bunların hepsi yaklaşık olarak “çağdaş fıkıh meseleleri/problemleri” anlamına gelmektedir.⁵¹

1.2. NEVÂZİL FIKHİNİN ÖNEMİ

Nevâzil fikhinin önemini üç noktada ele alabiliriz. Birincisi, çok sayıda fikhî meseleleri ihtiva etmesi bakımından önem arz etmektedir. İkincisi nevâzil fikhinin tarihi bir önemi bulunmaktadır. Çünkü bu fıkıh tarihin bazı karanlık yönlerini aydınlatan araçlardır. Üçüncüsü bu fikhin sosyal açıdan önemi vardır. Çünkü nevâzil fikhî, olayın ya da meselenin meydana geldiği vakitte çok sayıda toplumsa gruba ait birçok adet ve gelenekleri yansıtan ayna gibidir.

1.2.1. Fikhî ve Hukuki Açıdan Nevâzilin Önemi

Uygulamalı fıkıh, İslam hukukunun üç esassından⁵² biridir. Bunların başında nevâzil ve ecvibe ilmi gelmektedir. Asırlarca nevâzil türü eserler, fetva verme konusunda fakihin fikhî kaynakları olmuştur. Bu eserler aynı şekilde kâdînin hüküm

⁵⁰ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî el-Endelusî İbn Rüşd, *Fetâvâ İbn Rüşd*, thk. el-Muhtâr b. Tâhir et-Telîlî (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1987), 1/35-42.

⁵¹ Hacı Mehmet Günay, *Günümüz Fıkıh Problemleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010), 14-16.

⁵² İlmi sınıflandırmaya göre fikhin üç esası şudur: Birincisi mezhep metinleri ve bunlardaki gayretlerdir. İkincisi; hüccet, temellendirme ve istidlâldir. Üçüncüsü uygulamalı fıkıh ilmidir. Bkz: Muhammed el-'Alemlî, “Nedvetü'l-menheci'l-fikhiyye fî müellefâti'l-mezhebi'l-Mâlikî” (Mağrib: Dârü'l-emân li'n-neşr ve't-tevzi', 2012), 1/47, 54.

vermede dayandığı yazılı kanunlar gibidir. Nevâzil fikhî eserlerinin fikhî önemini şu noktalarda ele alabiliriz:

1.2.1.1. Fetvâda Kaynak Olması

Fakîh ve müftüler yeni bir mesele ile karşılaştığı zaman nevâzil eserleri, onlar için ilk başvuru kaynağı olmuştur. Onlar karşılaştıkları yeni meselelerin hükmü için fetâvâ ve nevâzil eserlerine bakar, mezhepte mutemet olan görüşü seçer, karşılaştıkları meseleye benzer ya da yakın meseleleri inceler ve nevâzil eserlerinden fetva verme yönetimini araştırırlardı.⁵³ Böylece nevâzil eserleri, şer'î hükümleri anlama ve bu hükümlerin olaylarla nasıl bağlantılı olduğunu öğrenmede alıştırmaya yapmakta ve bu konuda eğitici olmaktadır.⁵⁴

Nevâzil fikhîyle ilgilenen fakihlerin birbirlerinden istifade ettiklerini görmekteyiz. Bu da nevâzil eserlerini, fakihin sadece kendine özel görüşlerini ve tercihlerini ele aldığı bireysel eserlerinden farklı kılmaktadır. Bazı fakihler fetâvâ eserlerini yazarken kendi fetvalarının yanı sıra hocası, kendi çağdaşı olan akranı, fetvası kendisine ulaşan âlimler ya da yakın çevredeki ilim merkezlerindeki âlimlerin fetvalarını da eserlerine almışlardır. Mağrib'de bu tarzda olan en büyük nevâzil eseri *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-mağrib 'an fetâvâ ehli İfrîkiyye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* adlı eserdir. el-Veşerîsî kendine özgü fetvaları ve açıklamalarının yanı sıra Endülüs, Mağribi Aksâ, el-Mağribü'l-Evsat, el-Mağribü'l-Ednâ fakihlerini fetvalarını bu eserde toplamıştır.⁵⁵

Nevâzil eserleri, hükümleri istinbât etme ve illeti tespit etme bakımından fikhî sanatının inceliklerini ortaya çıkarmada faydalı olan eserlerdir. Nevâzil fikhî, fikhî araştırmalarında ilmi bir uzmanlık gerektirmektedir. Nevâzil fikhî dışındaki diğer fikhî meselelerde bu şekilde bir titizlik şekli bulunmamaktadır. Fikhî usûlü ilmi müctehidin teorik düzeyde kuralları öğrenmesini ve istinbâta bulunmasını sağlamaktadır. Nevâzil

⁵³ Ebü'l-Basal, "el-Medhal ilâ fikhî'n-nevâzil", 134.

⁵⁴ Muhammed Riyâd, *Usûlü'l-fetvâ ve'l-kadâ' fi'l-mezhebi'l-Mâlikî* (Mağrib: Matba'atü'n-neccâh, 1996), 10.

⁵⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Veşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Muhammed Hiccî ve aherûn (Vizâretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1981), 5-13.

fikhî ise pratik düzeyde tüm bunların yapılmasına olanak vermektedir. Usûlcüler nezdinde buna tahkîku'l-menât (illetin herhangi bir olayda olup olmadığını araştırmak) fikhî denilmektedir. Yani hükümleri, zaman ve mekanla bağlantılı olan gerçek zemine oturtmak, zaman ve mekanda meydana gelen değişiklikleri ve göreceliği tespit etmek, gerçeklikte olanı ve usûl dersindeki teoriği uzlaştırmaya çalışmaktır.⁵⁶

1.2.1.2. Fakih ve İlim Talebesini Eğitmesi

Nevâzil fikhîni ele alan eserlerde bolca fikhî meseleler bulunmaktadır. Bu eserlerdeki fikhî meseleler; fakih, araştırmacı ve öğrenciye meseleleri temellendirme, onları gerçek zemine oturtma, fûrû'u usûle dayandırma, meseleleri usûl ve istidlâl ile elde etme olanağı sunmaktadır. Nevâzil fikhînin çoğu her ne kadar delil ve temellendirmeden yoksun olup doğrudan cevap verme tarzında olsa da, fetvâ veren kişiye fikhî mantığını, fikhî sanatında kullanılan araçları vermektedir. Ayrıca nevâzil fikhî; fakihe sorulan ve fetvâsı istenen meselelerdeki şer'î hükümleri tespit etmedeki yöntemi ve meselelerin dayandığı esasları fakihe sunmaktadır. Bir meseleyle ilgili cevap verme sanatındaki aşamalar olan niteleme, çıkarımda bulunma ve hüküm verme, fikhî araştırmaları konusunda öğrencilere bir ders olabilir.

Farklı modern fikhî araştırmalarında bu fikhîtan istifade edilebilir. Nitekim bu fikhî; fetvâ verme ve fetvâyı olaya indirgeme ilkelerini, makâsıdı gözetleme kurallarını, fikhî ve usûl kurallarını ve hükümleri istinbât etmede, bir hükmü bir olaya indirgemedi ve fikhî çıkarımda bulunmada dayanılan ve ilgili kaynaklarda bulunması zor olan esasları içermektedir.⁵⁷

Fikhî araştırmalar yapan kimse için meselelerin inceliklerini öğrenmek önem arz etmektedir. İşte fetâvâ ve nevâzil türü eserlerde meselelerin incelikleri bulunmaktadır.

⁵⁶ Muhammed el-Bereke, *Fikhü'n-nevâzil 'ala'l-mezhebi'l-Mâlikî: Fetâva Ebî 'Imrân el-Fâsî* (Mağrib: İfrîkiyyâ's-şark, 2010), 6-7.

⁵⁷ Hişâm el-Bakâlî, "Vad'iyetü'l-mer'eti'l-Endelûsiyye hilâle'l-karneyni'l-hâmis ve's-sâdisi'l-hicriyyeyn min hilâli edebi'n-nevâzil", *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 14/2 (2019), 125.

Bunları diğerk fıkıh kitaplarında pek bulamıyoruz. Çünkü fetâvâ türü eserlerde ele alınan meseleler hayattaki olaylarla ve yeni sorunlarla bağlantılıdır.⁵⁸

1.2.1.3. Bağımsız Bir Eser Olarak Bize Ulaşmayan Bazı Eserleri İhtiva Etmesi

İslam düşünce tarihinde büyük bir bilgi devriminin olduğu bilinmektedir. Bu bilgi devrimi farklı ilim dallarında büyük bir miras ortaya koymuştur. Herhalde en çok eser yazılan alan fıkıh, usûl ve Arap dili gibi şer'î ilimler alanı olmuştur. Bu büyük mirasın bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Fihrist türü kaynakların, isimlerini bize naklettiği çok sayıda eser kayıp olup bunların nerede olduğu halen de bilinmektedir. Bazı eserlerin tümü ya da bir kısmı fıkhi mecmû'a ve nevâzil külliyatı yazmalarında geçmektedir. Venşerîsî *el-Mi'yâr* adlı eserini önsözünde buna şöyle değinmektedir: "Bu eserde çağdaş müteahhirînin ve mütekaddimînin cevaplarını topladım ki bunları yerinde bulmak ve saklı yerlerinden çıkarmak zordur. Çünkü bu cevaplar dağınık bir şekildedir. Yerleri ve yolları bilinmemektedir."⁵⁹

1.2.1.4. İslam Hukukunun Esnek Olduğunu Göstermesi

Nevâzil eserlerinde geçen hükümler incelendiğinde ve nevâzil fikhıyla ilgilenen fakihin kendi mezhebinin esaslarına dayanarak fetvâ verme sanatında ve tutunduğu fetvâ adabında gösterdiği gayrete bakıldığında müftîleri bir olayın şer'î çözümünü bulmaya iten üstün ve büyük bir fıkhi aklın onlarda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde bu nevâzil fikhında İslam hukukunun esnek yapısı, usûldeki çeşitlilik ve fûrû'daki genişlik görülmektedir. Tüm bu özellikler, fıkıh ve fetvanın; meydana gelen ve değişen olaylar karşısında kendisini güncellemesine, bunlara ayak uydurmasına ve nassın usûl ve fıkhi araçlar çerçevesinde sorunlu meseleleri kuşatacak şekilde genişletilmesine olanak sağlamaktadır.

⁵⁸ İsmâ'îl el-Hatîb, "Ehemmiyetü'n-nevâzil fî dirâsâti'l-fikhiyye ve'l-ictimâ'iyye ve't-târihiyye", *Mecelletu da'veti'l-hak* 316 (1996), 73-75.

⁵⁹ Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, 1/1.

Fakihlerin muazzam fıkıh üretimleri göz önünde bulundurulduğunda, onlar bir gün bile metinleri donuklaştırmadılar, gelişme ve yenileme konusunu ihmal etmediler. Aksine onlar zamanın gelişmelerini ve sosyal koşulların değişmesini dikkate aldılar. Böylece onlar bu fıkıhın, ihtiva ettiği usûl, fūrū‘, genel kural ve ilkeleri ile her zaman ve her yerde uygulanmaya uygun olduğunu, farklı zaman ve koşullarda aniden ortaya çıkan her meseleye uygun çözümler getirmeyi garanti altına aldığını ispat etmiş oldular.⁶⁰

1.2.2. Tarihi Açıdan Nevâzil Fıkıhının Önemi

Nevâzil fıkıhının, toplumun çeşitli bileşenleri ve faaliyetleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu sorular nedeniyle araştırmacılar nevâzil fıkıhının, toplumun durumlarını öğrenmedeki önemine dikkat çekmektedirler. Nevâzil fıkıhı, mu‘âmelelerin ve insanlar arasındaki sorunların farklı yönlerini yansıtmaktadır. Aynı şekilde nevâzil, toplumun dini ve ilmi hayatıyla bağlantılı olan çok sayıda meseleleri ele almaktadır. Bu meseleler klasik kaynaklar ile her zaman erişme imkanı olmayan konulardır.⁶¹ Nevâzil kitaplarını tarih kaynakları olarak incelemek, araştırmacıların tarihimizin önemli bölümlerini onarmalarını sağlayacaktır. Aynı zamanda nevâzil fıkıhı; İslam hukukunun, İslam toplumunun tarihi ve medeni gelişimi ile etkileşimlerinin derinlemesine incelenmesine olanak verecektir. Fakih toplum içinde merkezi bir kişilik olduğundan dolayı davranışları, düşünceleri, işlemleri ve politikaları değerlendirme ve düzenlemede her zaman herkesin odağında olmuştur.⁶²

Nevâzil ve fetâvâ eserlerinin fıkhi değerlerinin olmasının yanı sıra bu tür eserler önemli temel kaynaklardır. Nitekim bu eserler tarih ve medeniyet araştırmaları alanında zengin bir içeriğe sahiptirler. Nevâzil meseleleri farklı toplum gruplarının bakılması için kâdîlere ve fetvâ verenlere sordukları meselelerdir. Genelde meydana geldiği gibi olay

⁶⁰ Muhammed el-Mehdî el-‘İmrânî el-Hüseynî Vezzânî, *en-Nevâzilü's-suğrâ: el-Minehü's-sâmiyye fi'n-nevâzili'l-fikhiyye* (Mağrib: Matba‘atu fusâle, 1992), 5.

⁶¹ Muhammed Fetha, *en-Nevâzilü'l-fikhiyye ve'l-muctema‘: Ebhâsün fi târihi'l-ğarbi'l-İslâmî mine'l-karn 6-9 H./12-15 M.* (Mağrib: Matba‘atü'l-ma‘ârif el-cedîde, 1999), 19; İbrâhîm el-Kâdirî Bûtşîş, “en-Nevâzilü'l-fikhiyye fi'l-utrûhâti'l-câmi‘iyye et-tevcihât ve'l-idâfâti'l-marifiyye ve'l-işkâlâti'l-menheciiyye”, *Mecelletü ‘usûrin cedîde* 16-17 (2014), 46-49.

⁶² Ahmed el-Hâtib, “Mevâkıfû'l-fukahâ’ min ba‘di kadâyâ'l-ihtilâfi’d-dînî ve'l-mezhebî ve'l-ictima‘î bi'l-Mağribi'l-evsat fi evâhiri'l-‘asri'l-vasat”, *Mecelletü ‘usûrin cedîde* 13 (2014), 58.

ya da mesele, olayla ilgili şahıslar, olayın sunulduğu kâdî ya da müfînin adı, bazen de olayın meydana gelme zamanı zikredilmektedir. Ondandır bu olayla ilgili cevap ya da fetvâ ya da fıkhi mesele istenmektedir. Nevâzil fikhî toplum bireylerinin dertlerini, sorunlarını ve söz konusu dönemde onları meşgul eden olayları yansıtan sağlam bir aynadır.⁶³

Tarih bilimi yöntemsel olarak sırf günlerin ve devletlerin haberlerini toplayan bir ilim olmaktan çıkıp araştırma yapan, incelemede bulunan, gerekçelendiren ve olayların şekilleri ve sebeplerini derinlikli bir şekilde öğrenmeyi sağlayan bir ilim haline dönüşmüştür.⁶⁴ İbn Haldûn'un tarihin bu görevine değinen ve bunun ilk tuğlasını koyan kişi olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁵ İbn Haldûn'dan sonra tarihçiler, sadece siyasi ve askeri birey ve olayların tarihini yazma dönemini sonlandırdıklarını ilan ederek kahramanların ve komutanların tarihi olan klasik tarih anlamından vazgeçmiş ve tarih bilimi yapısında daha ileri bir aşamaya geçmişlerdir. Nitekim ekonomi, kültür ve toplum dosyalarını tarih bilimine eklemiştir. Tarihi olay kavramı, bir hükümdar ya da bir komutanla ilgili bir siyasi olay olmaktan çıkmış, gerek birey gerekse toplum olsun insanın zaman ve mekan içindeki farklı faaliyetlerini kapsayan her türlü tarihi olay şeklinde değişmiştir. Tarihsel kaynak kavramı da bu kapsamda yeniden ele alınmıştır. Zira tarihsel kaynak kavram genişleyip insanın geride bıraktığı somut, soyut, yazılı ve yazısız farklı faaliyetlerini kapsayan daha geniş bir hal almıştır. Tarih bilimi, genişleme ve diğer sosyal bilimlerin yöntemlerini kullanma çerçevesinde açıldığı en önemli alanlardan biri de nevâzil fikhî eserleridir ki bu eserler, olayların tarihlerini yazan ve toplumların sosyal, ekonomik ve siyasi tarihini inceleyen kaynaklardan biri olmuştur. Çünkü bu eserler, birçok toplumsal detayları yansıtan bol ve çeşitli malzemeyi ihtiva etmektedir. Sadece büyük siyasi

⁶³ Kemâl es-Seyyid Ebû Mustafa, *Cevâhib mine'l-hayâti'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye ve'd-dîniyye ve'l-ilmîyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî min hilâli nevâzil ve fetâvâ el-Mi'yâri'l-mü'rib li'l-Veşerîsî* (Mısır: Merkezü'l-İskenderiyye li'l-kitâb, 1996), 8-9; Sa'd Gârâb, "Kütübü'l-fetâva ve kıymetüha'l-ictimâ'iyye: Misâlü nevâzili'l-Berzelî", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnûsiyye* 16 (1978), 76; İzzüddîn Ahmed Yûsuf, *en-Neşâtü'l-iktisâdî fi'l-ğarbi'l-İslâmî hilâle'l-karni's-sâdis el-hicrî* (Beyrut: Dârü's-şürûk, 1983), 27.

⁶⁴ Hâtib, "Mevkifü'l-fukahâ", 56.

⁶⁵ Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dimeşk: Dârü'l-ya'rub, 2004), 81.

olayları ele alan klasik tarih kaynakları ise bu detayları bazen ihmal edebilmektedir.⁶⁶ Muhammed el-Menûnî'nin ifade ettiği gibi define kaynaklar⁶⁷ tarihçi için araştırma konusu olan toplumla ilgili sosyoekonomik, hatta sosyopolitik bir harita çizmektedir.⁶⁸

Nevâzil eserlerinin bölüm başlıkları fıkıh kitaplarının başlıkları gibidir. Bu durum araştırmacıların nevâzil konularını ve tarihi olayları bulmasını kolaylaştırmaktadır. Her bir bölüm, ilgili bölümdeki toplumun olaylarının bir aynası olmaktadır. Örneğin evlilik, talak ve hadâne gibi aile hukuku konuları, nevâzil fikhının konularını ele aldığı gibi ve zaman ve mekanda sosyal dokuyu ve toplumun bireyleri arasındaki ilişkiyi de tarihi olay olarak kaydetmektedir. Nevâzil fikhı eserlerinin başka konuları da bu şekilde tarihi bilgilere yer vermektedir. Örneğin müsâkât ve müzâra'a konuları söz konusu dönemin çiftçi toplumunun durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu şekilde her bir nevâzil fikhı meselesi ilgili birey ve toplumun durumu hakkında tarihi bilgiler sunmaktadır.

1.2.3. Sosyal ve Siyasal Açıdan Nevâzil Fikhının Önemi

Fetvâ ve nevâzil eserlerine bakıldığında bunlarda İslam hukukunun uygulamalı yönünün olduğu görülmektedir. Zira fıkıh, vâkı'a ve onun değişkenleriyle uyum sağlayarak yaşam içinde geniş bir alana yayılmıştır. Nevâzil külliyatı büyük miktarda olaylarla doludur. Bu olaylar; toplum grupları ve sınıfları arasındaki etkileşimi ve toplumsal faaliyetleri yansıtmaktadır.⁶⁹

Nevâzil eserlerinin gerek tüm topluma özgü gerekse çiftçi, sanatkar, çarşı esnafı, meslek sahipleri, avcılar ve deniz tüccarları gibi özel bir gruba özgü olsun toplumsal örf ve adetlere değindiğini görmekteyiz. Hatta bu eseler gayrimüslim toplumların

⁶⁶ Hâtib, "Mevkifü'l-fukahâ", 57-58; Himallâh Veled es-Sâlim, *Târîhu bilâdi Şenkîl Moritányâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 3-5.

⁶⁷ el-Menûnî tarih kaynaklarını ikiye ayırmaktadır. Biri nesnel kaynaklardır. Bunlar devletle ve şahısların tarihini ele alan kaynaklar gibi tarihi bir çizgiye bağlı olan kaynaklardır. Diğerleri define kaynaklardır. Bunlar ilk etapta tarihi ele almak için yazılmamaktadır. Bu eserler nevâzil külliyatları, coğrafya kitapları ve seyahatnameler gibi satır aralarında tarihin görüldüğü eserlerdir. Bkz: Muhammed el-Menûnî, *el-Mesâdirü'l-'Arabîyye li-târîhi'l-Mağrib mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'asri'l-hadîs* (Mağrib: y.y., 1983), 1/8; İbrâhîm el-Kâdirî Bûtşîş, *Târîhu'l-garbi'l-İslâmî: Kirââtün cedîde fi ba'zi kadâya'l-muctema' ve'l-hadâre* (Beyrut: Dâru't-tali'a, 1994), 123.

⁶⁸ Menûnî, *el-Mesâdirü'l-'Arabîyye*, 1/8.

⁶⁹ Sa'îd Kerbû', "Kütübü'n-nevâzil beyne'l-isti'mâli'l-fikhî ve't-tavzîfi't-târîhî: el-Mi'yârü'l-mu'arreb li'l-Vaşerîsî enmûzecen", *Mecelletu 'ulûmi'l-insân ve'l-muctema'* 9 (2014), 50-51.

ilişkilerini, örflerini ve geleneklerini de ihtiva etmektedir.⁷⁰ Nevâzil eserlerinde dağınık bir şekilde olan çok sayıdaki bu küçük detayların tümü, parçaları bir araya getirilen bir bulmaca konumundadır. Bu da nevâzil eserlerinin ele aldığı toplumun sosyal ve detaylı genel tablosunu okumaya katkıda bulunmaktadır.

Nevâzil eserleri çok sayıda kavram ihtiva etmektedirler. Farklı zamandaki ve mekandaki nevâzil eserleri incelenerek bu kavramların gelişimi ve çeşitli kullanımları araştırma konusu yapılabilir.⁷¹ Böylece elimizde zaman ve mekana göre kavramların anlamlarını ve kullanımlarını ihtiva eden bir fihri hatta mesleki ıstılahlar kamusu oluşacaktır. Bu da fıkıh tarih araştırmacılarının nevâzil metinlerini çözme ve iyi bir şekilde anlamalarını kolaylaştıracaktır. Ayrıca tarih araştırmacıları, nevâzil eserlerinde geçen dillerin ve lehçelerin tarihini ve bunların kullanımının gelişmesini araştırma konusu yapabilir.

Yönetim politikası açısından nevâzil eserlerine bakıldığında bu eserlerin fakih ve siyasetçi arasındaki ilişkinin niteliğini yansıttığı görülmektedir. Fakih ve siyasetçi arasındaki ilişki bazen uyumlu bazen de çatışmalı bir şekilde olmuştur. Birçok nevâzil eserleri idareci ve çalışanlarının halk ile olan ilişkilerini ele almaktadır. Bu eserler, ele aldığı meselelerin olduğu dönemdeki yönetim tarzı, devleti yönetme biçimi ve imar ile yapı hakkında da bilgi vermektedir.⁷²

⁷⁰ Mahmûd ‘Alî Mekkî, “Ahkâmü’s-sûk li-Yahyâ b. Ömer el-Endelûsî”, *Sahîfetü’l-ma’hadî’l-Mısrî li’d-dirâsâti’l-İslâmiyye fî Madrîd* 4/1-2 (1956), 100-101; Muhammed Binşerîfe, “Vekâ’i’u Endülûsiyye fî nevâzili İbn ‘İyâd”, *Mecelletu da’veti’l-hak* 264 (1987), 32.

⁷¹ Mekkî, “Ahkâmü’s-sûk”, 101.

⁷² Muhammed el-Habîb et-Tuckânî, *Mesâ’ilü Ebi’l-Velîd İbn Rüşd el-Cedd* (Beyrut: Dârü’l-cil, 1993), 1/13.

1.3. NEVÂZİL ESERLERİNİN TÜRLERİ⁷³

IV/X. asırdan itibaren fıkıh kitaplarının sayısı artmaya başlamıştır. Farklı dallardaki eserlerin çoğalması ve iç içe geçmesi sebebiyle artık ihtiyaç duyulan cüzi meseleleri elde etmek zorlaşmıştır. Bu sebeple nevâzil eserleri fıkıh kitapları içinden bağımsız bir dal olarak ortaya çıkmıştır. Bu eserler sadece bilfiil meydana gelen meseleleri ihtiva etmiştir. Fıkıh ilmi olarak da bu meselelerle ilgili hükümleri ele almıştır. Bununla birlikte bu eserler; müftî'nin, bir meselenin koşullarına, meseleyi kuşatan durumlara ve meselenin meydana geldiği toplumun içindeki mevcut örflere rivayet ederek kendi mezhebi içinde ictihâd edebilmesi için önemli bir alan bırakmıştır.⁷⁴ Müftülerin cevapları insanların başına gelen meseleler ve olaylar kadar artmıştır. Bu fetvâlar sözlü ve yazılı olarak nakledilmiş ve yayılmıştır. Bu fetvâları korumak için çok sayıda fakih eserlerde toplamıştır. Fakihler fetvâları toplama konusunda çeşitli yöntemler takip etmişlerdir. Bu yöntemlere fetvâları toplama bakımından bakılacak olursa bazen bizzat fetvâ veren kişi tarafından toplanmakta, düzenlenmek ve yazıya geçirilmektedir. Bazen de vefatından sonra çocukları ya da öğrencileri fetvalarını toplamaktadır. Fetvâ veren kişi bakımından bakılacak olursa bazen bir âlimin fetvaları bir araya getirilmektedir. Bazen de birden fazla âlimin fetvaları bir eserde bir araya getirilmektedir. Fetvaları toplama yöntemine coğrafi açıdan bakıldığında bazen sadece bir bölgenin fetvalarının bir araya getirildiği, bazen de İslami ilim merkezlerinin âlimlerinin fetvalarının toplandığı görülmektedir. Fetvâ konusu açısından ise genelde nevâzil eserlerinin çok sayıda fıkıh konusunu ele aldığını görmekteyiz. Aynı zamanda nevâzil ve ecvibe (cevaplar) türü eserlerin; belli bir fıkıh konusuyla ilgili risaleler şeklinde olduğu görülmektedir. Nevâzil eserlerinde tertip/düzen

⁷³ Mustafa es-Samedî, “Mesâlikü't-te'lîf fi fikhi'n-nevâzil bi'l-ğarbi'l-İslâmî”, *Mecelletü'z-zehâ'ir* 11-12 (2002); Muhammed el-Habîb el-Hayla, “Menâhicü kütübi'n-nevâzil el-Endelûsiyye ve'l-Mağribiyye min müntasifi'l-karni'l-hâmis ilâ nihâyeti'l-karni't-tâsi' el-hicrî”, <https://al-furqan.com/ar/%d8%aa%d8%b5%d9%86%d9%8a%d9%81-%d8%a7%d9%84%d9%83%d8%aa%d8%a8-%d8%a7%d9%84%d8%a3%d9%86%d8%af%d9%84%d8%b3%d9%8a%d8%a9-%d9%88%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%ba%d8%b1%d8%a8%d9%8a%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d9%86%d9%88/> (1992).

⁷⁴ Heccî, *Nazarât*, 30.

açısından bakılacak olursa nevâzil ve fetvâ eserlerinin çoğunun meseleleri fıkıh eserlerinin bölüm sıralamasına göre ele aldığı görülmektedir. Bazı nevâzil eserlerinde müelliflerin karışık bir yol takip ettiği de olmuştur. Meseleleri karışık ele alanların eserleri bilindiği şekliyle fıkıh baplarının sıralamasına göre düzenlenmemiştir.

Nevâzil eserlerinin yazmında çeşitli kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bu kriterleri şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1.3.1. Nevâzil Meselelerini Toplayan Kişi Kriteri

Nevâzil meselelerini toplayan kişiye bakıldığında bu yönde nevâzil eserleri iki kısma ayrılmaktadır.

Birincisi nevâzil ve fetvâ sahibinin meseleleri kendi eserinde topladığı eserlerdir. Genelde bu tür eserlerde fetvayı toplayan kişi sadece kendi fetvalarını toplamakla sınırlı kalmamaktadır. Aynı zamanda kendi çağdaşı olan ve kendinden önceki âlimlerin fetvalarını da kendi eserine almaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri de Ahmed b. Yahyâ el-Veşerîsî et-Tilimsânî'nin (ö. 914/1508) *el-Mi'yârü'l-mu'rib 'an fetâvâ ehli İfrîkiye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* adlı eseridir. Veşerîsî bu eserinde Mağrib ve Endülüs'ün eski dönemlerden kendi çağına kadarki âlimlerin fetvalarını da almıştır.⁷⁵

İkincisi bir âlimin öğrencileri ya da çocuklarının o âlimin fetvalarını topladığı eserlerdir. Bu eserlerin en güzel örneklerinden biri ez-Zeclâvî'nin (ö. 1212/1798) *Nevâzil* adlı eseridir. Zeclâvî'nin oğlu bu eserde babasının ve babasının çağdaşı olan Tuvât'taki bazı âlimlerin sorulan sorulara verdikleri cevapları toplamıştır. Aynı zamanda Tuvât âlimleri ile Tilimsân, Fâs ve Tûnus gibi diğer şehirlerdeki âlimler arasındaki çok sayıda yazışmaları ve diyalogları da bu esere almıştır.⁷⁶ Âlimlerin çocukları ya da öğrencileri tarafından fetvaları toplanarak oluşturulan eserler çok sayıda bulunmaktadır. Âlimin fetva ile meşgul olması ve kendisine iletilen sorunlu meseleleri çözmeye çalışması onun tüm vaktini almaktadır. Bu sebeple bazı âlimler kendi fetvalarını bir

⁷⁵ el-Hayla, "Menâhicü kütübi'n-nevâzil el-Endelûsiyye ve'l-Mağribiyye" (1992).

⁷⁶ 'Abdüsselâm el-Esmer Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye fî Tuvât hilâle'l-karneyni's-sânî 'aşar ve's-sâlişe 'aşer el-hicriyyeyn* (Cezayir: Câmi'atu Bâtna, Doktora Tezi, 2015), 167.

eserde toplayacak vakit bulamamışlardır. Onlardan sonra talebeleri ya da çocukları fetvalarını ve nevâzil meselelerine verdikleri cevapları toplamış, düzenlemiş ve bir eser haline getirmişlerdir. Fetvaları toplayan kişi bazen bu eseri kendisine bazen de fetva sahibi hocasına nispet etmiştir.

1.3.2. Fetva Konusu Kriteri

Nevâzil eserleri ele aldıkları fetvaların konusuna göre iki kısma ayrılmaktadır:

Birincisi genel nevâzil eserleridir. Bu eserlerde fetvalar fıkıh bablarına göre toplanmakta ve düzenlenmektedir. Bu eserler fıkıh bablarının çoğuyla ilgili meseleleri ihtiva etmektedir. Bu tür eserlere nevâzil külliyyatları denilmektedir. Bu eserlerin hacimleri çok büyük olup çok sayıda fetva içermektedir. Bu eserler, geniş bir zaman ve coğrafyayı kapsamaktadır. Bu eserlerin en güzel örneklerinden biri Osmanlı döneminde Cezayir’de yazılan Lefgûn’un *Nevâzil* diğer adıyla *Nevâzilü Kasantîna* adlı eseridir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu esere değinilecektir.

İkincisi, fıkıhın belli bir konusuna göre yazılan nevâzil eserleridir. Bu eserlerde fakih bir mesele ya da bir nâzileyi ele alır ve ona cevap verir. Bu tür eserler konuyla ilgili tam bir risâle olabilmesi için söz, nakil ve istidlâl uzatılmaktadır. Yazar bu tür eserlere bir önsöz ile başlar, esere uygun bir başlık koyar ve kendisine sorulan konuyla ilgili bağımsız bir risale olarak bu eseri yayınlar. Bu tür eserler fıkıhın tümü veya çoğu konularını ele alan genel nevâzil eserleriyle karşılaştırıldığında genelde onlardan daha küçük hacimli eserler olmaktadır. Örneğin Ahmed b. Kâsım el-Bûnî hadâne konusuyla ilgili olarak *el-Î’âne ‘alâ ba‘di mesâ’ili’l-hadâne* adlı bir risale yazmıştır. O bu risalesini o dönemde Kasantîna’da meydana gelen bir meseleye cevap vermek için yazmıştır.⁷⁷

1.3.3. Fetva Sahibi Kriteri

Nevâzil eserlerinde bu kritere bakıldığında buna göre iki tür nevâzil eseri olduğu görülmektedir:

⁷⁷ Ebü'l-Kâsım Sa‘dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi* (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1998), 2/81; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Şeyh Ebî’l-Kâsım ed-Dîsî el-Hafnâvî, *Ta’rifü’l-halef bi-ricâli’s-selef* (Cezayir: Matba‘atu Bîr Fontâne, 1906), 2/516; ‘Adil Nüvayhad, *Mu‘cemü a’lâmi’l-Cezâ’ir min sadri’l-İslâm hatta’l-‘asri’l-hâdir* (Lübnan: Müessesetü Nuvayhad es-sekâfiyye, 1980), 50.

Birincisi birden fazla âlimin fetvalarını bir araya getiren eserlerdir. Nevâzil eserlerinin çoğu bu şekildedir. Bazı nevâzil eserleri her ne kadar bir âlime nispet edilse dahi o eserlerde birden fazla âlim ve müftûnin fetvalarının olduğunu görmekteyiz. Örneğin el-Berzeli'nin *Câmi'ü mesâ'ili'l-ahkâm* adıyla bilinen nevâzil eserinde müellif kendi fetvalarını, hocaların ve önceki âlimlerin fetvalarını toplamıştır. O bu eserinde takip ettiği yöntemle ilgili olarak şunu söylemektedir: “Bu eserimde bazı soruları topladım. Bunları İbn Rüşd ve İbnü'l-Hâc'ın *Nevâzil* adlı eserleri, İbn Abdilberr'in *el-Hâvi*'si, İzzüddîn'in *Es'ile*'si, yetiştiğimiz ve kendilerinden istifade ettiğimiz Mağrib ve Afrikalı müteahhirîn Mâlikî âlimlerin fetvaları, bu âlimlerin naklettiği fetvalar, bunlar dışında seçtiğimiz ve verdiğimiz fetvalar ve bazı hocalarımızın seçtiği fetvalardan özetleyerek yazdım.”⁷⁸

İkincisi bir âlimin fetvalarını bir araya getiren eserlerdir. Bu tür eserler diğer türe kıyasla az sayıdadır. Muhammed el-Kemmâd el-Kasantî'nin (ö. 1116/1704) *Fetâvâ'sı* buna örnek gösterilebilir. Bu eser; *Künâşetü'l-Kemmâd el-Kasantî* adıyla Mağrib'in ed-Dârü'l-Beydâ' kentindeki Müessesetü'l-Melik Abdilâzîz Âl Su'ûd'da korunmaktadır.⁷⁹

1.3.4. Coğrafya Kriteri

Çok sayıda nevâzil eseri herhangi bir şehre ya da coğrafi bölgeye nispet edilmektedir. Örneğin Nevâzilü Kasantînia, Nevâzilü Gırnâta ve Nevâzilü Mâzûne denilmektedir. Coğrafi bir yerin adı bazen eserin isminde de geçmektedir. Bir yerin veya bölgenin fetvalarını ele alan eserler bu yönüyle iki kısma ayrılmaktadır.

Birinci tür eserler geniş bir coğrafi bölgenin fetvalarını toplayan eserlerdir. Bu eserler birden fazla şehre ait fetvaları içermektedir. Örneğin Venşerîsî'nin *el-Mi'yârü'l-mu'rib 'an fetâvâ ehli İfrîkiye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* adlı eseri, Tunus, Cezayir,

⁷⁸ Ebü'l-Kâsım b. Ahmed b. Muhammed el-Belevî el-Berzeli, *Nevâzilü'l-Berzeli-Câmi'ü mesâ'ili'l-ahkâm limâ nezele mine'l-kadâyâ bi'l-müftîn ve'l-hukkâm*, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, ts.), 1/61.

⁷⁹ Muhammed b. Ahmed el-Kasantî, “Kenâşe el-Kammâd el-Kasantî”, http://www.fondation.org.ma/web/affichage_numerics/931/17%2031-10-2021, ts. (Erişim 05 Temmuz 2023).

Endülüs, Mağrib ve Aksa âlimlerinin fetvalarını bir araya toplamıştır. el-Mâzûnî el-Mağîlî'nin (ö. 883/1478) *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne* adlı fetva kitabı da bu tür eserlerden sayılabilir. Bu eserin başlığından her ne kadar müellifin sadece Mâzûne kentindeki fetva ve nevâzili ele aldığı anlaşılabilir da müellif eserinin önsözünde bu eserinin; Tunus, Bicâye, Cezayir ve Tilimsân âlimlerinin fetvalarını ihtiva ettiğini açıklamıştır.⁸⁰

Coğrafi yönden ikinci tür eserler, sadece bir şehrin âlimlerinin fetvalarını ele alan ve başka şehirlerin âlimlerinin fetvalarını ele almayan eserlerdir. Abdülazîz el-Bilbâlî'nin (ö. 1244/1828) Osmanlı dönemi Cezayir nevâzilini ele alan *Gunyetü'l-muktesid fî mâ veka'a fî Tuvât mine'l-kadâyâ ve'l-mesâ'il* adlı eseri bu tür eserlere örnek gösterilebilir. Zira bu eser, Cezayir sahrasındaki Tuvât bölgesinde meydana gelen nevâzil ve meseleleri ele almaktadır. Gırnâta âlimlerinin fetvalarını ele alan Muhammed b. Tarakât el-'Akkî el-Endülüsî'nin *Mecmû'u fetâvâ 'ulemâi Gırnâta* adlı eseri ve yazarı belirsiz olan *el-Hadîkatü'l-müstakilletü'n-nadire fî'l-fetâve's-sâdire 'ani'l-hadre* adlı eser bir bölgenin fetvalarını ele alan eserlerdendir. Bu iki eserin müellifi Endülüs'ün Gırnâta şehrinin âlimlerinin fetvalarını ele almıştır.⁸¹

1.3.5. Sıralama ve Bölümleme Kriteri

Fetva kitaplarının çoğu, fetva sahibinden sonra oluşturulmakta ve farklı çağlarda yaşamış diğer âlimlerin fetvaları da bu eserlere dahil edilmektedir. Bu eserler oluşturulurken fetvaları toplayan kişinin yöntemine göre meseleleri ve cevapları sıralamada iki yol takip edilmiştir. Belli bir konuya özgü olmayıp fikhin konularını ele alan genel nevâzil eserlerinde fetvaları toplayan kişiler, ele aldıkları konuları, fıkıh kitaplarında bilinen konu sıralamasına göre sıralamışlardır. Örneğin temizlikle ilgili fetvalara başlamışlar, ondan sonra namaz, oruç ve hac ile devam etmişlerdir. Daha sonra mu'âmelât konularını, büyü', nikah, talak, vakf ve diğer konuları sırasıyla ele almışlardır. İbnü'l-Hâc et-Tecîbî'nin (ö. 529) *Nevâzil'i*, Venşerîsî'nin *el-Mi'yârü'l-*

⁸⁰ Mâhî Gündüz, *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne-dirâse ve tahkîk* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2010), 134.

⁸¹ el-Hayla, "Menâhicü kütübi'n-nevâzil el-Endelûsiyye ve'l-Mağribiyye" (1992).

mu'rib'i ve Burzülî'nin *Nevâzil'i* gibi eserler fetvaları fıkıh kitaplarının konu sıralamasına göre bir araya getiren eserlerdir.

Nevâzil meselelerini toplayan bazı kişilerin topladıkları fetvalarda fıkıh bablarının sıralamasını gözetmedikleri görülmektedir. Onların nevâzil eserlerinde konular karışık bir şekilde bulunmaktadır. Konuları karışık bir şekilde ele alan nevâzil eserleri okunduğunda fıkıh babları sıralaması olmaksızın bir konudan başka bir konuya geçilmektedir. Onlarda toplumun durumlarına göre meseleler ele alınmıştır. O eserlerin bu özellikte olması, onları ilgili dönemdeki olaylar, halkın koşulları ve örfleri hakkında bilgi veren gerçek bir ayna kılmaktadır. Bu tür eserlerin böyle olması, okuyucunun fıkıh kitaplarının tekdüze olan telif şekliyle farklı bir telif şekliyle yazılan bir eseri okumasını sağlamaktadır.⁸²

Bu bölümü sonlandırırken şuna da değinmek istiyoruz: Mâlikî fıkının esnek olması, esasları ve delil kaynaklarının çok sayıda olması, fıkıh ekollerinin çeşitli olması, doğu ve batıda yayılması bu mezhebin nevâzil fıkında en geniş paya sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum Mâlikî mezhebi fakihlerinin nevâzil ve fetva konusunda çok sayıda eser yazmalarına sebep olmuş, Muhammed el-'Alemî, genel nevâzil alanında müstakil, şerh, nazm ya da muhtasar olarak yazılan 464'ten fazla eserden bahsetmiştir.⁸³ 'Alemî; genel nevâzil alanında yazılan eserlerden daha fazla olan ve ibadetler, namaz, yiyecekler, içecekler ve de cihâd gibi fıkhi konularda ve meselelerde yazılan eserleri de ayrıca zikretmiştir.⁸⁴

⁸² Samedi, "Mesâlikü't-te'lif", 35.

⁸³ Muhammed el-'Alemî, *ed-Delîlü't-târîhî li-müellefâti'l-mezhebi'l-Mâlikî* (Mağrib: Dârü'l-emân li'n-neşr ve't-tevzi', 2012), 313-342.

⁸⁴ 'Alemî, *ed-Delîlü't-târîhî*, 345-451.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ CEZAYİR'DE İLMÎ HAYAT

Ege ve Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde bulunan, Barbaros kardeşlerin (Oruç ve Hızır reisler), Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı himayesine girmeleriyle, Cezayir'de Osmanlı hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. 1516'da Cezayir'den gelen bir heyetin İspanyollar'a karşı kendilerinden yardım istemeleri üzerine Cezayir şehri ve onun batısındaki Şerşel'i ele geçirdiler. Arkasından 1519'da Yavuz Sultan Selim'in "Hayreddin" lakabıyla andığı Hızır Reis'i Cezayir hâkimi olarak ataması, yeniçeri ve topçulardan oluşan 2000 kişilik yardımcı birlik, savaş malzemeleri ve gemi levazimatı göndermesiyle, Cezayir'de Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Böylece hutbe padişah adına okunmuştur. 1534 yılında ise; Hayreddin Paşa'ya Kanuni Sülтан Süleyman tarafından, Cezayir Beylerbeyi payesi verilerek, Hayreddin Paşa Osmanlı donanmasının başına getirilmiştir.⁸⁵

Cezayir garp ocağı üç asır Türk hâkimiyetinde kaldığı dönemde dört farklı yönetim şekliyle yönetilmiştir. Bunlar; Beylerbeyiler Devri (1518- 1587); Paşalar Devri (1587-1659); Ağalar Devri (1659-1671); Dayılar Devri (1671-1830) olmaktadır.⁸⁶

Cezayit genel olarak yarı bağımsız bir yönetime sahipti. Merkezden gönderilen beylerbeyi ya da vali padişaha tabi olmakla beraber bağımsız hareket edebiliyorlardı. Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerini sürdürmekte ve Akdeniz'de ticaret yapan Avrupa devletleriyle ticari antlaşmalar dahi yapabilmekteydiler.⁸⁷

Osmanlı Devleti, Beylerbeyilerin bağımsızlıklarını ilan etmesini önleyebilmek için Cezayir'e üç senede bir değiştirilmek kaydıyla "paşa"lar tayin etmiştir. Tayin edilen paşalar ise yönetimle ilgilenmek yerine servet biriktirmeye çalıştıklarından korsanlığın

⁸⁵ Eravcı, H. Mustafa . "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Cezayir-i Garp". Gazi Akademik Bakış 10 / 20 (Haziran 2017), 85. Kahraman, Kemal, "Cezayir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, 1993, s. 486-487. Hizmetli, Sabri, "Türklerin Yönetimi Döneminde Cezayir'in İdaresi ve Kurumları". BELLETEN 58 / 221 (Nisan 1994), 73-74.

⁸⁶ Eravcı, "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Cezayir-i Garp", 86.

⁸⁷ Kemal Kahraman, a.g.m, s.487. Toprak, Seydi. "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları". Journal of Turkology 22/1 (Temmuz 2012), 227.

daha da artmasına sebep oldular. XVII. yüzyıl ortalarında ayaklanan denizci milisleri, kendi reislerini iktidara getirerek “ağalar devri”ni başlattılar. Ağalar devri karışıklıklar içinde geçti. Denizci milisleri ve yeniçeriler arasındaki rekabet sonucunda yeniçeriler iktidarı ele geçirerek yönetime bir “dayı” tayin ettiler. Dayılar devrinde Osmanlı’nın Cezayir’deki gücü; yeni seçilen dayıya hil’at ve ferman göndermekten ibaret kaldı. Ancak bu devirde Avrupa’nın büyük devletleri Akdeniz’deki ticaret gemilerini korumak üzere silahlı devriye gemilerini Akdeniz’e gönderdiler. Bu devriye gemilerinin engellemesiyle Cezayir’in korsanlıktan elde ettiği gelir iyice azaldı. Gelir kaybı üzerine, idari işlerini yürütebilmek için paraya ihtiyaç duyan yönetim halka ağır vergiler yükleyerek çeşitli huzursuzluklara sebep olmuştur. Özellikle, ortaya çıkan iktidar mücadelesinde kanlı olaylar yaşanmıştır. Örneğin; 1671-1830 tarihleri arasında yönetime gelen yirmi sekiz dayıdan on dördü öldürülmüştür.⁸⁸

Cezayir’in Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu dönemde birkaç ilmî merkez öne çıkmıştır. Bu merkezler genel kültürün temel hatlarını çizmede pay sahibi olup Cezayir tarihinin parlak noktalarını temsil etmiştir. Söz konusu ilmî merkezlerde medreseler, camiler, kütüphaneler, ilim halkaları ve fetva meclisleri yaygınlaşmıştır. Hatta ilim talebelerinin yoğunluğu ve ilmî faaliyetlerin çokluğundan dolayı Cezayir’in başkenti olan Cezayir şehri, 16. ve 17. yüzyılda “Küçük İstanbul”⁸⁹ olarak adlandırılmıştır. Bunun yanı sıra Kasantîna, ‘Annâbe, Bicâye, Mâzûne ve Tilimsân gibi diğer şehirler de ilmî merkezler olarak öne çıkmıştır. Aynı şekilde, bu şehirlerde yapılan ilmî faaliyetlerin verimli bir şekilde gerçekleşmesi ve ilim talebelerinin akın etmesiyle birlikte yoğun bir ilmî hareketlilik yaşanmıştır. Söz konusu şehirler doğudan ve batıdan seçkin talebeler çekmiş ve şer’î ilimlerin muhtelif branşlarında ciddi katkıları olan birçok âlim ve fakih yetiştirmiştir.

⁸⁸ Toprak, Seydi. "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", 228.

⁸⁹ Ettemekrûfî kendi seyahatnamesinde bu ismi nakletmektedir. Bkz: ‘Alî b. Muhammed et-Temekrûfî, *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiye*, thk. Abdüllatif eş-Şâdelî (Rabat: el-Matba'atü'l-mülkiyye, 2002), 128-129.

2.1. İLMÎ HAYAT

Ebu'l-Kâsım Osmanlı dönemindeki Cezayir'de ilmî hayat ve âlimlerin birçok alanda oynadıkları rolü anlatan *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi* adlı eserinde şöyle der: “Osmanlı döneminde Cezayir, bazıları tarafından ifade edildiği gibi, siyasi ve idari sistemde “Küçük İstanbul” olarak bilinmiştir. Nizam açısından İstanbul'dan neredeyse hiç farklılık göstermezdi. Sadece âlimlerin yönteminde bazı detaylarda farklılık gösterirdi. Çünkü Cezayir'deki âlimler, savaşta ve barışta, özgürlük mücadelesinde ve bazen devrimlerde, görevler ve mevkiler için rekabette, dini koruma ve cihat çağrısı gibi konularda İstanbul âlimlerinin oynadığı rolün aynısını oynamıştır. Tıpkı İstanbul gibi Cezayir'in de İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen ilim adamlarını ağırladığını, fakihler, âlimler, edebiyatçılar, şairler, inşa ve divan yazarlarının yetiştiği köklü bir cami veya önemli bir İslam üniversitesine ihtiyaç duyduğunu görmüşlerdir. Nasıl ki İstanbul dışarıdan din âlimlerini getirdiyse bu dönemde Cezayir de aynı şekilde din âlimlerini getirmiştir. Dolayısıyla, iki başkent arasındaki benzerlikler, bu alandaki farklılıklardan daha fazladır”.⁹⁰

Ebü'l-Kâsım her ne kadar sadece Cezayir şehri için bu hususları dile getirirse de bunlar Osmanlı döneminde Cezayir'de bulunan diğer ilim merkezlerinde de bulunmaktadır. Bu hususlar özellikle ülkedeki büyük şehirler, siyasi olarak güçlü bir varlığa sahip olan ve başkentle bağlantılı olan Kasantîna, Annâbe, Vehrân (Oran), Mascara (Muasker) ve diğer beylik başkentleri gibi şehirlerde bulunmaktadır.

2.1.1. Osmanlılar Döneminde Cezayir'deki İlim Merkezleri ve Şehirler

Osmanlı hâkimiyetinden önce Cezayir'deki ilmî hareketlilik genel olarak üç ilim merkezinde yoğunlaşmıştı: Batı Cezayir'de Tilimsân şehri, Doğu Cezayir'de Bicâye ve Kasantîna şehirleri. Birkaç asır boyunca bu şehirlerde ilim, bilim ve sanat gelişti. İlim, yargı ve fetva konuları babadan oğula geçecek şekilde aktarıldı. Tilimsân'da İbn

⁹⁰ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/387-388.

Merzûk, Makkarî ve el-Ukbânî aileleri, Kasantîna'da İbn Bâdîs, İbn Kunfûz ve Lefgûn aileleri, Bicâye'de el-Mişdâlî ve el-Gubrînî aileleri, Cezayir'de ise İbnüs-Sekkât ailesi.⁹¹

Osmanlılar öncesi dönemde ilim ve âlimlerle dolu olan Kasantîna, Bicâye ve Tilimsân gibi büyük şehirler ile Biskra, Cezayir ve Vehrân (Oran) gibi diğer küçük şehirler de bulunmaktaydı. Bu dönemde, şehirlerdeki eğitim kurumlarının çeşitliliğine rağmen, Tunus'taki ez-Zeytûne, Mısır'daki el-Ezher ve Fas'taki Karaviyyîn gibi camilerin gösterdiği gelişmeyi hiçbir eğitim kurumu göstermemiştir. Bu durum, iki ana sebebe dayanmaktadır: Biri bu kurumların her birinin kendi başına hareket edip bağımsız olmasıdır. Diğer sebep ise doğuda Hafsîler ve batıda Merînîler arasında süregelen çatışma sebebiyle ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlığın olmasıdır.⁹²

Osmanlı dönemine gelince, önceleri ilmi açıdan parlak bir şehir olan Bicâye gibi bazı şehirler, 915/1510 yılında İspanyollar tarafından işgal edildikten sonra gerilemiştir. Diğer taraftan Mâzûne, Mascara (Muasker) ve Batı Cezayir'deki Vehrân (Oran) gibi diğer ilim merkezleri bu dönemde ilerleme yaşamıştır. Cezayir şehri ise Osmanlılar tarafından siyasi başkent ilan edilmesiyle önem kazanmıştır. Bu şehirlerde ilimi hayat canlanmıştır, aklî ve naklî ilimler yayılmış ve tasnif hareketi yaygınlaşmıştır. Bu da Cezayir'de İslami ilimlerin ve bu ilimlere ait kütüphanelerinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda Osmanlı dönemi, eğitim faaliyetlerinin kırsal alanları ve çölleri de kapsayacak şekilde genişlemesine tanıklık etmiştir.⁹³ al-Bouabdellî şöyle demişlerdir: “Osmanlılar döneminde, çöller ve dağların zirveleri ilim merkezlerini geride bıraktı. Cezayir'in başkenti olan Cezayir şehrindeki birçok âlim kırsal alanlardaki ilim merkezlerine yöneldi. Örneğin başkent Cezayir'de eğitim görmüş, bu enstitülerden

⁹¹ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/44-45; Mes'ûd el-Îd, “Hareketü't-ta'lîm fi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî”, *Mecelletu Sîrtâ* 3 (1980), 58.

⁹² Vesile b. Kara Mustaf, “eş-Şebekâtü'l-câmi'iyeye ve tanzîmi'l-mecâl fi'l-Cezâ'ir”, *Mecelletu insâniyye* 29-30 (2005), 218.

⁹³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/274; Îd, “Hareketü't-ta'lîm fi'l-Cezâ'ir”, 60.

mezun olmuş Malikî müftüsü ünlü Said Kaddûre ve kendisinden önce başkent in müftüsü olan hocası el-Matmâtî onlardan bazılarıdır”.⁹⁴

Sadece büyük şehirlerde ve merkezlerde ileri seviye öğrencilere yönelik eğitim veren büyük medreselerin yanı sıra, mahalle camilerinde mektepler yaygınlaşmıştır. Bazı zaviyeler eğitim kalitesi ve çeşitliliği ile âlimlerinin yetkinliği açısından büyük mekteplerle yarışır hale gelmişlerdi. Öyle ki, bilgiye yönelik talepleri ve buna tamamen vakit ayırmaları nedeniyle şehirlerden talebeleri kendisine çeker hale geldiler. Cezayir şehrinin müftüsü Şeyh Said Kaddûre, ilim arayışı sürecindeyken bir dönem Meccâca zaviyesinde ikamet etmiştir.⁹⁵

O dönemdeki ilmî canlanma ve gelişmenin nedenleri, Osmanlıların Cezayir'e girmesi ve siyasi istikrarın sağlanmasıdır. Ayrıca Endülüslülerin göçlerinin IV/XV. yüzyıldan itibaren Orta Fas ve Cezayir sahil şehirlerine doğru kat kat artmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu göçler, Endülüs'ün ilmî mirasını ve bilimini beraberlerinde getirmişlerdir.⁹⁶

Bu ilim merkezlerini daha rahat kategorize etmek için içinde buldukları beyliklere göre sıralamaya çalışacağız.⁹⁷ İlk olarak, Darüssultan (Cezayir Başkenti) Beyliği, ardından Doğu Beyliği, Tîrî beyliği, Batı Beyliği ve ardından sahra şehirleri hakkında bilgi vereceğiz:

⁹⁴ Nâsirüddîn Sa'îdünî - el-Mehdî Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh: el-'Ahdü'l-Osmânî* (Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1984), 191.

⁹⁵ Ahmed Bahrî, *Hâdiretu Mâzûne: Dirâseten târihiyye ve hadâriyye fi'l-'asri'l-hadîs (M. 1500-1900)* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2012), 225-226.

⁹⁶ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/148-149.

⁹⁷ Osmanlı idaresi Cezayir'i dört büyük bölüme ayırmıştı. Biri Dârü's-Sultân'dır. Burası Cezâyir şehrinde bulunan karargahtı. Diğer kısımları üç vilayet olup bunlara beylik denilmekteydi. Biri et-Teytarî Beyliği'ydî. Buranın başkenti el-Medîne şehriydi. Bu beylik 947/1540'ta kurulmuştur. İkincisi, Doğu Beyliği'ydî. Buranın başkenti Kosantiniyye'ydî. Bu beylik 974/1567'de kurulmuştur. Üçüncü vilayet ise Batı Beyliği'ydî. Bu beylik 970/1563'te kurulmuştur. Buranın başkenti il başta Mâzûne daha sonra sırasıyla Mu'asker ve Vehrân şehirleri olmuştur. Bkz: Muhammed b. Meymûn el-Cezâ'irî, *et-Tuhfetü'l-mardiyye fi'd-devleti'l-Bekdâsiyye fi bilâdi'l-Cezâ'iri'l-mahmiyye*, thk. Muhammed b. Abdülkerîm (Cezayir: eş-Şirketü'l-vataniyye, 1981), 36.

2.1.1.1. Darüssultan (Cezayir Şehri)

Sahil ve Mitidja bölgelerini içeren Cezayir şehri, doğuda Dellis'ten batıda Şerşel'e, kuzeyde Akdeniz ve güneyde Atlas el-Buleydî'ye kadar uzanmaktadır.⁹⁸

Osmanlılardan önce Cezayir, Bicâye ve Tilimsân ve Kasantîna gibi şehirler ilim veya kültür açısından henüz ünlenmemişti. Abdurrahman el-Abdarî'ye göre, Cezayir şehrinde bilime ait bir iz veya ilim sahibi olan kimse kalmamıştı, herhangi bir entelektüel veya bilgi sahibi kişiye rastlamak imkânsızdı.⁹⁹

Cezayir'in Osmanlılar tarafından siyasi başkent olarak ilan edilmesinden sonra, şehir âlimler için bir sığınak haline geldi. İlim talebeleri ve öğrenme iştiağı olanlar için bir yöneliş başladı. Cezayir, X/XVI ve XI/XVII. yüzyıllarda Osmanlı varlığının başladığı dönemde eşi benzeri görülmemiş ilmî bir hareketlilik gerçekleşti. Bu çerçevede Faslı İbn Zekkûr, Cezayir'i şöyle tanımlamıştır: “Büyük lütuf sahibi Yüce Rabbim, bana ihtişamlı güzelliğe sahip, etrafında parıldayan incilerle dolu ve göz kamaştıran güzellikleri olan Cezayir şehrine girme lütfunda bulundu. Cezayir, görkemi her düşmanın ve kâfirin boğazında kalan bir şehirdir.” Ardından, onun muhteşem mimarisini ve güzel doğasını, güneş gibi parlayan âlimlerini ve önderlerini anlatmıştır. Ayrıca onlardan elde ettiği faydaları, kendilerinden aldığı icazetleri zikretmiştir.¹⁰⁰

Faslı gezgin et-Tamagrûtî, dönemin Cezayir'ini şu şekilde anlatmıştır: “Etrafı pazarlarla dolu, pek çok askeri garnizonu olan sağlam bir kaledir. Üç kapısı bulunur¹⁰¹ ve geniş bir camisi vardır. İmamları Mâlikî mezhebine mensuptur. Orada üç hutbe okunur. Hutbelerden birisi Türkler içindir. İmamı Hanefî mezhebindedir. Limanı gemilerle doludur ve kaptanları denizde cesaretleri, güçleri ve gözlem yetenekleriyle

⁹⁸ Hanîfî Hilâyelî, *Evrâk fî târihi'l-Cezâ'ir fi'l-'ahdi'l-Osmânî* (Cezayir: Dârü'l-hüdâ, 2008), 146; Âişe Ğattâs vd., *ed-Devletü'l-Cezâ'iriyeti'l-hadîse ve müessesâtühâ* (Cezayir: el-Merkezü'l-vatanî li'l-bahs fi'l*haraketi'l-vataniyye ve sevre, 2007), 144.

⁹⁹ Muhammed el-Bulensî el-'Abdurî, *er-Rihletü'l-Mağribiyye* (Cezayir: Menşûrâtu Bûne, 2007), 49.

¹⁰⁰ İbn Zâkûr el-Fâsî, *Neşru ezhâri'l-büstân fi men ecâzenî bi'l-Cezâ'ir ve Tatvân min fudalâ'i ekâbir'l-a'yân* (Cezair: el-Ma'rifetü'd-düveliyye, 2011), 41.

¹⁰¹ Doğrusu şehrin beş kapısı vardı. Bunlar; 'Azzûn Kapısı, el-Cedîd Kapısı, el-Vâdî Kapısı, el-Bahr Kapısı ve el-Cezîre Kapısı'ydı. Bkz: Abdurrahmân el-Cîlâlî, *Târihu'l-müdüni's-selâse: el-Cezâ'ir el-Mediyeye Malyâna* (Cezayir: Şirketu dâri'l-eimme, 2007), 152.

tanınır. Hristiyanları kendi ülkelerinde yenilgiye uğratırlar. Onlar, Kasantına idarecilerinden çok daha üstündür ve büyük bir itibara sahiptirler. Düşmanların kalplerinde büyük bir dehşet ve korku yaratırlar. Bu nedenle ülkeleri, tüm Afrika ülkelerinden daha üstün, daha canlı, daha fazla ticaret yapar, daha fazla pazara sahip ve daha fazla mal ile eşya üretirler. Hatta onu "Küçük İstanbul" olarak adlandırırılar. Orada ilim talebeleri de iyidir, ancak dünyaya aşırı düşkünlük ve dünyevi arzulara öncelik verme yaygındır. Diğer Afrika ülkelerinden daha fazla kitap bulunur ve Endülüs kitapları da orada bol miktarda bulunur.”¹⁰²

Faslı bir diğer seyyah olan Abdurrahman el-Câmiî el-Fâsî, Cezayir’i şu şekilde anlamıştır: “Bu şehir, saygıdeğer âlimlerin, edebiyatçıların ve ünlü vaizlerden hali olmayan bir yerdir. Camileri eğitimle dolup taşar ve çocukların okuma masalarıyla ünlüdür. İlim sahibi seçkin âlimlerinden her birini birer fırsat olarak zikrettim. Hepsisi, Gazzâlî’nin *İhyâ*’sında bahsedilen bilgiyle donanmışlardır. Sarf ve nahiv, fıkıh ve hadis ilimleriyle meşguldürler.”¹⁰³

Cezayir’in Osmanlılar döneminde tanık olduğu ilmî gelişmeler, birkaç etkenle açıklanabilir:

- Siyasi istikrar.
- Endülüs’ten gelen ilim göçü ve onların şehre yerleşmesi.
- İlim adamları ve ilim talebelerini çeken kurumlar ve medreseler.

Bu kurum ve medreseler arasında en dikkat çekici olanları şunlardır: Endülüsiyyîn Medresesi: 1033/1623 yılında inşa edilen bir medresedir.¹⁰⁴

Şeyhü’l-Beled Medresesi: XII/XVII. yüzyılın sonlarında saray yazarlarından biri olan Muhammed Hoca tarafından kurulan bir medresedir.

Kaşâşîn Medresesi: 1039/1629 yılında yenilenen bir medresedir.

¹⁰² Temekrûti, *en-Nuhfetü’l-miskiyye*, 128-129.

¹⁰³ Hafnâvî, *Ta’rifü’l-halef*, 2/413.

¹⁰⁴ Sa’dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 1/282.

el-Câmi‘u’l-Kebîr Medresesi: 1039/1629 yılında yenilenen bir medresedir.¹⁰⁵ Şeyh Said Kaddûre, bu medreselerin hocaları arasında yer alıyordu. Bu medreselerin öğrenci ve ders gruplarının çokluğu nedeniyle adeta bir üniversite gibiydi. Müslüman âlimlerin misafir olarak geldiği ve çeşitli dersler verdiği, Cezayir âlimlerinden dersler aldığı bir yer olarak hizmet veriyordu.¹⁰⁶ Diğer medreseler ve enstitüler de Cezayir'in Osmanlı dönemindeki eğitim sürecinin temel çerçevesini oluşturuyordu.

Cezayir'in Osmanlı dönemindeki kütüphanelere baktığımızda, bu dönemdeki ilmî ve kültürel faaliyetin en belirgin özelliği olan güçlü bir noktaya değinmiş oluyoruz. Cezayir, doğu ve batıda diğer hiçbir başkentte bulunmayan kitapların sayısı, çeşitliliği ve kalitesi açısından üstündü. Osmanlı dönemi Cezayir'in kültürel tarihini ele alan tüm tarihçilerin üzerinde ittifak ettiği noktalardan biri de budur. Bu kitaplardan bir kısmı özellikle Endülüs, Fas, Mısır, İstanbul ve Hicaz gibi yerlerden getirilirken bir kısmı da bizzat Cezayir'de yazılıyordu.

Tamgrûtî, Cezayir'de kitapların yayılması hakkında şunları söylemiştir: “Burada diğer Afrika ülkelerinden daha fazla kitap bulunmakta olup, özellikle Endülüs kitapları büyük bir çeşitlilik sunmaktadır.”¹⁰⁷ Bu metin, Endülüs'ün Cezayir'e giren kitapların kaynaklarından biri olduğuna işaret etmektedir. Cezayir'deki kitap pazarının o dönemdeki gelişimiyle birlikte, kağıt, yazı, istinsâh, ciltleme ve diğer kitap endüstrisiyle ilgili faaliyetlerin yaygınlaştığı belirtilmektedir. Bu faaliyetler, insanlar için iş imkânları yaratmış ve tanınmış uzmanların öne çıktığı bir sektör haline gelmiştir.¹⁰⁸

Cezayir'deki ilmî gelişmenin faktörleri arasında, Osmanlılar döneminde kütüphanelerin yaygınlaşması önemli bir rol oynamıştır. Özellikle vakıf uygulamalarının güçlü bir şekilde yerleşmesiyle birlikte Cezayir şehirlerinde kütüphanelerin yaygınlaştığı görülmüştür. Her camide, ilim talebeleri, şeyhler ve hocalar tarafından kullanılan bir vakıf kütüphanesi bulunur hale gelmiştir. Cezayir'in müftüsü Humayda el-Amâlî

¹⁰⁵ el-Mehdî Bû‘abdelî, “Merâkizü’s-sekâfe ve merâkizi’l-kütüb fi’l-Cezâ’ir”, *Mecelletü’l-asâle* 11 (1972), 93.

¹⁰⁶ Sa‘dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 1/283.

¹⁰⁷ Temekrûtî, *en-Nuhfetü’l-miskiyye*, 128-129.

¹⁰⁸ Sa‘dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 1/289-290.

tarafından incelenen ve 1050/1640 yılında vakıf görevlisi tarafından düzenlenen bir vakıf belgesinde kütüphanelere olan ilginin cami ve misyonunun ifasıyla ilgili olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹

İbn Hamâdûş seyahatnamesinde, Fas'a yaptığı seyahat sırasında birçok kitap satın aldığını ve dönüşünde 1157/1744 yılında onları Cezayir'e getirdiğini belirtir.¹¹⁰

Tüm bu faktörler, Cezayir'in bir ilim merkezi haline gelmesini sağladı ve ilmî bir tabakanın oluşmasını kolaylaştırdı. Bilgiyi miras alan ve aktaran birçok ilim aileleri ortaya çıktı. Bunlardan bazıları şunlardır:

2.1.1.1.1. Kaddûre Ailesi

Bu aile, şehirdeki Mâlikî mezhebine mensup ailelerden biridir. Kökenleri Tunus'a dayanır. Dedeleri Cezayir'e göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Aile, Cezayir'in ilmî ve siyasi hayatında büyük bir rol oynamış bir ailedir. Osmanlı döneminde tanınmış isimleri arasında şunlar zikredilebilir:

2.1.1.1.1.1. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1066/1655)

Ebû Osman Said b. İbrahim b. Abdurrahman Kaddûre, Cezayir'de Mâlikî mezhebinin müftüsü, fakih, âlim ve salih bir zat idi. Tunus kökenli olup, doğduğu ve büyüdüğü yer Cezayir'dir. İlk olarak Cezayir şehrinin âlimleri arasında yer alan Muhammed b. Belkasem b. İsmail el-Matmâtî'den eğitim aldı. Daha sonra Tunus'un Tennes kentindeki Meccâce Zaviyesi'ne gitti ve orada Muhammed ve Ali b. Behlûl kardeşlerden ders aldı. Ayrıca Tilimsân'a göç etti ve o dönemin meşhur âlimlerinden Said el-Makkarî'den ders aldı.¹¹¹ Fas'tan dönüşünde, şehir halkının ona olan sevgisinden dolayı 1028/1618 yılında fetva makamını üstlendi.¹¹²

¹⁰⁹ Sa'îdûnî - Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh*, 168-169.

¹¹⁰ Abdürrezzâk el-Cezâ'irî İbn Hamâdûş, *Rihletü İbn Hamâdûş el-Cezâ'irî el-müsemmâ: Lisânü'l-mekâl fi'n-nebe' 'ani'n-neseb ve'l-heseb ve'l-hâl*, thk. Ebü'l-Kâsım Sadullâh (Cezair: el-Müessesetü'l-vataniyye, 1983), 110-111.

¹¹¹ Hüseyin b. Receb Şâviş İbnü'l-Müftî, *Takyidâtü İbni'l-Müftî fi târîhi paşâvâti'l-Cezâ'ir ve 'ulemâ'ihâ*, thk. Fâris Ka'vân (Cezayir: Dârü'l-hikme, 2009), 94-95.

¹¹² Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/357-361.

Kaddûre, Hanefî mezhebinden İbn Karamân gibi âlimlerle aynı dönemde yaşadı. Fetva görevinde uzun süre kaldı ve 1065/1655 yılında vefat etti. Ondan sonra oğlu Muhammed fetva makamını üstlendi.¹¹³

O, avâm ve havâs tarafından saygıyla anılır, insanlar onun önünde saygıyla durur ve ellerini öperlerdi. Onu, devletin mezhebini temsil eden Hanefî müftüye (Şeyhülislam) tercih ederlerdi.¹¹⁴

Şeyh Said Kaddûre'nin öğrencileri arasında Cezayir'in müftüsü olan Şeyh Muhammed b. İsmail, Yahya el-Şavî, fakih Muhammed b. İbrahim el-Hiştukî,¹¹⁵ Seyyid Ebu Mehdi İsa es-Sa'âlibî, Faslı seyyah İbn Zekkûr vardı. Onu “Şeyhülislam” ve “Büyük İmam” olarak tanımlamışlardır.¹¹⁶ Şöhreti nedeniyle Cezayir'in güneyinden gelen Şeyh Abdülkerim b. Ahmed et-Temânitî et-Tuvâtî (ö. 1042/1633) gibi öğrencileri vardı.¹¹⁷ Senûsî'nin *Şerhu's-suğrâ*'sı, el-Ahdarî'nin mantık alanındaki “es-Süllemü'l-münevrah”i ve akaidde ise el-Lekânî'nin *Cevheretu't-tevhîd* adlı eserlere şerhler yazmıştır.¹¹⁸

2.1.1.1.2. Ahmed b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1118/1706)

Cezayir'in önemli Mâlikî fakihlerinden biridir. Siyasetle ilgilenmiş ve Cezayir'de Mâlikî fetvas makamını üstlenmiştir. Cezayir Beyi (Dayı) Muhammed Bekdâş tarafından siyasetle uğraştığı için 1118/1706 yılında idam cezasına çarptırılmıştır. *Tuhfetu'z-zâir* adlı eserin yazarı onun hakkında şöyle der: “Dayı Muhammed Bekdaş, Mustafa Paşa'nın yerine geçtiğinde 1118/1706 senesinde ünlü müellif Şeyh Said

¹¹³ İbnü'l-Müftî, *Takyîdatü İbni'l-Müftî*, 97-99.

¹¹⁴ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/363-364.

¹¹⁵ Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî, *Neşrü'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdî 'aşer ve's-sânî*, thk. Muhammed Hiccî, Ahmed et-Tevfik (Rabat: Mektebetü't-tâlib, 1977), 2/338.

¹¹⁶ Fâsî, *Neşru ezhâri'l-büstân*, 48-69.

¹¹⁷ Abdullah Miklâtî - Mübârek Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât* (Cezayir: Vizâretü's-sekâfeti'l-Cezâ'iriyye, 2013), 214.

¹¹⁸ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 259; Kâdirî, *Neşrü'l-mesânî*, 2/82; Hafnâvî, *Ta'rifü'l-halef*, 1/62; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Malikiyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/447.

Kaddûre'nin oğulları Seyyid Ahmed ve Seyyid Alâl'ı yakaladı. İlki Mâlikî müftüsü, diğeri ise onların kadısıydı. İkisini de hücrelerinde boğarak öldürdü".¹¹⁹

2.1.1.1.3. Allâl b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1118/1706)

Mâlikî kadısı olup çeşitli ilim dallarında faaliyet göstermiştir. Dayı Muhammed Bekdaş, onu ve kardeşi Ahmed'i 1118/1706 yılında idam ettirmiştir. Allâl Kaddûre idam edildiğinde Cezayir şehrinde kadı olarak görev yapmaktaydı.

2.1.1.1.4. Muhammed b. Said b. İbrahim Kaddûre (ö. 1120/1708)

İlmî fetvalarına ve konuşmalarına başvurulmuş Muhammed Kaddûre, Cezayir şehrinin önde gelen âlimlerinden biridir.¹²⁰ Âlim Said Kaddûre'nin oğludur. İbn Zekkûr onun hakkında şöyle demiştir: "Fıkıh ve hadis âlimlerinin şeyhi, kadim ve yeni şerefin mirasçısı idi. Nevâzil ile ilgili şüpheli durum söz konusu olduğunda kendisine başvurulurdu".¹²¹

2.1.1.2. Bin Ali Ailesi

Cezayir şehrindeki ünlü Hanefî ilim ailelerinden biridir. Osmanlı döneminde şöhret kazanan aile bireyleri arasında şunlar bulunmaktadır:

2.1.1.3. Muhammed b. Ali (ö. 1128/1716)

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mehdî el-Kalgâlî. İbn Ali lakabıyla şöhret bulmuştur. Hanefî fıkıh âlimidir. Cezayir halkındandır. Burada doğmuş ve eğitim almıştır. Başkent Cezayir'de vefat etmiştir. Ona ait olan *Mecmau'l-ehur şerh Mülteka'l-ebhur fi fikhil-Hanefî* adlı eseri bulunmaktadır.¹²²

¹¹⁹ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 259.

¹²⁰ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 259.

¹²¹ Fâsî, *Neşru ez-hâri'l-büstân*, 69.

¹²² Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 240-241; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-Arabî, ts.), 2/432.

2.1.1.4. Muhammed el-Arabî b. Ali (ö. 1164/1751)

Ebû Abdullah Muhammed el-Arabî b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mehdî. İbn Ali adıyla bilinmektedir. Şair ve yazardır. Cezayir'in başkenti olan Cezayir şehrinde yetişmiş ve orada Hanefî mezhebinin müftüsü olmuştur.¹²³

2.1.1.2. Batı Beylikleri Şehirleri

Batı Beylikleri Bölgesi, Fas sınırından batıda Darüssultan (şu anda Cezayir başkenti) ve doğuda Titterî Beyliği (şu anda Medeâ şehri) ile Akdeniz kıyılarından kuzeyde ve çölün güneyine kadar uzanan coğrafi bir alanı ifade eder.¹²⁴ Sahil şehirleri arasında Oran, Mustagânim, Arzev ve Benî Saf bulunurken, iç kesimlerde Tilimsân, Muasker, Mazûna ve Tihert (şu anda Tiyâret şehri) gibi şehirler yer almaktadır.¹²⁵

2.1.1.2.1. Tilimsân Şehri

Cezayir'in en kuzeybatısında, Fas sınırında yer alan Tilimsân şehri, Mârinî Devleti'nin başkentliğini yapmıştır. İslam dünyasında ve özel olarak Mağrip ülkelerinde bir ilim ve kültür merkezi olarak hizmet vermiştir. Özellikle Fas bölgesinde, birçok ardışık devletin yönetim merkezi ve başkenti olması sebebiyle Tilimsân, bölgedeki ilmî hareketin canlanmasına katkıda bulunmuştur. İbn Haldun, Zeyânîler (Abdülvadiler) dönemindeki Tilimsân'ı şöyle tanımlar: "...Uzak diyarlardan insanlar Tilimsân'a göç etmiştir. Orası ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Tilimsân İslam dünyasının diğer ilim merkezlerine ve hilafet üssü olan şehirlere benzeyen bir şehir olmuştur".¹²⁶ Coğrafi konumu açısından Fas'a bitişik ve Endülüs'e yakın olması, Tilimsân'ın Fas, Endülüs ve hatta Büyük Sahra'daki şehirlerle ilmî hareketin yayılmasına katkıda bulunan bir geçiş noktası ve ilim adamları ile öğrencilerin yerleştiği bir merkez olmasını sağlamıştır.

¹²³ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 241.

¹²⁴ Sâlih 'Abbâdî, *el-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî 1514-1830* (Cezayir: Dâru hûme, 2012), 292.

¹²⁵ Harûbî Fetiha Beylik, "el-Ġarbü'l-Cezâ'iri hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî ve tatavvürühü fîmâ beyne 1563-1792", *Mecelletü Mirât li'd-dirâsâti'l-mağribiyye* 1 (2014), 193.

¹²⁶ Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Ebû Suheyb el-Keremî (Ürdün: Beytü'l-efkâr, 1845), 1845.

Ayrıca, ticaret kervanlarının ve ilmî seyahatlerin bir geçiş noktası olması ve âlimlerin yerleşim yeri olarak hizmet vermesi de bunda etkili olmuştur.¹²⁷

Bir yandan İspanyol tacizlerinden diğer yandan İspanyol-Osmanlı çatışmalarından dolayı zamanla Tilimsân'ın ilmî statüsü gerilemeye başlamıştır. Bu durum şehirden Fas'a veya diğer Cezayir şehirlerine doğru ters göç dalgaları yaratmıştır. Göç edenler arasında ilim adamları ve zenginler en önemli gruplar arasındaydılar. Bu durum, şehirdeki kültürel yaşamı olumsuz etkiledi. Tilimsân, resmi olarak 952/1555 yılında Hasan b. Hayreddin Paşa'nın liderliğindeki Osmanlı yönetimine girdiğinde ve Osmanlıların resmi olarak yönetimi devralmasıyla birlikte durum daha da olumsuz hale gelmiştir.¹²⁸

Osmanlı dönemi Cezayir tarihi konusunda uzman birçok tarihçi, Tilimsân'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra ilmî açıdan gerilediğini belirtmektedir. Bu durumun birkaç nedeni vardır. Öne çıkan sebepler şunlardır:

- Osmanlıların Tilimsân'ı Batı Beyliği'nin başkenti yapmaması ve Bey'in oraya yerleşmemesi.
- Osmanlıların gelişiyle birlikte birçok âlimin Fas'a göç etmesi.¹²⁹

Şehirdeki ilmî ruhu koruyan ve devam ettiren tek şey daha önce var olan ilmî kurumlar veya Osmanlılar tarafından sonradan inşa edilen ilim müesseseleridir.

Hasan el-Vezzân seyahatnamesinde, Tilimsân'da öğrenci ve hocaların düzenli olarak maaşlarını karşılayan beş medresenin bulunduğunu belirtir.¹³⁰ Bu durum, onların

¹²⁷ Bela'rec 'Abdurrahman, "el-Hayâtü's-sekâfiyye fi Tilimsân hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî", *Mecelletü'l-kirtâs li'd-dirâsâti'l-hadâriyye ve'l-fikriyye* 2 (2015), 126.

¹²⁸ Ebü'l-Kâsım ez-Zeyyânî, *et-Tercemânetü'l-kübrâ fi ahbâri'l-ma'mûre berren ve bahren*, thk. Abdülkerim el-Filânî (Rabat: Dâru neşri'l-ma'rife, 1991), 148.

¹²⁹ Ahmed b. Muhammed Makarrî, *Rihletü'l-Makarrî ila'l-maşrik ve'l-mağrib*, thk. Muhammed b. Mu'ammer (Vehrân: Menşûrâtu muhbir mahtûtâti'l-hadâreti'l-İslâmiyye fi şimâli İfrîkyâ, 2004), 5. Osmanlı'nın Tilimsân şehrine girmesinden sonra orada meydana gelen bu sönmeye karşılık âlimlerin Batı Tilimsân'daki Fâs şehrine göç etmesi sebebiyle orada ilmi bir canlılık meydana gelmiştir. Bu tabakadaki âlimlerin çoğunun Tilimsân'a nispet ettiklerini görmekteyiz.

¹³⁰ el-Hasan el-Vezzân, *Vasfu İfrîkyâ*, çev. Muhammed Hacî, Muhammed el-Ahdar (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1983), 2/19-20; Ammâre Fâtima ez-Zehrâ, *el-Medârisü't-ta'limiyye bi-Tilimsân hilâle'l-karneyn (8-9h./14-15m.)* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Yüksek Lîsans Tezi, 2010), 34.

vakıf okulları olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Büyük Muhammed Bey, Câmi'ü'l-Kebîr ve İmam Oğulları Medresesini yenileyerek bu medreselerin vakıflarını ihyâ etmiş ve Tilimsân'daki akademik hayata yeniden canlılık kazandırmıştır. Komşu şehirlerin âlimlerinin göç etmesine ek olarak, şehirdeki ilim zayıflamış olsa da, Tilimsân'da ilme ve âlimlere ilgi devam etmiştir.¹³¹

Tilimsân, ilim aileleriyle ünlü bir şehirdi. İçindeki en önde gelen aile belki de el-Makkarî ailesidir. Ailenin en ünlü üyeleri üç kişidir: Bunlardan ilki Ebû Abdullah Muhammed el-Makkarî el-Kebîr'dir (ö. 759/1359). İbn Haldun ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîbi'n şeyhiydi. Fas'ta Sultan Ebû Annân el-Merînî döneminde Fas'ta kadı olarak görev yapmıştır. İkincisi Ebû Osman Said el-Makkarî'dir. Üçüncüsü ise Ebû'l-Abbas Ahmed el-Makkarî'dir. Son ikisini Osmanlı'nın Tilimsân ile olan alakaları nedeniyle onları tanıtacağız:

2.1.1.2.1.1. Said b. Ahmed el-Makkarî (ö. 1022/1603)

Tilimsân'ın âlimi ve 60 yıl boyunca müftüsü idi. En büyük camisinin hutbesini 45 yıl boyunca veren bir ilim insanıydı. *Nefhu't-tîb* adlı eserin yazarıdır. Osmanlıların Tilimsân'a girişi sırasında doğdu, orada büyüdü ve öğrenim gördü. Babasından ve Abdulvâhid el-Veşerîsî ve diğer âlimlerden dersler aldı. Yeğeni ve aynı zamanda *en-Nefh* ve *el-Bustân* adlı eserlerin sahibi İbn Meryem ve *Dürretü'l-hicâl* adlı eserin sahibi İbnü'l-Kâdî ve Cezayir şehrinin müftüsü Said Kaddûre yanında ders alan talebelerden birkaçıdır.¹³² Ebu'l-Kasım, onun hakkında şöyle der: “Günümüzde ansiklopedik olarak adlandırdığımız bilginlerden biriydi. Dilbilgisi, akâid, fıkıh, hadis, Arap dili, fikhü'l-lugat, mantık ve usul konularında uzmandı. Arap şairlerinin şiirlerini, eyyâmü'l-Arab ve atasözlerini ezberlemiş, tarih ve biyografiyle ilgilenmiştir. Ancak el-Makkarî'nin

¹³¹ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/275. Tilimsân'daki medreselerin tarihi için bkz: el-Mehdî Bû'abdelî, *el-Hayâtü's-sekâfiyye bi'l-Cezâ'ir* (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2013), 26-34.

¹³² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Ahmed el-Medyûnî et-Tilimsânî İbn Meryem, *el-Büstân fi zikri'l-evliya' ve'l-ulemâ' fi'l-Tilimsân*, thk. Muhammed Ebû Şeneb (Cezayir: el-Mektebetü's-se'âlibiyye, 1908), 104-105; Muhammed b. el-Hâc b. Muhammed b. Abdullah es-Sağîr el-İfrânî, *Safvetü men intesera min ahbâri sulehâ'i'l-karni'l-hâdî 'aşar*, thk. Abdülmecîd Hayâlî (Mağrib: Merkezü't-türâsi'l-Mağribî, ts.), 102-103; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/427; Nüvayhad, *Mu'cemü'l-âlemi'l-Cezâ'ir*, 311-312; Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/376-379.

biyografisinde dikkat çeken nokta, tıp bilimi ve cerrahi gibi akli ilimlerle de ilgilenmesiydi”.¹³³

2.1.1.2.2. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî (ö. 1041/1631)

Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, çağının tarihçisi ve edebiyatçısı, kalamcı, tefsir ve hadis bilgini olarak bilinir. 985/1578 yılında, Osmanlıların şehre girişinden 30 yıl sonra Tilimsân'da doğdu. Makkarî, 23 yaşına gelene kadar Tilimsân âlimlerinden ilim okudu. Ardından, amcası Said b. Ahmed el-Makkarî'nin tavsiyesi üzerine 1009/1600 yılında Fas'a taşındı. el-Karaviyyin Camii'nde Ali b. İmrân es-Semlâlî'nin meclisine katıldı ve İslam fıkhıyla ilgili bazı konuları tartıştı. Semlâlî, onun üstünlüğünü kabul etti. Gösterdiği delilin, kanıtın ve keskin zekânın gücünü tasdik etti. Ardından Marakeş'e geçti ve orada Sultan el-Mansur es-Sa'dî ile bağlantı kurdu, ona yakınlaştı ve cömertçe onurlandırıldı. 1010/1601 yılının ortasında Fas'a geri döndü, orada birkaç ay bekledikten sonra memleketi Tilimsân'a döndü.¹³⁴

1013/1604 yılının başlarında Fas'a ikinci kez döndü. 1022/1613 yılında Karaviyyîn Camii'nde fetva, hutbe ve imamlık görevleri kendisine tevdi edildi ve 1027/1618 yılına kadar yaklaşık beş yıl boyunca bu görevde kaldı. 1027/1618 yılında Fas'tan ayrıldı ve doğuya doğru seyahatine başladı. Doğu şehirlerinin tamamını dolaşarak insanlara ders verdi. Nihayetinde 1041/1632 yılında Kahire'de vefat eden Ebu'l-Abbas Ahmed et-Tilimsânî çeşitli alanlarda 40'tan fazla eser bıraktı. Onun en önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *Ravdatü'l-âs el-'atiretu'l- enfasi fi zikri men lakaytuhu min a'lamil hadratayn Marakeş ve Fas, Nefhu't-tîb fi gusni'l-Endulusi'r-retîb*.¹³⁵

¹³³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/377-378.

¹³⁴ Hafnâvî, *Ta'rîfü'l-halef*, 1/44; Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 309-311; İfrânî, *Safvetü men inteşera*, 143; Kâdîrî, *Neşrü'l-mesânî*, 1/291; Ahmed b. Muhammed Makarrî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* (Bağdat: Dâru's-sâdir, 1967), 1/5-14.

¹³⁵ Makarrî, *Rihretü'l-Makkarî*, (muhakkikin önsözü) 5-8.

Öğrencileri arasında Şeyh Abdülkerim b. Muhammed et-Tuvâtî de bulunmaktadır.¹³⁶

2.1.1.2.3. Yabdurî Ailesi

Tilimsân'da köklü ve eski bir ailedir. el-Yabdurî ailesi, Zeyyânîler dönemi ve sonrasında Osmanlı yönetimi altında Tilimsân'da ilmî parlaklığını ve varlığını korumuş ve ününü sürdürmüştür.

Bu aileye ait olan ve fıkıh alanında yetkinliğini gösteren en önemli âlimlerden biri, Tilimsânlı fakih Muhammed b. Abdurrahman el-Yabdurî'dir. Halîl'in *el-Muhtasar*'ı adlı eseri üzerine yazdığı *Yakûtetü'l-havâşî ala şerhi'l-İmam el-Harâşî* adlı eseriyle tanınır. Talebesi Ebû Râs en-Nâsirî onu şöyle tanımlamaktadır: “O, Tilimsân'ın ilmi ve âlimi, ilmiyle amel edeni, halkının faaliyetlerine katılanı ve Tilimsân'daki cemaatin kadısındır. O, şeyhülislam, yüksek bilgiye sahip olan cesur bir âlimdir.”¹³⁷ Mısır'da Şeyh es-Semmân, Mahmûd el-Kurdî ve diğerlerinden ilim tahsil etti. Tilimsân'da Mâlikî kadılığını ve tedrisat görevini üstlendi. Ancak sonra görevlerinden alındı ve doğuya seyahat etmeyi tercih etti. Medine ve Mekke'yi ziyaret etti. Orada vefat edene kadar ibadetle uğraştı.¹³⁸

Bu aileden diğer bir âlim de Şeyh Hamid b. Muhammed b. Abdurrahman el-Yabdurî'dir. Ebû Râs en-Nâsirî ondan da ilim öğrenmiş ve onu “el-Kevkebu'd-durri (parlayan yıldız), şanlı ve seçkin Şeyhimiz el-Yabdurî” şeklinde tanımlamıştır.¹³⁹

Yabdurî ailesinin son âlimlerinden biri de Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd et-Tilimsânî'dir (ö. 1264/1847). Tilimsân'da yetişti ve önde gelen âlimlerinden Ebû Tâlib el-Mazûnî'nin öğrencisi oldu. O dönemde Tilimsânlıların geleneksel olarak Fas'a ilim arayışı için yaptığı seyahati kendisi de gerçekleştirdi.¹⁴⁰ Hamdûn b. el-Hâc ve diğer

¹³⁶ Ahmed Eba's-Sâfi el-Ca'ferî, *Min târihi Tuvât: Ehbâsün fi't-türâs* (Cezayir: Menşûrâtü'l-hadâre, 2011), 295.

¹³⁷ Muhammed Ebû Râs en-Nâsirî, *Fethu'l-ilâh ve minnetihi fi't-tahaddüsi bi-fadli rabbî ve ni'metih*, ed. Muhammed b. Abdülkerîm (Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1996), 49.

¹³⁸ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 49-50.

¹³⁹ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 50.

¹⁴⁰ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 4/502-504.

âlimlerden dersler aldı. Osmanlılar döneminde Tilimsân'da kadılık görevini üstlendi ve Vehrân'ın son beyi olan Vali Hasan Bey'in hükümeti döneminde Tilimsân'dan ayrıldı. Fransız işgalinin ardından Fas'a gidip orada ikamet etti, ardından Tâze'ye seyahat etti ve bir süre orada kaldı. Tâze'de 1262/1845 yılına kadar ulu camide hutbeler okudu, dersler ve fetvalar verdi. Sonra Fas'a döndü ve hicri 1264 senesinde orada vefat etti.¹⁴¹

Ayrıca Tilimsân, *el-Bustân* adlı eseri yazarı İbn Meryem, *ez-Zehretü'n-neyyire* adlı eseri yazarı İbn Rukayya et-Tilimsânî'nin¹⁴² gibi büyük alilerle tanındı. Vehrân Beyi Muhammed el-Kebîr ve onun oğlu Osaman Bey'in kâtibi de Ahmed b. Hattâl et-Tilimsânî¹⁴³ ile tanındı. Ayrıca, *Rihletu Muhammed el-Kebîr* adlı kitabın yazarı da Tilimsânî'dir.

2.1.1.2.2. Mâzûne Şehri

Cezayir'in batısındaki şehirlerden biridir. Osmanlıların gelişinden önce Zeyyânî hâkimiyeti altında bulunuyordu. Osmanlılar, 1565'ten 1700'e kadar batı beylik bölgesinin başkenti olarak Mâzûne'yi belirlediler. Bu durum, şehirde refah ve istikrarın oluşmasına vesile oldu. Mâzûne, Endülüs göçmenlerinin sığındığı bir yer haline geldi. Onların gelmesiyle birlikte kültür ve eğitimin gelişmesinde önemli rol oynadılar. Mâzûne'de, Şeyh Muhammed b. Şârif el-Buldâvî el-Endülüsî'nin kurduğu ünlü Mâzûne Medresesi bulunmaktadır. Bu medrese, batı Cezayir'in şehirlerinden, özellikle Nedrûma, Mustagânim, Tilimsân, Vehrân ve hatta Fas'ın doğu kısmından, özellikle Fas şehrinden gelen öğrenciler için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Osmanlılar döneminde Mâzûne şehri, batı beyliklerinin başkenti olması ve bölgedeki birçok şehre ışık tutan bir ilim merkezi olması nedeniyle önceki dönemlerde görmediği bir refah yaşamıştır. Mâzûne, üç yüzyıl boyunca birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuş bir şehirdir. Yetiştirdiği

¹⁴¹ Abdülhafız el-Fâsî, *Mu'cemü's-şüyyûh el-müsemmâ Riyâdü'l-cenne ev el-Müdhîşü'l-mutrib* (Beirut: Dârü'l kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/52; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs ve mühâdesetü'l-ekyâs fî men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' bi-Fâs*, thk. Abdullah el-Kâmil el-Kettânî ve aherûn (Dârü's-sekâfe - ed-Dârü'l-beydâ', 2004), 3/97-98.

¹⁴² Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrahman b. Rukiyye et-Tilimsânî 1222/1807'de sonra vefat etmiştir

¹⁴³ Ahmed b. Hettâl edebiyatçı bir âlimdi. Muhammed Osman el-Kebîr Bey'in özel kalemiydi. Muhammed Bey 1189'da Ağvât'a yolculuk yaptığında ona eşlik etmiştir.

âlimler arasında en ünlüleri şunlardır: Ebû Râs al-Nâsirî al-Muaskerî, Muhammed b. Ali al-Senûsî¹⁴⁴ ve Mustafa er-Rammâsî yer almaktadır.

Mâzûne, gerçekten önemli bir ilim merkezi ve önde gelen bir fıkıh okulu olarak tanındı. Hatta batı beyliklerinin başkentini Mâzûne'den Mustagânim'e, ardından Muasker'e ve daha sonra Vehrân'a taşınmasından sonra bile Mâzûne, Batı Cezayir'de önemli konumda kalmaya devam etti. Mâzûne'nin ve diğer Batı Cezayir şehirlerinin ilmî ve fikhî rolünün yanı sıra, İspanyol işgaline karşı savaşta seferberlik ve katılım konusunda da önemli bir cihat rolü vardı. İspanyollar tarafından işgal edilen Vehrân ve Mersu'l-Kebîr şehirlerine karşı mücadelede aktif bir rol oynadılar. Vehrân'ın birinci ve ikinci fethinde ilim ehli insanların büyük etkileri oldu.¹⁴⁵ Mâzûne'nin müderrislerinden ve Mâzûne Medresesi'nin kurucusu olan Muhammed b. eş-Şârîf'in torunu, Muhammed b. Ali Ebû Tâlib el-Mâzûnî, oğlu Seyyid Hennî ve kardeşi Sayyid Muhammed ile birlikte ribatta kalıyor ve 200 öğrencisiyle birlikte cihada katılıyorlardı.¹⁴⁶ İbn Sahnûn er-Râşidî'nin bu durumu “O dönemin âlimlerinin biyografilerini inceleyen ve takip edenler Vehrân savaşında çoğunun şehit olduğunu görür” ifadesiyle kaydetmiştir.¹⁴⁷

Mâzûne'nin başkenti olarak, ilim adamları, fakihler ve hâkimlerden oluşan bir grup, şehirdeki resmi kurumlar ve yapılar tarafından desteklenen ve ilmî harekete katkıda bulunan ilmî ve dini kuruluşlarla donatılmıştı. Bunlardan en önemlileri arasında, Muhammed b. Osman Bey tarafından kurulan Mâzûne Fıkıh Medresesi gelir. Bu medrese, Muhammed b. Osman Bey, Mâzûne Enstitüsü'nün başkanı olan Muhammed b. Ali Ebû Tâlib'in değerini takdir etmesi nedeniyle kurulmuştur.

Bu medresenin inşa edilmesi tamamlandı ve kitaplar üzerinde kontrol sağlandı. Bu medrese, Mâlikî fıkının çalışıldığı bir merkez haline geldi. Cezayir içinden ve dışından özellikle Fas'tan gelen öğrencilerin uğrak yeri oldu. Mâzûne Medresesinin verdiği icazet

¹⁴⁴ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/183, 285.

¹⁴⁵ el-Mehdî Bû'abdelî, *el-Fakîhü'l-hâfiz Mustafâ er-Rammâsî er-Râşidî el-Cezâ'irî* (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013), 1/47-48.

¹⁴⁶ İbn Sahnûn Râşidî, *es-Seğrü'l-cümânî fi-ibtisâmi'seğri'l-vehrânî*, thk. el-Mehdî el-Bûabdîlî (Âlemü'l-ma'rife, 2013), 242; el-Mehdî Bû'abdelî, *Târîhu'l-müdiin* (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013), 587.

¹⁴⁷ Râşidî, *es-Seğrü'l-cümânî*, 37.

Fas'ta saygın bir kabul görüyor ve sahibi resmi görevlerde, adalet, hukuk ve yargı gibi alanlarda istihdam ediliyordu. Bu itibar, Fas'ta 1940 yılına kadar devam etti.¹⁴⁸ Bu medrese, o dönemin görevlileri ve bilginleriyle birlikte, ayrıca camiler, ribatlar, zaviyeler ve medreseler de dâhil olmak üzere Mâzûne'nin ilmî hayatının genel hatlarını çizmede rol oynayan birçok kurumdan yetenekli öğrenciler yetiştirdi.¹⁴⁹

2.1.1.2.2.1. Mâzûne Şehrinin İlim Aileleri

Mâzûne şehrindeki önemli ilim aileleri arasında eş-Şârif Ailesi yer almaktadır. İlmî geleneği nesilden nesle aktarmışlar ve ilk büyük dedeleri, ünlü Mâzûne medresesinin kurucusu olan Şeyh Muhammed b. eş-Şârif el-Bûldavî el-Endelüsî'dir. Bu ailenin en önemli âlimleri şunlardır:

2.1.1.2.2.1.1. Ebû Tâlib Muhammed b. Ali eş-Şârif el-Mâzûnî

Mâzûne Medresesi kurucusunun torunu olan Ebû Tâlib Muhammed b. Ali eş-Şârif el-Mâzûnî, İbn Sahnûn er-Râşidî tarafından “ümmetin ünlü velisi ve âlimlerinin güneşi”¹⁵⁰ olarak tanımlanmıştır. Fıkhî kaynaklar da onun doğum tarihini belirtmemiş olsa da, bazı araştırmacılar onun 1103/1691 yılında doğduğunu tahmin etmişlerdir.¹⁵¹ Mâzûne Medresesinde babasından temel ilimleri öğrenmiş ve ardından Mâzûne'nin ünlü âlimlerinden ilim ve fıkıh derslerini almıştır. 1189/1775 yılında babasının yerine Mâzûne Medresesi'nin şeyhi olmuştur ve o dönemdeki talebelerine çeşitli ilimler ve sanatlar öğretmiştir. Onlara Halîl'in *Muhtasar*'ı, *Şerhu'l-Haraşî*'yi ve Zurkânî'nin eserlerini ders olarak vermiş, ayrıca hadis ve rakâik okutmuştur.¹⁵²

Ebû Tâlib, o dönemin diğer bölge âlimleri gibi, ilim ve cihadı bir araya getirenlerden biriydi. İspanyol işgaline karşı Vehrân şehri ve sınırlarına karşı mücahitlerin ön saflarında yer aldı. O dönemde 80 yaşında olan Ebû Tâlib, oğulları ve talebeleriyle birlikte bu mücadeleye katıldı.

¹⁴⁸ Bû'abdelî, *el-Hayâtü's-sekâfiyye bi'l-Cezâ'ir*, 40-41.

¹⁴⁹ Bahrî, *Hâdretu Mâzûne*, 215.

¹⁵⁰ Râşidî, *es-Seğrü'l-cümânî*, 241.

¹⁵¹ Muhammed Bûrukba, “eş-Şeyh Ebû Tâlib el-Mâzûnî min hilâli mahtûti'l-kevkebi's-sâkib fi esânîdi's-Şeyh Ebî Tâlib”, *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 7 (2011), 54.

¹⁵² Bûrukba, “eş-Şeyh Ebû Tâlib el-Mâzûnî”, 54-56.

Ebû Tâlib, birçok değerli âlim ve fakihleri mezun ettikten sonra 1322/1818 yılında Mâzûne şehrinde vefat etti. O talebeler kendisinden sonra ilmi taşıyan ve onu Mağrip ülkelerinin geri kalanına yayan yeni nesildi. En önemlileri arasında, birçok eseri olan Muhammed Ebû Râs en-Nâsirî el-Muaskerî'dir. Libya'da Senûsiye tarikatının kurucusu Şeyh Muhammed b. Ali es-Senûsî ve *Muhtasarı Halil*'e şerh yazan eş-Şeyh er-Rammâsî bulunmaktadır.¹⁵³

Ebû Tâlib, eğitim ve cihatla meşgul olduğu için, çok fazla eser bırakmamıştır. Ancak, *Muhtasarı Halil*'in şerhi Harâşî'nin üzerine yazdığı *Durratü'l-havâşî fi halli elfâzi'l-Harâşî* adlı bir hâşiye yazmıştır.¹⁵⁴

2.1.1.2.2.1.1. Hennî b. Ebî Tâlib Muhammed eş-Şârif el-Mâzûnî

Daha önce bahsi geçen Ebû Tâlib'in oğludur. Babasıyla birlikte Vehrân'ın fethinde bulunmuş¹⁵⁵ ve cihatla birlikte Rabat'taki talebelere ders verme konusunda başarılı olmuştur.

Mâzûne şehri genel olarak Mâlikî mezhebine mensup olsa da, Hanefî fikhının da varlığını gösteren bazı Hanefî fakihleri bulunmaktaydı. Bu fakihlerin en önemlilerinden biri, Hasan b. Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-Mazûnî'dir. İbn Menzûl Ağa olarak da bilinen Hasan b. Muhammed el-Mazûnî, Türk kökenli olup o dönemde Hanefî mezhebine mensup önemli âlimlerinden biri idi.

"Menzûl Ağa", Türkçe olarak üst düzey subaylara verilen bir unvandır. Babası ve dedesi de bu unvana sahipti. Eserlerinden biri, Hanefî miras hukukuyla ilgili *Tuhfetü'l-mülûk fi hasri usûli'l-irsi'l-metrûk* adlı eserdir. Manzum bir çalışma olan bu eseri, 1140/1728 yılında tamamlamıştır. Diğer bir eseri ise *Minhâcu's-sulûk fi şerhi Meânî Tuhfetü'l-mülûk* adlı, söz konusu manzumeyi açıklayan bir şerhtir.¹⁵⁶

¹⁵³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/183; Sa'idûnî - Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh*, 129.

¹⁵⁴ Bahrî, *Hâdiretu Mâzûne*, 243.

¹⁵⁵ Râşidî, *es-Seğri'l-cümânî*, 242.

¹⁵⁶ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 280-281.

2.1.1.2.3. Muasker Şehri

1700 yılında Vehrân'ın işgal edilmesinden sonra batı beyliklerinin başkenti, Mazûne'den daha korunaklı olduğu için Muasker'e taşındı.¹⁵⁷ Bu tarihten itibaren Muasker, içerden ve dışarıdan talebeler ve âlimler için cazibeli bir ilim merkezi haline geldi. er-Râşidiyye diyarı Muasker, üç yüzyıl boyunca, özellikle Muhammed el-Kebir b. Osman Beyin döneminde, Mâlikî fihhî ve doktrinleri alanında bir konum kazandı. Muhammed el-Kebir Bey, ilme ve âlimlere olan hizmetiyle tanındı.¹⁵⁸ Böylece Muasker, medreseleri, camileri ve ilim merkezleriyle diğer şehirlerle rekabet edecek bir konuma geldi. Ayrıca, Mustafa er-Rammâsî, Ebû Râs en-Nâsirî, İbn Sahnûn er-Râşidî, İbn Hattâl et-Tilimsânî, Tâhir b. Havva, Abdülkadir el-Meşrifî, Mustafa b. Abdullah b. Zurfa ed-Dahâvî ve diğerleri gibi büyük âlimler, fakihler, dilbilimciler, edebiyatçılar, şairler ve tarihçiler yetişti.

Belki de Muasker'den bahsederken, er-Râşidiyye Dağları'nda bilinen Mustafa er-Rammâsî'nin¹⁵⁹ *Hâşiyesi*'ne de atıfta bulunmak gerekir. Bu hâşiye, *Muhtasaru Halîl*'in şerhi olarak bilinir. Şeyh ed-Derdîr'in *Muhtasaru Halîl*'i şerh ederken atıfta bulunduğu ve esas aldığı ve yazarı “mezhebin muharriri” olarak adlandırdığı ifade edilir. *el-Fikru's-Sâmî*'nin yazarı, Faslıların çoğunun, hataları ve karmaşayı düzeltmek için Rammâsî'nin hâşiyesini esas aldıkları belirtilir. Ayrıca Zurkanî, Tettâi ve diğerleri gibi *Muhtasaru Halîl*'i şerheden yazarların yaptığı hataları ve karışıklıkları düzeltmek için söz konusu hâşiyeyi esas aldıkları ifade edilir.¹⁶⁰

Muasker şehrinin, Batı Beyliklerinin tümünde öncü bir şehir olduğunu söyleyebiliriz. Bu şehir, medreseler, zaviyeler ve ribatların öncülük ettiği bir ilmî hareketlilik ve gelişim ile tanındı. Muhammed el-Kebir Bey tarafından 1196 yılında

¹⁵⁷ Abdülcelîl Rahmûnî, *el-'Alaka beyne's-sultati'l-merkeziyye ve'l-bâylîkât fi'l-Cezâ'iri'l-Osmânîyye (1520-1830)* (Cezayir: Câmî'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2019), 131.

¹⁵⁸ Nâsirüddîn Sa'îdünî, *'Asrû'l-emîr Abdülkâdir el-Cezâ'irî* (Kuveyt: Müessesetu câ'ize, 2001), 138.

¹⁵⁹ Rammâsî, Mâzûne enstitüsünün mezunlarından. İlim talep etme yolcuğundan döndükten sonra Mu 'asker'deki Ma 'hedü Medîneti'r-Râşidiyye'de eğitim, ders ve icâzet vermek için bir yer edindi. O Mu 'asker şehrini ihya etmiş ve diriltmiştir. Cezayir'in her tarafından öğrencilerin yöneldiği büyük bir âlim olmuştur. Bzk: Bû'abdelî, *el-Fakîhü'l-hâfiz*, 46.

¹⁶⁰ Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî*, 2/287; Sa'îdünî - Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh*, 171.

tamamlanan, yanında bir cami bulunan Muhammediyye Medresesi, en önemli yapılar arasında yer almaktadır. Ebû Râs en-Nâsirî, Muhammediyye Medresesini “kenarlarından bilginin fişkırıldığı okul” olarak tanımlar. Muhammed b. Abdullah el-Celâlî Bey oraya müdür olarak tayin edilir. O, Vehrân’daki talebe ve mücahitlerden oluşan bir ribât örgütlemesiyle tanınan ve İspanyolları Vehrân’dan kovarak Vehrân’ı fetheden orduya katılan kişidir.¹⁶¹ Bu medrese yıkıldı ve şu anda Seyyid Hassân Camii ve Mescidü’l-Aynî’l-Beydâ olarak bilinen camiler dışında hiçbir şey kalmadı. Ayrıca bu camiye Mubâya‘a Camii de denir. Çünkü insanlar 1248 yılında II. Abdülkadir’e burada 2. biatı ettiler.¹⁶²

Muasker şehri, Râşidiyye Enstitüsü ve Kâtana Enstitüsü ile tanınmıştır. 13. yüzyılın sonlarında, II. Abdülkadir’in büyük dedesi Şeyh Mustafa b. Muhtâr el-Ğarîsî/el-Ğureysî tarafından Kâtana köyünde kurulmuştur. Abdülkadir el-Maşrefî, bu enstitüye müdür olarak atandı ve bu enstitünün en ünlü mezunlarından biri de Cezayirli Abdülkadir Bey'dir.

2.1.1.2.3.1. Muasker Şehrinin Ünlü İlim Aileleri

2.1.1.2.3.1.1. el-Maşrefî Ailesi

Osmanlı döneminde tanınmış bir ailedir. Ailenin meşhur âlimlerinden biri Abdülkadir el-Maşrefî’dir (ö. 1192/1778). Cemaat lideri ve er-Râşidiyye Camii'nin imamı olarak bilinir. O, Muasker’e yakın olan el-Kart köyünde doğdu ve büyüdü. Zamanının âlimlerinden ilim öğrendi. Talebesi Ebû Râs en-Nâsirî ondan şu şekilde bahseder: “Abdullah el-Münir et-Tilimsânî’den fıkıh, usul, kelam, nahiv ve beyan ilimlerini aldı. Bu ilimlerde ilerledi, bilgi sahibi oldu ve uzmanlaştı. Onu gören herkes hüneri, yetkinliği ve yeterliliği konusunda hemfikir oldu.”¹⁶³ Ebû Râs ayrıca onun zühd

¹⁶¹ Bû‘abdelî, *el-Hayâtü’s-sekâfiyye bi’l-Cezâ’ir*, 39-40.

¹⁶² Bû‘abdelî, *el-Hayâtü’s-sekâfiyye bi’l-Cezâ’ir*, 40; Mebrûk Meheyris, *el-Mesâcidü’l-Osmâniyye bi-Vehrân ve Mu’asker* (Cezayir: Dîvânü’l-matbû‘âtî’l-câmi’iyye, 2009), 50.

¹⁶³ Nâsirî, *Fethu’l-ilâh*, 53.

ve tasavvuf anlayışından bahseder ve onun kerametleri hakkında *Fethu'l-ilâh an kerâmâtî Abdulkadir el-Maşrefî* adında bir kitap yazar.¹⁶⁴

Abdulkadir el-Maşrefî, Şeyh Muhyeddin'in Geytna dergâhında bulunan medreseye müderris olarak atandı ve popülerlik kazandıktan sonra doğum yeri el-Kart'ta kendi medresesini ve dergâhını kurdu. Bu medrese daha sonra Geytna dergahındaki medreseyi gölgede bıraktı. İlimiyle İspanyollara karşı mücadele etti. Nitekim İspanyol yanlısı kabileler hakkında *Behcetü'n-nâzir fî ahbâri'd-dâhilîn tahte vilâyeti'l-İsbânîyyîn mine'l-A'râb ke Ben-i Âmir* adlı bir risale yazdı. Ayrıca 1708'de Mustafa Buşlâgem liderliğindeki Vehrân'ı kurtarmak ve özgürleştirmek için bizzat ilk operasyona katıldı.¹⁶⁵ Oğlu İbn Tâhir el-Maşrefî, Osmanlılar döneminde yargı görevini üstlendi ve bu görevi torunu Muhammed b. Abdullah Mustafa Sakkât el-Maşrefî ilk önce Osmanlılar ardından Emir Abdülkadir döneminde devraldı.¹⁶⁶

Muasker şehrinin ilim adamlarından biri de Muhammed el-Mustafa b. Abdullah b. Zurfa ed-Dahâvî'dir. O, Ebû Râs en-Nâsirî'nin seçkin öğrencilerinden biridir. Muhammed b. Osman Büyük Bey döneminde katiplik görevini yapmıştır. 1792'de ikinci kuşatma sırasında onu Cezayir'in İfrî şerhinde başkan yardımcısı olarak atadı ve fetih olaylarını kaydetmekle görevlendirdi. Bunları *er-Rihle'l-kameriyye fî's-siret'il-Muhammediye* adlı kitabında ele aldı. Şehrin fethinden sonra Medine'ye kadı olarak atandı ve 1215/1800 yılında veba salgınında vefat edene kadar bu görevi ifa etti.¹⁶⁷

Muasker şehrinin, akla gelen âlimlerinden biri de Mustafâ er-Rammâsî'dir. (ö. 1137/1725) O, âlimlerin atıfta buldukları ve referans aldığı bir âlimdir. Rammâsi ismi Mısır da dâhil İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki ilim merkezlerinde tanınmaktadır. Âlimler kendilerine sorular için başvururdu. Kendisi bu konu hakkında şöyle der:

¹⁶⁴ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 53.

¹⁶⁵ Yahyâ Bû'azîz, *A'lâmü'l-fîkr ve's-sekâfe fî'l-Cezâ'iri'l-mehrûs* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1995), 2/231.

¹⁶⁶ Bû'azîz, *A'lâmü'l-fîkr*, 2/232.

¹⁶⁷ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 72; Ağâ b. Avda el-Mazârî, *Tulû'u's-sa'di's-su'ûd fî ahbâri Vehrân ve'l-Cezâ'ir ve İspanya ve Fıransa ilâ evâhiri'l-karni'l-tâsi' 'aşar*, thk. Yahyâ Bu'azîz (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1990), 63.

“Âlimler bana sorularını Tilimsân’dan Batı Mağrib’den ve Cezayir’den iletirler...”¹⁶⁸ O Mâlikî mezhebinde yetkin, araştırmacı bir fakih olarak tanınmıştır.¹⁶⁹ O, Rammâse şehrine bağlı Mostagânim köyünde doğdu. İlim öğrenmek amacıyla Mâzûne'nin şehrine gitti ve burada uzun bir süre ilim adamlarıyla sohbet ederek ilimde yetkinleşti. Daha sonra Mısır'a göç ederek orada da ilmini artırmak amacıyla Hiraşî ve Zurkânî'nin yanında eğitim aldı. *el-Senûsiyye* üzerine meşhur bir şerhi vardır ve aynı zamanda Halîl'in *el-Muhtasar*'ı üzerine *et-Tettâî*'nin şerhine bir haşiye yazmıştır. Bu çalışma, Mâlikî mezhebindeki yetkinliğini ve mezhebe olan hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Onun haşiyesine bakan herkes, mezhepteki mudakkik ve muhakkik olduğu hususunda hakkını teslim eder.

Onun ünü, İslam dünyasındaki diğer şehirlerdeki âlimlerin kendisine yazdıkları risalelerde ve nevâzil konusunda onun görüşünü almak istedikleri meselelerde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, zor ve karmaşık fihhi konularda yardım arayan âlimler, ona yönelerek sorular yöneltmektedirler. Bu konuda en önemli iki risale şunlardır:

- *Ecvibetun fihhiyye ecâbe fihâ 'an es'ileti âlimi Tatvân ş-Şeyh Seyyid Ali el-Bereka havle badi'l-mesâili fî Muhtasari Halîl*. Tatvânlı âlim Şeyh Seyyid Ali el-Bereka'nın *Muhtasaru Halîl*'deki bazı konularda sorduğu sorulara verdiği fihhi cevaplardan mütşekkil olan eser, 2012 yılında *Ecvibe er-Rammâsî 'alâ es'ile Bereka et-Tatvânî fî ma eşkele 'alayhi min kelâmi eş-Şeyh Halîl* adıyla yayımlanmıştır.¹⁷⁰

- *Risâle fî el-itâb bi'l-husûs mes'ele fihhiyye*. Bu risale, kadınların miras almasının geleneklere göre olması konusunda olan bir fihhi meseleyi öğrencisiyle tartıştığı bir risaledir. Bu meselenin hükmü konusunda farklı görüşe sahip olan bir öğrencisiyle anlaşmazlık yaşamıştır. Bu risale ayrıca Rammâsî'nin fikh, dil ve usul konularında yeteneklerini ve önceki âlimlerin fetvalarına ve delillerine geniş bir şekilde

¹⁶⁸ Ömer Mezyân, “Risâle fi'l-'itâb bi-husûsi mesâ'ilin fihhiyye”, *Mecelletü'l-buhûsi'l-'ilmiyye ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 11/5 (2019), 103.

¹⁶⁹ Mezyân, “Risâle fi'l-'itâb”, 2/567; Mustafâ er-Rammâsî, *Ecvibetü'r-Rammâsî 'ala es'ileti Bereka et-Tatvânî fî mâ eşkele 'aleyh min kelâmi'ş-Şeyh Halîl*, thk. 'Abdulfettâh Mağfûr, 'Abdülbâsit Sayd (Zâkiretü'l-emâne li'n-neşr, 2012), 6-7; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/482.

¹⁷⁰ Rammâsî, *Ecvibetü'r-Rammâsî*.

vakıf olduğunu göstermektedir. Bu risale, araştırmacı Ömer Mezyân tarafından 2019 yılında yayımlanmıştır.¹⁷¹

Rammâsî'nin Halîl'in *el-Muhtasar*'ının şerhi *et-Tettâi* üzerine yazdığı mükemmel fikhî eser, son dönem mezhep araştırmacılarının başvurduğu temel kaynak haline gelmiştir. *Bûtleyhiyye*'nin sahibi olan kişi, bu eseri, Mâlikî mezhebinde kitap ve fetva konusunda bir rehber olarak kabul etmiştir.¹⁷² Aynı şekilde, Kadı İbnü's-Sâlik, meslektaşısı Hakim Muhammed b. Muhammed Fâl el-Tendahî'nin manzum şerhinde Rammâsî'nin görüşlerini benimsemiştir. Eserinin sonunda Rammâsî hakkında şöyle der: “Şeyh Mustafa onuncu asırdan sonra gelenlerin en üstünüdür.”¹⁷³ *Hutbetu'l-muhtasar*'ın şarihi el-Hilâlî, İbn Gâzî'nin haşiyesi, Şeyh Ahmed Bâbâ'nın haşiyesi, Şeyh Mustafa ve et-Tuhayhî'nin haşiyesinin mutemed haşiyeler arasında olduğunu söyler.¹⁷⁴ O dönemdeki önemli ilmi kurumlardan biri, Muhammed el-Kebir Bey'in camisinin yanında inşa ettiği Medrese-i Muhammediyye'dir.¹⁷⁵

2.1.1.2.4. Vehrân Şehri

Cezayir'in batı ortasında bulunan Vehrân şehri, Orta Mağrib'in kuzeybatısında yer almaktadır. İspanyol işgali öncesi dönemde, Endülüs ve Akdeniz kıyılarına yakınlığı sayesinde bilginler ve büyük fakihlerle dolu bir ilim merkezi olarak öne çıkmıştır. Endülüs kıyılarına yakınlığı ve Endülüs ile olan ilim alışverişi, birçok ilim öğrencisi ve gezgin için çekici bir merkez haline gelmesini sağlamıştır.¹⁷⁶ Endülüs'ün düşmesiyle birlikte, Endülüslülerin bu şehre doğru akışı arttı ve bazıları için diğer şehirlere geçiş koridoru haline geldi. Bazıları ise buraya yerleşmek ve mesken edinmek için burayı

¹⁷¹ Mezyân, “Risâle fi'l-‘itâb”, 87-112.

¹⁷² Muhammed en-Nâbiğa b. Ömer el-Ğalâvî, *Nazmü Bûtlihiyye*, thk. Yahyâ b. el-Berrâ' (Suudi Arabistan: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2004), 86.

¹⁷³ İbnü'l-Mesâlik, *Avnu'l-muhtesib*, 149.

¹⁷⁴ Ebü'l-‘Abbâs Ahmed b. Abdülazîz Hilâlî, *Nürü'l-basar fî Şerhi Hutbeti'l-Muhtasar* (Moritanya: Dâru Yûsuf b. Tâşfin, 2007), 133.

¹⁷⁵ Râşidî, *es-Seğrü'l-cümânî*, 64-65.

¹⁷⁶ Ebü'l-Hasan Alî el-Endülûsî el-Kalsâdî, *Rihletü'l-Kalsâdî*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân (Tunus: eş-Şeriketu et-Tûnusiyye, 1978), 109-111.

tercih etti. Ancak şehir çok geçmeden 1508 yılında İspanyolların eline geçti.¹⁷⁷ İspanyollar burada bozgunculuk yaptı ve İslami unsurları büyük ölçüde değiştirdi. Böylece Büyük Cami, St. Michael Kilisesi olarak adlandırılan bir kiliseye dönüştürüldü ve içinde ayinler ve şükran duaları düzenlendi.¹⁷⁸

İspanyol işgali 1708 yılına kadar devam etti, Vehrân 1708'de Mustafa Buşlâgem el-Mısrâtî (ö. 1187/1773) tarafından Kurtarıldı. Böylece İspanyol etkileri temizlenmeye çalışıldı ve İslam mimarisine yeniden hayat verildi. Bu durum şehirdeki ilmî hayatın gelişmesini ve canlanmasını sağladı. Şehri kurtaran askeri birliklerden biri ilim adamları ve talebelerden oluşuyordu. Bunlar Osmanlılarla birlikte İspanyollara karşı cihat mücadelesi verdiler. Ancak İspanyollar, 1732 yılında şehri tekrar işgal ettiler. Mostagânim, Maskara ve Vehrân şehirlerini çevreleyen diğer şehirlerden ilim talebeleri ve âlimlerden oluşan müfrezelerin, Muhammed b. Osman el-Kebîr Bey liderliğinde mücadele vermiş İspanyolların yönetimi altında kalan Vehrân'ı 1792 yılında ikinci kez kurtarmışlardır.¹⁷⁹ Cihad eden öğrenci birliklerini yönetme görevi ilim adamı Abdullah el-Cellâlî'ye verildi. Bey'in Kâtibi Şeyh Ahmed Muhammed b. Ali b. Sahnûn er-Râşidî ile birlikte kadı ve fetva mercii olan Tâhîr b. Havva ve Muhammed Mustafa Abdullah b. Zurfa'ya olayları kaydetme görevi verildi.¹⁸⁰ Bunların hepsi de saygın, ileri gelen ve önde gelen ilim ehli insanlardı.¹⁸¹

Şehrin kurtarılması ve İslam coğrafyasına dönüşmesiyle birlikte, çevredeki ribatlarda bulunan âlimler bu şehre yerleşti. İlim burada gelişti. Talebelerin ve âlimlerin akınına uğradı. Böylece dersler ve ilmî faaliyetler bu bölgede yaygınlaştı. Özellikle Batı Beyliğinin yeni başkenti olarak seçilmesiyle, ilmî hareket önemli bir ivme kazandı.

¹⁷⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Hâc Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akî es-Sanhâcî el-Mesûfî et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc* (Trablus/Libya: Dârü'l-kâtib, 2000), 1/136.

¹⁷⁸ Ahmet Tevfik el-Medenî, *Harbu's-selâsîmi'e âmm beyne İspanya ve'l-Cezayir 1492-1792* (Cezair: eş-Şeriketu'l-vataniyye, ts.), 98.

¹⁷⁹ Âlim ve ilim talebelerinin Vehrân'ı bir ve ikinci defa özgürleştirmedeki rolleri için bkz: Muhammed Belîl, "Müsâhemetü 'ulemâ' ve talabeti mintikati Musagânim fî tahrîri Vehrâni'l-evvel ve's-sânî 1708-1792", *Mecelletü'l-iber li'd-dirâsâti't-târîhiyye ve'l-eseriyye* 2/2 (2019); Bû zuvvâda Habîb, "Devru 'ulemâ'i mu'asker fî fethi Vehrân mine'l-ihlâlî'l-İspânî (1206/1792)", *Mecelletu 'usûr* 18/1 (2019).

¹⁸⁰ Râşidî, *es-Seğrü'l-cümânî*, 155.

¹⁸¹ Hatice Müsaddak, "er-Ribât fî medîneti Vehrân ve bu'duhü's-sekâfi ve'l-ilmî", *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 12 (ts.), 324-325; Bû'azîz, *A'lâmü'l-fikr*, 2/233.

Muhammed el-Kebir Bey'in ilme yönelik politikaları, âlimleri ilmî faaliyetlerini sürdürmeye teşvik etti ve medreseler ile camiler gibi birçok ilmî kurum inşa etti. Bu da 19. yüzyılın ilk üçte birinde birçok âlim, kadı ve kâtibin yetişmesine vesile oldu.¹⁸²

Vehrân şehrindeki ilmî ruhu canlandıran bir diğer etken de Bey Medresesi veya Hank en-Nitâh Medresesi'dir.¹⁸³ Bu isim, Muhammed el-Kebir Bey'in 1793 yılında medreseyi kurduğu yerin adıdır. Çevre şehirlerden birçok âlim bu medreseye getirilmiş ve böylece ünü yayılmıştır. Tahir el-Meşrefî, Muhammed b. Abdullah Sekkât, Ahmed b. el-Tihâmî, Halil el-Ferendî, Abdulkadir el-Mustagânimî, Seyyid Muhammed b. Hasan ve diğer birçok önemli âlimleri arasında yer almaktadır.¹⁸⁴ Son fethin ardından Vehrân'da ilmî hayat gelişti. Beylerin âlimlere olan ilgisi ve onlarla yakın ilişkiler kurmaları arttı. Ebû Râs en-Nâsirî, o zamanlar Bey olan Muhammed b. Osman'ın, âlimlerle toplantılar yaparak tartışmalarını dinlediği ve meseleler üzerine yaptıkları çalışmalara katıldığı bir meclisi olduğundan bahseder.¹⁸⁵

Vehrân'ın âlimleri arasında Müsellim b. Abdulkadir el-Vehrânî de ün kazanmıştır. İsmi Müsellim olarak telaffuz edilir. Tarihçi Zeyyânî onu “el-Allâme en-Nihârî” lakabıyla vasıflandırır. Onu parlak ilim sahibi ve Vehrân şehrinin Beylerinin defterbaşı olarak nitelendirir.¹⁸⁶

Vehrânî, çok sayıda önemli görev üstlendi ve önce Vehrân'daki Türk mahzeninin¹⁸⁷ ağası olan Muhammed el-Muzârî el-Behsâvî'nin yanında hoca olarak görev yaptı. Daha sonra Hassan b. Musa'nın hizmetine geçti ve Batı İli Beyi olarak

¹⁸² Abdülkâdir Belğays, *el-Hayâtü 's-siyâsiyye ve 'l-ictimâ 'iyye bi-medîneti Vehrân hilâle'l- 'ahdi'l-Osmânî* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 146.

¹⁸³ Mazârî, *Tulû 'u 's-sa 'di 's-su 'ûd*, 1/294; Meheyriş, *el-Mesâcidü 'l-Osmâniyye*, 41.

¹⁸⁴ Abdülhak Şeref, “Terâcim li-ba'di ulemâ'i medreseti'l-Bây min hilâli ba'di'l-âsâri'l-mahtûta”, *el-Mecelletü 'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 3/4 (2007),

¹⁸⁵ Nâsirî, *Fethu 'l-ilâh*, 100-101.

¹⁸⁶ Muhammed b. Yûsuf ez-Zeyyânî el-Burcî, *Delilü 'l-hayrân ve enisü 's-sehrân fî ahhâri medîneti Vehrân*, thk. el-Mehdî el-Bû'abdîlî (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013), 46.

¹⁸⁷ Mahzen ya da mahzen kabileleri Osmanlı yönetimiyle dost ve onunla anlaşmalı olan yerel kabilelerdir. Bkz: Ammâr Bûhûş, *et-Târîhu 's-siyâsi li'l-Cezâ'ir mine'l-bidâye ve li-gâye 1962* (Beirut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997), 70.

atandığında onun divan kâtibi oldu. Bu durum, onun Hasan b. Musa Bey'in 1816 yılında beylik görevini üstlendiğinde Beylik Sarayı'nda defterdar olmasını sağladı.¹⁸⁸

1830 yılında Fransız işgaline karşı savaşmak üzere Vehrân'dan hareket eden orduyla birlikte ilerledi ve Osmanlı ordusunun yenilgisine tanıklık etti. Ardından Ayn Temuşent bölgesine geçti ve 1248/1832 yılında vefat edene kadar orada yaşamını sürdürdü.¹⁸⁹ Cezayir'deki Terga bölgesindeki Seyyid Mesud mezarlığına defnedildi.¹⁹⁰ *Enîsu'l-garîb ve el-Musâfir fi Tarâi'fi'l-hikâyât ve'n-nevâdir* adında bir eseri vardır. Bu eser, Osmanlılar döneminin sonlarına doğru Vehrân tarihine ilişkin en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir.

2.1.1.3. Doğu Beylikleri Bölgesi

Kuzeyde denizden başlayarak güneyde Biskra ve Vadi Suf'a kadar uzanan Doğu Beylikleri Bölgesi, doğuda Tunus sınırı boyunca ve batıda Ouanougha, Burc Hamza (şu anda Buvayra) ve Curcura dağlarının eteklerine kadar uzanır. Bu bölge Kasantîna, Annâbe, Sûk Ahrâs, Tebessa ve Hodna Dağları gibi yerleri içermektedir. Ayrıca Biskra, Touggourt, Vurgla ve Mîzâb bölgesi gibi kuzeydoğu sahra çölleri de bu bölgeye dâhildir.¹⁹¹

Cezayir'in coğrafi genişliğine baktığımızda, Doğu Beylikleri bölgesi siyasi, ekonomik ve kültürel açısından Cezayir'in en önemli beyliklerinden birisidir. Bu bölgede Osmanlılar dönemi öncesinde ve sırasında birçok âlim, fakih ve kadının yetiştiği ilim merkezleri vardı. Bu zenginlik ve güçlü ilmî hareketin oluşmasını sağlayan etkenlerin başında, Beylik bölgesinin Tunus ile olan bağlantısı ve Zeytûne Camii gibi ilim merkezleri gelmektedir. Ayrıca, Kasantîna beyleri tarafından ilme destek

¹⁸⁸ Sâdık b. Kâde, “ez-Zâkiretü'l-mektûbe ve't-târîh: Advâün cedîde havle şahsiyyeti Müslim b. Abdülkâdir el-Vehrânî edîb ve müerrih Bââyât Vahrân el-karn 13 H./19 M.”, *İnsâniyyât* 3 (1997), 39.

¹⁸⁹ Müslim b. 'Abdülkâdir, *Enîsü'l-garîb ve'l-müsâfir*, thk. Râbih Bûnâr (Cezayir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye li'n-neşr ve't-tevzî', 1974), 33.

¹⁹⁰ Burcî, *Delîlü'l-hayrân*, 66.

¹⁹¹ Muhammed es-Sâlih İbnü'l'Anterî, *Târîhu Kasantîna*, thk. Yahyâ Bu'azîz (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2009), 17; 'Abbâdî, *el-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî 1514-1830*, 292.

sağlanması ve teşvik edilmesi de bu ilmî hareketliliğin ve ilmî zenginliğin oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

2.1.1.3.1. Kasantîna Şehri

Kasantîna şehri, Osmanlı idari taksiminde Doğu Beylikleri'nin başkentidir. Osmanlılardan önce, Hafsî hâkimiyeti altında olan şehir, ilim ve kültür açısından yeniden doğuş ve gelişme yaşamıştır. Bu dönemde Kasantîna şehrindeki medreselerin yaygınlaşması, bu şehrin o dönemde Hafsîlerin başkenti olması, coğrafi açıdan Tunus'taki Zeytûne Camisine ve Bicâye ile Endülüs gibi diğer ilim merkezlerine yakın olması sebebiyle orada ilmî anlamda bir canlanma yaşanmıştır. Böylece, ilmî bir tabaka ortaya çıkmış ve bu tabaka, ilmî faaliyetlerin canlanması ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Kasantîna şehri, Müslüman Batı Mağrib şehirleriyle rekabet eden parlak bir ilim merkezi haline gelmiştir.¹⁹² Kasantîna bölgesinde bu ilim tabakasına; ilim, eğitim, fetva ve yargıyı önceliklerden devralan köklü ilim aileleri öncülük etmekteydi. Örneğin Lefgûn ailesi, Kemmâd ailesi, İbn Bâdîs, İbn Kunfuz ve diğer aileler Osmanlı yönetimi döneminde de fetva ve yargı görevlerini devam ettirdiler.¹⁹³ Bu bölümün sonunda bu şehirdeki ünlü âlimlerden bazılarına değineceğiz.

Kasantîna şehri, 1050/1640 yılında Osmanlıların kontrolü altına girdiği zaman bir ilim başkenti olarak kurulmamıştır.¹⁹⁴ Bilakis Hafsîler döneminde ilmî bir merkez olarak

¹⁹² Sa'ûdî Yemîne, *el-Hayâtü'l-edebiyye fî Kasantîna hilâle'l-fetretî'l-osmâniyye* (Kasantîna: Câmi'atu'l-ihve, Doktora Tezi, 2005), 24.

¹⁹³ Na'ima Bükardîmi, "el-Büyûtâtü'l-ilmîyye bi-medîneti Kasantîna hilâle'l-'ahdi'l-hifsi ve ishâmüha's-sekâfi", *Mecelletü 'usûrin cedîde* 18 (2015), 80-83. el-Hafsî döneminde Konstantin âlimlerinin ilmi üretimleri için bkz: Nasîra 'Azrûdî, "el-İntâcü'l-ma'rifi li-'ulemâ' Kasantîna hilâle'l-'asri'l-vasît-dirâse ihsâ'iyye tahlîliyye", *Mecelletü 'usûrin cedîde* 18 (2015), 65-74.

¹⁹⁴ İbnü'l'Anterî, *Târîhu Kasantîna*, 47. Ebü'l-Kâsım Sa'dullah Konstantin'in 1530 yılları dolayında Osmanlı'nın yönetimi altına girdiği görüşündedir. Konstantin'in Cezayir'deki paşaya tabi olduğunu gösteren en eski belge 1541 tarihlidir. Bu belge Konstantin âlimlerinden biri olan Ömer el-Vezzân'ın kâdî olarak tayin etme kararnamesidir. Ömer el-Vezzân mazeretini öne sürmüş ve Kâsım Lefgûn'un tayin edilmesini Paşa'ya önermiştir. Paşa Hasan Ağa da buna onay vermiştir. Bkz: Ebü'l-Kâsım Sa'dullah, *Müctema'u Kasantîna fî kitâbi Menşûri'l-hidâye li'l-Lefgûn (el-Karn 11 H. /17 M.) dimne a'mâli mülteka'l-hayâti'l-ictimâ'iyye fî'l-vilâyâti'l-'Arabiyye esnae'l-'ahdi'l-Osmâniyye* (Tunus: Menşûrâtu merkezi'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Osmâniyye ve'l-Müriskiyye ve't-tevsîk ve'l-ma'lûmât, 1988), 385.

faaliyet göstermiştir.¹⁹⁵ Bu durum Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Şehir, Osmanlı döneminde de kültürel açıdan zenginleşmiştir. Cezayir'in en büyük ve en zengin bölgesinin başkenti olarak kalmaya devam etmiştir.¹⁹⁶ Özellikle Salih Bey'in hakimiyeti döneminde Osmanlılar tarafından şehre yapılan kültürel ve mimari katkılarla bu şehir daha da gelişmiştir. Salih Bey, Kasantîna'da kültürel ve ilmî alana büyük önem vermiş ve döneminde şehir ilmî anlamda önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Salih Bey, birçok ilmî kurum kurmuş ve 5 büyük caminin yanı sıra 70 küçük cami, 13 tekke, birçok Kur'an mektebi ve medreseler inşa etmiştir.¹⁹⁷ Bunların en önemlileri şunlardır:

Kettânîyye Medresesi: Salih Bey tarafından 1775 yılında kurulmuştur. Tanınmış olan Kettânî olarak bilinen ve veli olarak kabul edilen Seyyid Abdullah b. Hadi'ye ithafen bu medreseye o ad verilmiştir. Bundan önce Salih Bey, Seyyîd Kettânî Camii'sini inşa etmiş ve o dönemde beylik geleneği gereği bu medrese de ona bağlı olarak kurulmuştur. Kettânî cami ve medresenin ihtiyaçlarını karşılayan vakıfları da kurmuş ve onlara ileri düzeyde gelişmiş bir sistem düzenlemiştir. Ayrıca müderrislere bu vakıfların sağladığı gelirlerle maaş ödemiş ve vakıfların işlerini bu gelirlerle düzenlemiştir.¹⁹⁸

Bu kültürel ve dini kurumlar arasında camiler, okullar ve zaviyeler, Kasantîna'daki kültürel hayatın gücünü koruyan unsurlardır. Bu kurumlar, ilmî ışıklar ve ilme yönelenler için bir yuva olarak görev yapmıştır. Özellikle bazı âlimlerin şöhretleri dolayısıyla, çevredeki şehirlerden talebelerin Kasantîna'ya gelmelerini ve şehrin ilim açısından bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

¹⁹⁵ Hafsîler döneminde Konstantin'nin ilmi durumu için bkz: Bûkardîmî, "el-Büyûtâtü'l-'ilmiyye bi-medîneti Kasantîna hilâle'l-'ahdi'l-hifsî ve ishâmüha's-sekâfî", 80.

¹⁹⁶ 'Abdülkerîm Lefgûn, *Menşûretü'l-hidâye fî keşfi hâl men idde'a'l-'ilm ve'l-vilâye*, (muhakkikin önsözü) thk. Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1987), 8.

¹⁹⁷ Sa'idûnî Nâsirüddîn, *Verekâtün Cezâ'iriyye ve ebhâsün fî târihi'l-Cezâ'ir fi'l-'ahdi'l-Osmânî* (Cezayir: Dâru'l-basâ'ir, 2009), 248.

¹⁹⁸ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfî*, 1/284; Nâsirüddîn, *Verekâtün Cezâ'iriyye*, 248-249; Muhammed es-Sa'id Kâsirî, "el-Medresetü'l-Kittâniyye bi-Kasantîna: Sarhun sekâfiyyun yüsâri'u'n-nisyân", *Mecelletü 'usûrin cedîde* 18 (2015), 156.

2.1.1.3.1.1. Kasantîna'daki Meşhur İlim Aileleri

2.1.1.3.1.1.1. Lefgûn Ailesi

Lefgûn ailesi Kasantîna'daki en eski ailelerden biri olarak bilinir. Hafsîler döneminde adaletleri, bilgileri, güç ve zenginlikleriyle ünlenmişlerdir. Osmanlıların gelişiyle birlikte Lefgûn ailesinin konumu daha da güçlenmiş; idari görevler olan fetva, yargı, Şeyhul'İslam, hac emirliği gibi görevlerin bu aileye verilmesi bu ailenin hem halk hem de devlet nezdinde prestiji artmıştır. Lefgûn ailesi, Osmanlı döneminde ilim, siyaset, dini ve idari görevleri kuşaktan kuşağa aktarmış ve 1838'de tüm imtiyazları kaldıran Fransız işgaline kadar bu ayrıcalıklarını sürdürmüştür.¹⁹⁹ Belki de bu aile Cezayir'de çok uzun süre boyunca dini ve siyasi ayrıcalıklarını sürdüren tek ilim ailesidir.

Lefgûn ailesi, Osmanlı döneminde farklı nesillerden dört önemli kişiyle şöhret kazanmıştır. Aşağıda bu kişilerin biyografilerini özetleyeceğiz:

2.1.1.3.1.1.2. Kasım b. Yahya b. Muhammed Lefgûn (ö. 965/1557)

Kasantîna'da doğmuş, döneminin ünlü âlimlerinden olan Ömer el-Vezzân'ın talebesi olarak Kasantîna'da eğitim görmüştür. Ayrıca, Magûş et-Tunusî'nin de öğrencisi olarak çeşitli ilimlerde kendisinden dersler almıştır. Babasıyla birlikte Tunus'a taşındığında, Tunus'un Bilât Camii'nde imamlık görevini üstlenmiştir. Doğum yeri olan Kasantîna'ya döndüğünde, Ömer el-Vezzân'ın rehberliğinde Osmanlı valisi tarafından Kasantîna kadılığına getirilmiştir.²⁰⁰

O, çok fazla eser yazan ve derleme yapan biri değildi. Sadece İbn Hişâm'ın nahiv konusundaki eseriyle ilgili bazı yazıları mevcuttur. Bununla birlikte şehirde ilmî açıdan bir etkisi vardı. Özellikle tefsir derslerindeki bilgi ve hikmet dolu meclisleriyle şöhret kazandı. Hocası Ömer el-Vezzân da meclislerine katılıyor ve övgüler yağırdırıyordu.

¹⁹⁹ Sa'dullâh, *Müctema 'u Kasantîna*, 394.

²⁰⁰ Lefgûn, *Menşûri 'l-hidâye*, 43.

Nevâzilü Kasantîna adlı eserin sahibi Muhammed Lefgûn'un verdiği fetvaların birçoğunu eserinde aktarmıştır. Kasım Lefgûn, 965/1557 yılında vefat etmiştir.²⁰¹

2.1.1.3.1.1.3. Ebû Muhammed Abdülkerim Lefgûn (ö. 988/1580)

Abdülkerim, torunuyla olan isim ve lakap benzerliğinden dolayı “cedd/dede” ifadesiyle torunundan ayrıt edilir. Önceden biyografisini sunduğumuz Kasım Lefgûn'un kardeşidir. Eğitimi Kasantîna'daki hocalardan, özellikle Ömer el-Vezzân'dan aldı. Kasantîna'ya dönüşünden sonra döneminin önde gelen âlimlerinden biri oldu. İlmî ve tasavvufu birleştiren nadir âlimler arasında yer aldı.²⁰² Torunu, biyografisinde onun birçok kerametinden bahsetmektedir.²⁰³

Abdülkerim Lefgûn, Kasantîna'daki Büyük Camii'nin imam hatipliğini üstlendi. Oradaki eğitim ve öğretime öncülük etti. Öğretimde liderlik görevini üstlendi. Nevâzil ve ahkâmla ilgili meselelerde kendisine başvurulmuş âlimlerdendi.²⁰⁴ Abdülkerim Lefgûn, ilmî statüsünün yanı sıra dönemin siyasi sahnesinde de güçlü bir yöne sahipti. Nitekim birçok defa Kasantîna'daki durumu yatıştırmaya ve fitneleri bastırmaya katkıda bulunmuştur. 975/1567 yılında Kasantîna halkının valiye karşı ayaklandığı ve Abdülkerim Lefgûn'un, şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir heyetle Cezayir'e gönderildiği ve paşayla görüşmesini sağladığı ifade edilir.²⁰⁵

Abdülkerim Lefgûn'un ağırlığını teyit eden belki de en belirgin olay “el-Muhtârî” adlı Yahudi bir kişinin Müslüman olup şehirde polis teşkilatına katıldığı durumla ilgili tutumudur. Söz konusu olay şöyledir: el-Muhtârî adlı bu Yahudi bir gün Peygamberimize (s.a.s.) hakaret etti ve bu yüzden hapsedildi. Valinin huzurunda ve şura toplantısında hakkında öldürülmesinin gerekli olmadığı yönünde görüş ortaya çıktı. Ancak Abdülkerim Lefgûn, orada bulunanlar arasındaydı, onun öldürülmesinin gerektiği yönünde görüş belirtti. Lefgûn, Vali ve yargının baskısına rağmen kararından vazgeçmedi. Halk ona katıldı ve karar uygulanana kadar toplantı sona ermedi. Bu olay,

²⁰¹ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 44.

²⁰² Abdülmün'im el-Kâsimî, *A'lâmü't-tasavvufi'l-Cezâ'ir* (Cezayir: Dârü'l-Halîl el-Kâsimî, 1427), 213.

²⁰³ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 49.

²⁰⁴ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 47-48.

²⁰⁵ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 48.

torunu tarafından *Menşûrû'l-hidâye* adlı eserinde belirtilmiştir.²⁰⁶ Abdülkerim Lefgûn, 988/1580 yılında Recep ayının ilk Cuma gecesi vefat etti ve Kasantîna'daki aile medresesine defnedildi.²⁰⁷

2.1.1.3.1.1.4. Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn (ö. 1045/1632)

Kaynaklar, *Menşûrû'l-hidâye*'de bahsedilen bilgiler dışında, onun hayatı ve talebesiyle ilgili ayrıntılara yer vermemektedir. *Menşûrû'l-hidâye*'de, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn'un babası Abdülkerim Lefgûn'un vefatından sonra onun görevlerini üstlendiği ve Ulu Camide imam ve hatiplik görevlerini ifa ettiği ifade edilir. Aynı zamanda fıkıh ve tasavvuf âlimi olarak bilinen Lefgûn, meseleler ve fetvalar konusunda kendisine başvurulur, yüce ahlak ve iffet sahibi bir kişiliğe sahip olup zikir ve gece ibadetiyle daima meşgul olurdu. 1045/1635 yılında hac dönüşünde vefat eden Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn, Mekke ile Medine ve Mısır arasında bulunan el-Muveylîh denilen yerde defnedilmiştir.²⁰⁸

2.1.1.3.1.1.5. Ebû Muhammed Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn el-Hafîd²⁰⁹ (ö. 1073/1662)

Kasantîna'daki Lefgûn ailesinin en önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Ailesi onun sayesinde dini ve siyasi gücünün zirvesine ulaşmıştır. Fetva, kaza ve hatiplik gibi farklı pozisyonlarda görev yapmış, ayrıca hac emirliği görevini üstlenmiştir. Büyükbabasının vefat ettiği yıl doğmuş ve onun adını almıştır. Fıkıh ve tasavvufu bir araya getiren önemli âlimlerden biridir. Şeyhülislam unvanını taşımış ve aynı zamanda Cezayir'deki Şâzelî tarikatının önde gelen şahsiyetlerinden biri olmuştur.²¹⁰ el-Makkrî onu "Kasantîna'nın âlimi, salih zatı, büyüğü ve müftüsü, büyük âlimlerin soyundan gelen, ilmi büyüklerin mirasçısı, âlim ve müftü Seyyid Şeyh

²⁰⁶ Fükûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 64-66

²⁰⁷ Fükûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 51

²⁰⁸ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 52; Kâsimî, *A'lâmü't-tasavvufi'l-Cezâ'ir*, 213.

²⁰⁹ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/448; Ebû Sâlim 'Abdullah b. Muhammed el-'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşiyye*, thk. Sa'îd el-Fâdilî, Süleymân el-Kureşî (İmârât: Dâru's-süveydî li'n-neşr, 2006), 2/514-529; Kâdîrî, *Neşrû'l-mesânî*, 2/130.

²¹⁰ Kâsimî, *A'lâmü't-tasavvufi'l-Cezâ'ir*, 214.

Abdülkerim Lefgûn” şeklinde tarif etmiştir.²¹¹ Babasının vefatından sonra Kasantîna’da fetva, hukuk ve şeyhülislamlık görevlerini üstlendi. Ayrıca Lefgûn ailesinden hac amiri olarak atanan ilk kişidir.²¹²

Torun Abdülkerim Lefgûn, Lefgûn ailesinin en üretken ve yazan bireylerinden biridir. döneminin en önemli âlimlerinden biridir. Dil bilimi, fıkıh, biyografi, sosyal tarih, şiir ve edebiyat alanlarında çeşitli eserler vermiştir. Dil bilimindeki çalışmaları arasında Mekûdî'nin tasrif risalesine yazdığı *Fethu'l-latîf fi şerhi Urcûzeti'l-Mekûdî fi't-Tasrîf* adlı şerhi, *Şerhu Lâmiyetu İbn Mâlik*, *Şerhu alâ Şevâhidu's-Şerîf b. Ya'lâ'nin ale'l-Acurrumiyye* ve *Fethu'l-hâdî fi şerhi cümeli'l-Micrâdî* adlı eserleri bulunmaktadır. Ayrıca alfabetik düzenlemeye göre telif edilmiş Hz. Peygamber'e (s.a.s.) methiyeleri de vardı. Fıkıh ve nevâzil konularında ise tütünün haram olduğuna dair *Muhteddidu's-Sinân fi nehri ihvani'd-duhân* adlı risalesi vardır. En önemli eserlerinden biri ise biyografi ve sosyal tarih konularında kaleme aldığı *Menşûru'l-hidâye fi keşfi hâlli men idea'a'l-ilme ve'l-velâye* adlı eseridir. Bu eser, Kasantîna'daki sosyal ve ilmî hayat hakkında önemli bilgiler içermekte ve şehirdeki önemli ilim adamlarının biyografilerini sunmaktadır.²¹³

Abdülkerim Lefgûn'un birçok dağınık fetvası da bulunmaktadır. Bu fetvalar oğlu Muhammed b. Abdülkerim Lefgûn tarafından toplanmıştır. Abdülkerim Lefgûn, 1073/1662 yılında veba salgınında vefat etmiştir.²¹⁴

Osmanlı döneminde Kasantîna'da ayrıca ilim ve itibar açısından şöhret bulmuş birkaç başka aile daha vardı. Bu aileler Lefgûn ailesiyle birlikte şehirdeki ilmî hayata katıldılar. Bunlardan biri İbn Bâdîs ailesi, diğeri İbn Kunfuz ailesi ve el-Kemmâd ailesi olarak bilinen ailelerdir. Ömer el-Vezzan, Kemmâd ailesinin en önemli temsilcisi olarak

²¹¹ Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 2/480.

²¹² Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Şeyhu'l-İslâm 'Abdülkerîm Lefgûn dâ'iyetü's-selefiyye* (Beirut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1986), 49.

²¹³ Sa'dullâh, *Şeyhu'l-İslâm 'Abdülkerîm Lefgûn*, 145; Lefgûn, *Menşûrü'l-hidâye*, 514.

²¹⁴ 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşiyye*, 2/514.

kabul edilmektedir. Bunlara ek olarak el-Müsbbih ailesi, el-Attâr ailesi ve diğer Kasantîna ilim aileleri bulunmaktadır.²¹⁵

2.1.1.3.2. Annâbe şehri

Annâbe şehri veya eski adıyla “Bûne”, Cezayir'in doğu kıyısında Kasantîna gibi bir sahil şehridir. Osmanlılardan önce yönetsel olarak Hafsî Devletine bağlıydı. Bu dönemde önemli bir şehir konumundaydı. Bûne'ye atanan idareci, Hafsî Hanedanı'nın tümünün üzerinde yetki sahibi olduğu meşhurdu. Hafsî Devleti'nin kurucusu olan Sultan Ebû Zekerîya el-Hafsî, 647/1249 yılında burada vefat etmiştir. Onun ardından oğlu Müstensır Billâh burada hükümdarlığı devralmış ve halk ona biat etmiştir.²¹⁶

Akdeniz sahilinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle şehir, İslam ve Hristiyan güçleri arasında çatışma alanı olan bir noktada olmuştur. Böylece 1540 yılına kadar Hafsî Hanedanı, Osmanlılar ve İspanyollar arasında mücadele edilen bir alan olmuştur. Burası İspanyollardan tamamen kurtarılacak resmen Cezayir Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir.²¹⁷

Fransız işgalinden önce Annâbe'de 39 kamu eğitim kurumu vardı. Bunlara ek olarak şehirde 37 cami ve külliye, 2 zaviye ve şehre yakın kırsal alanda 3 tekke bulunmaktaydı.²¹⁸ Salih Bey, 1206/1791 yılında Bûne'de Ulu Cami inşa etmiştir.²¹⁹

2.1.1.3.2.1. Annâbe'deki İlmi Aileler

2.1.1.3.2.1.1. Bûnî Ailesi

Annâbe şehrinde Osmanlılar döneminde en önemli ilmi ailelerden biri olan Bûnî ailesinin itibarı ve ihtişamı, ilim ve tasavvufu birleştiren dedeleri Muhammed Sâsî el-

²¹⁵ Konstantin şehrindeki ilim hanedanları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Fevziye Lezgam, *el-Büyûtât ve'l-üserü'l-ilmîyye bi'l-Cezâ'ir hilâle'l-ahdi'l-Osmânî ve devrühe's-sekâfî ve's-siyâsî (925-1246/1520-1830)* (Cezayir: Câmî'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2014), 148.

²¹⁶ Bû'abdelî, *Târîhu'l-müdü'n*, 335; Sâlih Muhammed Feyyâd Ebû Deyyâk, “Medînetü ‘Annâbe ve devruha’s-siyâsî ve’l-hadârî münzü’l-ahdi’l-Hammâdî ilâ nihâyeti’l-ahdi’l-Hifsî fi’l-Mağrîb”, *Mecelletu dirâsâtin târîhiyye* 67-68 (1999), 177.

²¹⁷ Nâsirüddîn, *Verekâtün Cezâ'irîyye*, 460; Ebû Deyyâk, “Medînetü ‘İnnâbe ve devruha’s-siyâsî ve’l-hadârî”, 176.

²¹⁸ ‘Îd, “Hareketü’t-ta’lîm fi’l-Cezâ’ir”, 71.

²¹⁹ Kâsirî, “el-Medresetü’l-Kittâniyye bi-Kasantîna: Sarhun sekâfiyyun yüsâri‘u’n-nisyân”, 71.

Bûnî'den itibaren başlamıştır. Çağdaşı Abdülkerim Lefgûn onun hakkında şöyle der: “Bûne şehrinde zahir ve batın ilimleri konusunda liderdi. Onun sözleri, gerek ‘avâm, gerekse havâs olsun herkesçe dinleniyordu”.²²⁰

Lefgûn, Bûnî hakkında pek çok kınanacak sıfatlar aktarmıştır. *Menşûrû'l-hidâye* adlı eserinde “Dalkavuk, yalancı, övünen, sapkın, bidatçi ve velilik iddiasında bulunan sapkınlar hakkında” bir başlık yazmış ve bu bölümde onu ağır eleştirmiştir. Ancak torunu Muhammed Sâsî el-Bûnî, “*ed-Dürretü'l-masûne*” adlı eserinde dedesinin müdafaasını yapmış ve Lefgûn'un dedesine yönelik suçlamalarının asılsız olduğunu ifade etmiştir.²²¹

Ayrıca, dedesinin ve onun talebelerinin ilim, fıkıh ve fetvada en çok tanınan kişiler olduğunu zikretmiş ve onların biyografilerini yazmıştır.²²²

Bûnî ailesinin Annâbe'deki konumu, Cezayir'deki paşaların bazı isyanları bastırmak için onlardan yardım istemelerine neden olmuştur. Örneğin Cezayir'in valilerinden Yusuf Paşa, döneminde Annâbe'deki isyanları bastırmak için Muhammed Sâsî el-Bûnî'ye başvurmuş ve ‘Annâbe halkının yardımını talep etmiştir. Bu isyan, Doğu Cezayir'in tamamını etkileyen Osmanlı varlığını tehdit eden İbn es-Sahrî'nin isyanıydı.²²³ Ayrıca, Muhammed Bekdâş ile hocasının oğlu Ahmed b. Kasım el-Bûnî arasında yazışmalar da vardır.²²⁴ Bekdaş, askeri olarak ‘Annâbe’deyken Kasım el-Bûnî'nin talebesi ve müridiydi. Yazışmalar, 1115/1703 yılında Bekdaş'ın valilik görevini üstlenmeden üç yıl önce gerçekleşmiştir.²²⁵ İbn Meymûn, eserinde defterdarlık görevine atanmasından sonra diğer yazışmaları *et-Tuhfe* adlı eserinde aktarmıştır.²²⁶

²²⁰ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 164-165.

²²¹ Bûnî, *ed-Dürretü'l-masûne*, 81-82.

²²² Gündüz, *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne-dirâse ve tahkîk*, 81-82.

²²³ Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Tecârib fi'l-edeb ve'r-rihle* (Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye, 1983), 47.

²²⁴ el-Bûnî bu kişiyi babası Kâsım'ın öğrencilerinden saymıştır. Bkz: Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, *ed-Dürretü'l-masûne fî ulemâ'i Bûne*, thk. Sa'd Bûflâke (Cezayir: Menşûrâtu Bûne, 2007), 85; Cezâ'irî, *et-Tuhfetü'l-mardiyye*, 116.

²²⁵ Sa'dullâh, *Tecârib*, 51.

²²⁶ Cezâ'irî, *et-Tuhfetü'l-mardiyye*, 127.

Bu bilgiler, Bûnî ailesinin güçlü bir itibara ve geniş bir etki alanına sahip olduğunu, özellikle ‘Annâbe şehrinde ve genel olarak Cezayir’de ilmî ve tasavvufi bir varlığa sahip olduklarını göstermektedir. Bu ailenin önemli bazı ilim adamları şunlardır:

2.1.3.2.1.1.1. Kasım b. Muhammed es-Sâsî el-Bûnî (ö. 1088/1677)

Kasım es-Sâsî el-Bûnî, Bûnî ailesinin şanımlı yükselten bir şahsiyettir. Annâbe’de eğitim gördükten sonra ilim elde etmek için doğu tarafına göç etmiştir. Uzun bir süre Kahire’de Ezher’deki âlimlerden dersler almıştır. Sonrasında doğduğu yer olan Bûne’ye dönmüş ve 1045/1635 yılında orada fetva makamına atanmıştır. Aynı zamanda Annâbe Ulu Camii’nde müderrislik görevini de üstlenmiştir. İlim ve tasavvufu bir araya getirmiştir.²²⁷ Oğlu Ahmed “*ed-Dürü’l-masûne*” adlı eserinde beşinci bölümünü onun için ayırmış,²²⁸ dokuzuncu bölümü Bûne’den gelen öğrenciler için,²²⁹ on birinci bölümü ise Bûne dışından gelen öğrencileri için ayırmıştır.²³⁰

2.1.1.3.2.1.1.2. Ahmed b. Kasım el-Bûnî (ö. 1139/1726)²³¹

es-Sâsî el-Bûnî adıyla bilinen Ebû’l-Abbas Ahmed b. Ebî Abdullah Kasım b. Mahmud’dur. 1063/1653 yılında Bûne (Annâbe) şehrinde doğmuştur. Cezayir’in âlimlerinden, babası Kasım el-Bûnî’den, Yahya eş-Şâvî ve başkalarından ilim öğrenmiştir. Ayrıca Mısır’da Zurkânî, Uchûrî, Haraşî ve diğerlerinden ders almıştır. Fıkıh, tefsir, dil, edebiyat, tarih ve diğer sanat dallarında büyük bir bilgi birikime sahip olan Ahmed el-Bûnî, bu konularda yazdığı eserleri *et-Ta’rif bimâ li’l-fakîr mine’t-te’lif* adlı kitabında toplamıştır.²³²

²²⁷ Hafnâvî, *Ta’rifü’l-halef*, 2/515.

²²⁸ Bûnî, *ed-Dürretü’l-masûne*, 75.

²²⁹ Bûnî, *ed-Dürretü’l-masûne*, 82.

²³⁰ Bûnî, *ed-Dürretü’l-masûne*, 86.

²³¹ Mahlûf, *Şeceretü’n-nûr*, 2/475; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. ‘Alî b. Fâris ed-Dîmeşkî Ziriklî, *el-A’lâm* (Beyrut: Dârü’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002), 1/199; Abdülhay el-Kettânî, *Fehresü’l-fehâris ve’l-isbât ve mu’cemü’l-me’âcim ve’l-meşîhât ve’l-müselselât* (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1982), 1/236.

²³² Abdurrahmân b. Muhammed el-Cîlâlî, *Târîhu’l-Cezâ’ir el-âmm* (Cezayir: Dîvânü’l-matbû’âti’l-câmi’iyye, 1994), 177-183; Sa’dullâh, *Tecârib*, 49; Hafnâvî, *Ta’rifü’l-halef*, 2/515.

Bunlardan belki de en önemlilerinden biri, Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ının meselelerini açıklığa kavuşturan *Fethu'l-iğlâk alâ vücûhi mesâili Halil* adlı eseridir. Bu eserde, Halil'in *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılan Zurkânî, Uchûrî, Haraşî, Tettâî, Behrâm, Mevvâk, Hattâb ve diğerlerinin şerhlerinin özünü bir araya getirmiştir. Ayrıca *el-Îâne fî ahkâmî'l-hadâne* adlı risalesi de dikkat çekicidir.²³³ Bu risalede, büyükannelerin velayet hakkı konusunda bir fihhi meseleye cevap vererek soruyu ve cevabı aktarmış, konuyla ilgili âlimlerin görüşlerini tartışmıştır.²³⁴ Ancak en çok tanınan eseri, *el-Durru'l-masûne fî ulamâi ve sülehâ-i Bûne* adlı manzum eseridir. Bu eserde, Bûne şehrinin o dönemdeki âlimler ve önceki âlimlerin çoğuna yer vermiştir.²³⁵

2.1.1.3.2.1.2.el-Annâbî Ailesi

Hanefî bir ilim ailesidir ve çoğu zaman Mâlikî fakihlerinden ders almışlardır. İçlerinden şöhret kazananlardan bazıları şunlardır:

2.1.1.3.1.2.1. Mustafa b. Ramazan el-Annâbî el-Bûnî (ö. 1130/1718)

Ebu'l-Hayr, ferâiz ilminde öne çıkmış Cezayir'de Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden biridir. Annâbe'de doğmuş, büyümüş ve eğitim almıştır. Daha sonra Cezayir şehrinde ikamet etmiş ve Tilimsânî İbn Şakrûn'dan ders almıştır.²³⁶ Cezayir'e gelen Muhammed Tayyib b. Abdülkadir el-Fâsî tarafından (1103/1691) kendisine icazet verilmiştir. En önde gelen öğrencileri arasında İbnü'l-Müftî olarak bilinen Hüseyin b. Recab Çavuş bulunmaktadır. el-Annâbî'nin çalışmaları arasında Hanefî fikhıyla ilgili *Urcûze fî'l-ferâiz* ve bekarlık ile evlilik meselelerini inceleyen *er-Ravzu'l-behîc bi'n-nazari fî umûri'l-azûbe ve't-tezvîc* gibi eserleri vardır.²³⁷

²³³ Hafnâvî, *Ta'rifü'l-halef*, 2/516. Hafnâvî, el-Bûnî'nin hayatını ele alırken onun bütün eserleri zikretmiştir.

²³⁴ Hayât Kattâb, "Kirâ'e fî mahtûti'l-Îâne bi-ba'di mesâ'ili'l-hidâne", *Mecelletü'l-hadâreti'l-İslâmiyye* 19/1 (2018), 218.

²³⁵ Bûnî, *ed-Dürretü'l-masûne*, 11.

²³⁶ Muhammed b. Muhammed b. Şakrûn el-Makarrî, Âlü'l-Makarrî et-Tilimsânî ailesinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Cezayir şehrinde ders veren önemli müderrislerden biridir. En meşhur öğrenciler el-Kemmâd el-Kasantîni ve Mustafâ b. Ramazân el-'Annâbî el-Hanefî'dir. 1087/1676'da Cezayir'de vefat etmiştir.

²³⁷ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 245-246; İbnü'l-Müftî, *Takyidâtü İbni'l-Müftî*, 16.

2.1.1.4. Sahra Şehirleri

Büyük Sahra'da ilmî hareketlilik göz ardı edilmemiş ve bu çerçevede birkaç ilim merkezi öne çıkmıştır. Bu merkezler şöhretlerini tüm dünyaya duyurarak talebeler için ilgi çekici şehirler haline gelmiştir. Bunlardan en önemlileri Cezayir'in güneybatısındaki Tuvât şehri ve Cezayir'in güneydoğusundaki Mîzâb ve Vercelân şehirleri ile Vâdî Mîzâb'dır. Bu şehirlerdeki ilmî faaliyetlere biraz daha ayrıntılı değineceğiz.

2.1.1.4.1. Tuvât Şehri

Cezayir'in güneybatısında yer almakta olan şehir şu üç ana bölgeden oluşmaktadır: Tîgûrârîn (şu anda Grâra olarak adlandırılıyor), Orta Tuvât ve Tidikelt. Bu bölgeler, Adrâr vilayeti yanı sıra Ayn Salih vilayeti ve Tamanrasset vilayetine bağlı İngır bölgesini de kapsamaktadır.²³⁸

Tuvât bölgesi siyasi olarak Osmanlı hükümetine sembolik bir ödeme ve bir vergi karşılığında bağlıydı. Böylece bağımsızlıktan ve özerklikten yararlanıyordu. Kaynaklar, Tuvât halkı da dâhil olmak üzere güney halkının vergilerini ödemede geç kaldıklarından, Kasantîna beyi olan Salih Bey 1788 yılında vergilerini ödemeyen bölgelere karşı donanımlı bir orduyla kendi adını taşıyan Ayn Salih şehrine gönderdiğini ifade etmektedir.²³⁹

Bu olgu ve olaylar, Tuvât bölgesinin diğer idari bölgeler gibi Cezayir'deki Osmanlı hükümetine fiziki olarak bağlı olmamasına rağmen manevi bir bağla bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bağı doğrulayan şeylerden biri de 1557 yılında Cezayir valileri tarafından gerçekleştirilen seferdir. Bu sefer, İbnü'l-Şeyh'in Tuvât'a karşı uyguladığı kuşatmayı kaldırmak amacıyla yapılmıştır. Cezayir hükümdarlarının 1557'de Tuvât bölgesine yönelik sefere çıkması ve İbnü'l-Şeyh'in Tuvât'ı işgal etmek için yaptığı kuşatmayı kaldırmasıdır.²⁴⁰ Ayrıca, Tuvât halkının, 1578 yılında Fas'ın Tâfilalt

²³⁸ Muhammed Bey Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye ilâ mentikati Tuvât* (Cezayir: Dâru hûme, 2005), 1/8-9; Mübârek Ca'ferî, "A'lâmü'l-fetvâ ve'n-nevâzil fî mantikati Tuvât bi'l-cenûbi'l-ğarbî beyne'l-karneyn 12-14 el-hicrîyyen", *Mecelletü'l-buhûs ve'd-dirâsât* 10/15 (2013), 327.

²³⁹ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/42.

²⁴⁰ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/54.

kabilesinin bölgeyi istila etmeye çalıştığı sırada, (muhtemelen Osmanlı) Cezayir kuvvetlerinden yardım istediği belirtilmektedir. İstilacılar, Cezayir kuvvetleri müdahale edene kadar geri püskürtülemedi.²⁴¹ Bunun yanı sıra, Fas krallarının da bölgeye müdahaleleri, onu kontrol altına almaya ve kendi yönetimleri altına sokmaya yönelik girişimleri olduğunu görüyoruz. Ancak Tuvât halkı, bu durumu kabul etmiyor ve buna direniyordu. Bazen bağımsızlıklarını koruyor, bazen de zorla da olsa Fas hâkimiyeti altına girmek zorunda kalıyorlardı ve ardından isyan ediyorlardı.²⁴² Fas'taki Saadîler hanedanının yönetimine bağlanmalarını reddeden ve bu konuda direnen Tuvât halkı, bağımsızlık ve özerkliklerini korumanın yanı sıra, manevi olarak Cezayir'deki dâru'l-hilâfe ile bağlantılarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Tuvât bölgesi, her ne kadar Fas'taki krallıklara bağlanma girişiminde bulunsa da gerek ticari ilişkiler gerekse aile bağları açısından güneye doğru uzanan Cezayir'in kuzey bölgeleri ile daha fazla bağlantıya sahip olmuştur. Bu durum, sınırlama veya baskı olmaksızın tek bir vücudun doğal bir bütünleşmesidir.²⁴³

İlmî açıdan Tuvât bölgesine bakacak olursak, Ca'ferî bu konuda şöyle diyor: “Tuvât bölgesi; IX/XV. yüzyıldan itibaren ilmî ve fikrî bir kalkınma yaşamış ve XIII/XIX. yüzyılın sonuna kadar bu kalkınma devam etmiştir. Bu dönemde Tuvât içerisinde birçok fakih, âlim ve müftü çıkmış, şöhretleri Müslüman Mağrip ve batı afrika bölgesi'nin çeşitli şehirlerine yayılmıştır. Ayrıca ilim, bölgede sadece öğrenme ve kabul etme dairesinden çıkmış, tartışma ve araştırma dairesine yayılmıştır.”²⁴⁴ Bölgedeki ilim adamları Cezayir ve bölgedeki diğer İslam şehirlerindeki âlimlerle yaptıkları tartışma ve ilmî müzakereler aracılığıyla açıkça ortaya çıkmaktadır.

²⁴¹ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/49, 54-55.

²⁴² Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/47; Sâlim Bûtdâra, *el-Hareketü'l-'ilmiyye bi'l-cenûbi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî 'alâ dav'i'l-mesâdiri'l-mahallî* (Cezayir: Câmi'atu Cîlâli'l-Yâbis, Doktora Tezi, 2016), 85; Mübârek Ca'ferî, “Hamletü'l-mansûr es-Sa'dî 'alâ Tuvât fi'l-cenûbi'l-Cezâ'iri (h.989/m.1581) ve in'ikâsâtuhâ 'ala's-sahrâ' ve-Su'dân el-ğarbî”, *el-Mecelletü's-şengâliyye li'd-dirâsâti'l-'arabiyye* 5/5 (2018).

²⁴³ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/57.

²⁴⁴ Ca'ferî, “A'lâmü'l-fetvâ ve'n-nevâzil fî mantikati Tuvât bi'l-cenûbi'l-ğarbî beyne'l-karneyn 12-14 el-hicriyyen”, 328.

Bölgede yaşanan bu ilmî kalkınmanın, coğrafi, ilmî ve hatta ekonomik etkileşimlerin bir sonucu olduğu açıktır. Tuvât'ın Sahra ve batı afrika bölgesi ticaret hattı üzerindeki konumu, bölgenin iktisadi ve insan kaynakları yönünden hareketlenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca özellikle Tilimsân ve Fas'ın Mağrib gibi kuzey ve güneydeki diğer ilim merkezleriyle bağlantı kurarak âlimlerin bölgeye kolayca erişimini sağlamıştır.

Fas'tan Tuvât'a 580/1184 yılında Süleyman b. Ali el-İdrisî,²⁴⁵ 815/1412 yılında da Kadı Ebû Yahya el-Minyârî ve Meymûn b. Amr b. Muhammed el-Bâz²⁴⁶ yerleşmiştir. 882/1478 yılında Tilimsân'dan Tuvât'a, Tuvât'taki Yahudileri sürgün etme olayını gerçekleştiren Muhammed b. Abdulkerim el-Mağîlî²⁴⁷ gelmiştir. Bu ilim adamlarının ve diğer ilmî heyetlerinin ziyaretleri, kendilerinden sonra bir bütün olarak onları takip eden âlimler tabakasının oluşmasına katkıda bulunmuş ve Tuvât bölgesinin genelinde ilmî hayatın öncülüğünü yapmalarına yardımcı olmuştur. Bu ziyaretler Tuvât'ın 16. ve 17. yüzyıllarda ilmî açıdan zirveye ulaşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁴⁸

²⁴⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. Ali eş-Şerîf 549/1154'te Fas'ta doğmuştur. Orada yetişmiş ve eğitim almıştır. 580/1184'te Tuvât'a yerleşmiştir. Orada bir zafiye kurmuştur. Burası öğrenciler, yolcular ve hacıların yöneldiği bir yer olmuştur. Fıkıh, hadis, nahiv ve farklı ilim dallarındaki kitaplarla dolu olan bir kütüphaneyi de bu zaviyeye ilave etmiştir. 670/1271'de vefat etmiştir. Bkz: Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 166-167.

²⁴⁶ Bu şahıs, Tuvât'ta el-Bekriyye hanedanlığını kurucusu ve en önemli şahsiyetlerinden biridir. O Fas'ta doğmuş, orada yetişip eğitim almıştır. Tuvât'a göç etmiştir. O dönemde Tuvât'ın en büyük âlimlerden olan Abdullah el-'Asnûnî'nin kızıyla evlenmiştir. Takvalı biriydi. Onunla ilim talebeleri arasındaki ilmi tartışmaları meşhurdur. 901/1496'da vefat etmiştir. Bkz: Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 494-496.

²⁴⁷ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilkerîm el-Mağîlî'dir. Tilimsân'da doğmuştur. Orada yetişmiştir. Tilimsân, Bicâye ve Cezâyir alimlerinden ilim almıştır. 883/1478'de Tuvât'a göç etmiştir. O, Tuvât'ta özellikle Yahudilere karşı tutumundan dolayı meşhur olmuştur. Nitekim o, Yahudilerin anlaşmalarını bozduktan sonra onlara zimmet hakkını olmadığı yönünde fetva vermiştir. El-Mağîlî onlarla savaşmış ve onların kiliselerini yıkmıştır. O, Allah'a davet için Batı Sudan seyahat etmiştir. Orada ülkenin sultanı Kâğû Eskiyyâ el-Hac Muhammed ile görüşmüştür. Bu Sultan el-Mağîlî'ye sorular sormuştur. El-Mağîlî de bu Sultan'a cevaplar vermiştir. Bu soru ve cevaplardan oluşan eser Abdülkâdir Zebâdiyye tarafından tahkik edilmiş ve *Es'iletü'l-Eskiyyâ ve ecvibetü'l-El-Mağîlî* adıyla basılmıştır. El-Mağîlî, fıkıh, tefsir, hadis ve mantık alanlarında çok sayıda eser geride bırakarak 909/1503'te vefat etmiştir. Bkz: İbn Meryem, *el-Büstân*, 253-256; Muhammed b. Asker el-Hasenî eş-Şefşâvenî, *Devhatü'n-nâşir li-mehâsin men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-'aşir*, thk. Muhammed Hacî (Mağrib: Dârü'l-Mağrib li't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1997), 130; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 576.

²⁴⁸ Bûtâdâra, *el-Hareketü'l-'ilmiyye*, 75-78.

Tuvât bölgesini Cezayir'in diğer ilim merkezlerinden ayıran özelliklerden biride her köşesinde çeşitli şehirlerin bulunmasıdır. Tuvât'ta kentleşme modeli, bölgenin coğrafyasını oluşturan küçük, dağınık nüfus kümelerinin olduğu dağınık vahalardır. Yerleşik yaşayan küçük ve dağınık nüfuslu bu yerleşim birimlerine “kasır”²⁴⁹ denir. Bu topluluklar bir araya gelerek bölgenin coğrafyasını oluşturur. Her kasır, Tuvât'ta bir ilim merkezi ve bölgedeki aydınlanma noktası olmuştur. Kasırlar arasındaki etkileşim, ilmî tartışmalar ve yazışmalar yoluyla âlimler arasındaki önemli bir faktördü ve bölgedeki bilimin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Kasır denilen yerleşim yerinde bulunan âlimlerin kendi aralarındaki münazara ve yazışmalar yoluyla meydana gelen etkileşim, bölgede ilmî gelişmenin en önemli sebeplerinden biri olduğunu ileride göreceğiz.

Tuvât bölgesi coğrafyasının tamamında yayılan medreseler ve tekkeler ağı olmadan söz konusu ilmî gelişme mümkün olmazdı. Belâlim Bey sayesinde, Tuvât bölgesinde çoğu XI-XII/XVII-XVIII. yüzyıllarda kurulan 38'un üzerinde tekke ve medrese sayılabilir.²⁵⁰ Bunlar arasında özellikle Tamentît'teki Bekriyyîn Zaviyesi, Mevla Abdullah er-Reggânî Zaviyesi, Avlef'teki Ebu'l-Enver et-Tenlânî'nin Zaviyesi ve diğer birçok tekke ve medrese bulunmaktadır.²⁵¹

Tuvât şehri XVII ve XVIII. yüzyıllardaki Osmanlı iktidarı döneminde bölgenin en tanınmış ilim merkezleri olan Fas, Kayravan ve Timbuktu gibi şehirler ile yarışır hale geldiği söylenebilir. Bu, Tuvât bölgesindeki fıkıh derslerinin kalitesinden ve çok sayıda âlim, fıkıhçı ve kadıların varlığından kaynaklanmaktadır. İşte en önde gelen isimlerden bazıları şunlardır:

2.1.1.4.1.1. Muhammed b. Muhammed el-Âlim ez-Zeclâvî (ö. 1212/1797)

İbn'ül Âlim'in “*Nevâzilu İbn'ül Âlim*” adıyla bilinen fetvaları vardır. Bu fetvalar, özellikle Tuvât bölgesinin bir âlimi veya kadısı için vazgeçilmez kaynaklardan biridir.

²⁴⁹ Tuvât'ta ilim merkezleri olarak bazı sarayla meşhur olmuştur. Bunların en önde gelenleri; Tementît, Tinelân, Bûde, Tesâbît, Zâviyetü Kente, Teymîmûn ve 'Ayn Sâlih'tir. Bkz: Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/410.

²⁵⁰ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/417-421.

²⁵¹ Abdülkerîm Tammûz, *Tahkîkü Fehresi'l-fehâris şüyûhi 'ş-şeyh Seyyidi Ömer b. el-Hâc 'Abdülkâdir et-Tenlânî* (Kasantîna: Câmî'atu Mantûrî, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 39.

Ayrıca, *el-Vecîz* adlı eserinde Halîl'in *el-Muhtasar*'ını şerh etmenin yanı sıra şerhteki ifadeleri izah etmiş, ona yazılan şerhlerdeki bilgileri bir araya getirmiş ve önemli konulara dikkat çekerek çeşitli eklemeler yapmıştır. Yazar, Halîl'in *el-Muhtasar*'ının şerhini yazarken notlar almış ve bu notları harici kâğıtlara yazarak sonrasında faydalı tek bir parça haline getirmiştir. O, çalışmasında dayandığı kaynakları harf ile kısaltmalar kullanarak bir yöntem benimsemiştir. Örneğin tercihlerini belirtmek için eserinde “sad” harfini kullanmıştır. O, Mustafa er-Rammâsî el-Mustagânmî için “te-fa-ye/طفي-“ harfi, İbnü'l-Hâcib için “ha-ibn /ح ابن”, “ha” harfinin yanına “ibn” kelimesini eklemiştir. el-Hattâb için sadece “ha” harfi, İbnü'l-Hâcîb'in şarihi İbn Sâlim için “s-ibn/س ابن”, Şeyh Sâlim es-Senhûrî için “s-/س” harfi, ez-Zurkânî için “z/ز” harfi, Şeyh Behram için “ş/ش” harfi, İbn Gazzî için “ğ/غ” harfi, Tettâî için “tt/تت”, Şeyh Ali el-Uchûrî için “ac/عج”, el-Benânî'nin haşiyesini yazan için “muşşî/محشئ”, el-Mevvâk için “k/ق” harfi, İbn Merzûk için “km/قم” harfi remz etmiştir.²⁵²

2.1.1.4.1.2. Abdurrahman el-Centûrî (ö. 1160/1747)

Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim el-Centûrî'nin kökeni Tîttâf'a dayanmaktadır. Onun ailesi Tedikelt'e, oradan Cantûr'a, oradan da Gûrâra'ya taşınmıştır. İlim serüvenini Fas'ta devam etmek için burada babasından ve memleketindeki âlimlerden temel ilimleri öğrenmiş, sonra Tuvât'a geri dönmüş, Ebu Hafs Ömer b. Abdulkadir'in yanında kalmış ve onun seçkin ve değerli talebelerinden biri olmuştur. Ardından memleketi Gûrâra'ya dönmüş ve orada şeyhlik, tedrisat, telif ve ilmî üretimde bulunma noktasında öncülük etmiştir.

Centûrî, çeşitli ilim dallarında eserler yazmıştır. Fıkıh alanında, Halîl'in *el-Muhtasar*'ına şerh yazmış ve bu şerhe “nikâh” kısmından itibaren başlamıştır. Halîl'in *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılmış şerh olan Zurkânî'nin şerhi üzerine bir hâşiye yazmıştır. Borçların ödenmesi konusunda *Ma'ûnetü'l-garîm* adını verdiği bir manzum eser

²⁵² Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/128-130.

yazmıştır. Ayrıca bu eseri de şerh etmiştir. Bunun yanı sıra çeşitli ilimlerle ilgili eserleri bulunmaktadır.²⁵³

Centûrî'nin geride bıraktığı en önemli eseri, *Nevâzilu'l-Centûrî* adı altında toplanan fetvalarıdır. Talebesi Abdurrahman et-Tenîlânî onu şu şekilde tanımlar: “Kendisiyle karşılaştığım kişiler arasında usul ve kaideleri bilenlerin iyisiydi. Hocamız Ebû Hafs'a kıyasla ve diğerlerine nazaran bu konuda öndeydi. Meselelerin furûnu ve nevâzilini tahrîc etme yeteneğine sahipti. Onların kaynaklarına inebiliyordu. Ebû Hafs'ın vefatından sonra Tuvât ve Gûrâra bölgelerinde fetva ve ders verme konusunda liderlik ona geçti.”²⁵⁴

2.1.1.4.1.3. Abdulkerim b. Amhammed et-Tuvâtî (ö. 1024/1633)

Tuvât'ın önde gelen âlimlerinden biridir. Doğduğu yerde temel ilimleri öğrendikten sonra, ilim talebi için çeşitli bölgelere seyahat etti. Birçok ünlü âlimle bir araya geldi. Sa'îd Makkarî et-Tilimsânî, Sa'îd Kaddûre el-Cezâirî, Ahmed Baba et-Timbûktî, el-Uchûrî ve diğerleri tarafından ders aldı. Tuvât'ta kadılık görevini üstlendi. Tedrisat ve eser yazma konularında etkin rol oynadı. Eserlerinden en önemlilerinden biri, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ı üzerine yazılan haşiyelerden biri olan el-Lakkânî'nin haşiyesi üzerine yazdığı şerhtir. Ayrıca, Halil'in muhtasarı üzerine bir şerhe başlamış ancak tamamlayamadan vefat etmiştir. el-'Ayyâşî tarafından “Tuvât'ın âlimi” olarak zikredilmiştir.²⁵⁵

2.1.1.4.1.4. Amhammed b. Ahmed el-Bedevî (ö. 1161/1748)

1716 yılında Tamentît'te doğan, Abdülaziz b. Abdurrahman el-Belbâlî'den dersler almıştır. Müderris, müftü ve vaiz olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. En önemli

²⁵³ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/132-133; Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 181-185.

²⁵⁴ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/156.

²⁵⁵ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/198; Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 244-246; Mahfûz Bûkra' es-Satîfî, *el-Ferkadü'n-nâ'ir fî terâcimi 'ulemâ'i Edrâr el-Mâlikîyyeti'l-ekâbir* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2016), 68-73; 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşîyye*, 2/120.

eserlerinden biri, *Gunyetü'l-Belbâlîyye* adlı nevâzil eserini toplamaktır. 1161/1748 yılında hac yolunda Tidikelt ve Gadâmis arasındaki yerde vefat etmiştir.²⁵⁶

2.1.1.4.1.5. Muhammed b. Abdullah Fethâ el-Emrîni (ö. 1192/1778)

1711 yılında Tamanrasset'te doğdu. İlmî eğitimini Abdulkerim b. el-Bekrî, Kadı Ömer b. Abdulkadir et-Tenîlânî ve Muhammed el-Âlim ez-Zeclâvî'den almıştır. Birçok ilimde başarılı bir grafik çizen el-Emrîni'nin şöhreti Tamanrasset'te yayılmış, Tamanrasset'teki dört şeyhten biri kabul edilmiştir. Rehberliğinde birçok âlim yetişen el-Emrîni, 1778 yılında vefat etmiştir. *Gunyetü'ş-şûrâ*" adında bir eser yazmıştır.²⁵⁷

2.1.1.4.1.6. Muhammed b. İsmail el-Gûrârî (ö. 1064/1653)²⁵⁸

Muhammed b. İsmail el-Gûrârî, Gûrâra'nın ünlü âlimlerinden biridir. Mısır'a seyahat etti ve orada el-Lekkânî'den ders aldı. Rivayete göre, Bağdat'ta Abdülkadir el-Geylânî'nin türbesinde, Osmanlı İmparatorluğu Sultanı'nın öfkesinden korkarak görevinden istifa eden bir vezirle karşılaştı. Bu vezir Muhammed b. İsmail'den kendisi için dua etmesini talep etti. O da ona dua edip Allah'ın izniyle vezirlik görevine geri döneceğini söyledi. Bir süre sonra Şeyh Muhammed b. İsmail, İstanbul'u ziyaret etti ve orada vezir tarafından karşılandı. Vezir, onun için ne yapabileceğini sordu ve Muhammed b. İsmail bazı kitaplar istedi. Vezir, isteğini yerine getirerek birçok kitap ve el yazması verdi. Muhammed b. İsmail, bu eserlerle birlikte memleketine döndü. el-Âyâşî'nin seyahati sırasında Gûrâra hakkında bunları anlatmaktadır. el-Ayyâşî, rihlesinde Muhammed b. İsmail'in Tîgûrârîn'da²⁵⁹ vefat ettiği ve İstanbul'da edindiği nadir ve değerli beş yüz kitabın bulunduğu bilgisini aktarmaktadır. Ayrıca onu, zamanın harikası, cömertliği, zekâsı, dehası, yüksek düşünceye sahip oluşu ve ibadetiyle tanımlar.²⁶⁰

²⁵⁶ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 112-113.

²⁵⁷ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 345-346.

²⁵⁸ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 322-323.

²⁵⁹ Tîgûrârîn kelimesi Arapçalaştıktan sonra bu bölgeye Gûrâre denilmiştir. Bu bölge Cezayir'in batı tarafındaki Tuvât bölgelerinden biridir. Bkz: Ümmü Hânî Tavâhiriyye, *Tatavvuru'z-zihniyyeti'l-ictimâ'iyye bi-mantikati Tuvât hilâle karneyn 19-20* (2013-2014: Câmi'atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, ts.), 10.

²⁶⁰ 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşîyye*, 1/108-109.

2.1.1.4.1.7. el-Bekrî b. Abdulkerim el-Tamantîfî (Ö. 1133/1721)

1042/1632 yılında doğan el-Bekrî b. Abdulkerim al-Tamantîfî, ilmini Muhammed b. Ali en-Nahvî el-Ûgrûtî'den, babası Abdulkerim b. Muhammed'den ve Cezayir'de Sa'id Kaddûre'den aldı. Onun vefatına kadar kendisiyle beraber kaldı. İlim elde etmek amacıyla Marakeş, Fas, Cezayir, Hicaz ve ardından Irak ve Şam bölgelerini ziyaret etti. Daha sonra Tuvât'e döndü ve burada tedrisat ve kadılık faaliyetlerine başladı. 1092/1681 yılında kardeşinin yerine kadılık görevini devraldı. 1117/1705'de el-Bekriyye Zaviyesi'ni kurdu ve bu zaviye Tuvât'te şöhret buldu. Birçok fıkıh âlimi ve kadıyı yetiştiren al-Tamantîfî, yetiştirdiği kadıların en bilineni Tuvât kadısı Abdülhak b. Abdülkerim'dir. 1133/1721 yılında vefat etti.²⁶¹

2.1.1.4.2. Vercelân Şehri

Şu anda Cezayir'in güneydoğusunda bulunan Vergla şehridir. el-Ayyâşî, seyahati sırasında Sultan Muhammed b. İbrahim b. Murad'a (Osmanlı Sultanı IV. Mehmed) hitaben dua ettiğinden bahseder. Özellikle Osmanlı Sultanlarına has “büyük sultan” ve “Ulu hakan” gibi yüceltme ifadeleriyle dua eder. el-Ayyâşî'nin Vercelân'a 1074/1663 yılında girmesi bunu teyit etmektedir.²⁶² Bu yıl IV. Murad'ın İstanbul'da hilafet tahtına çıktığı yıldır. 1552 yılında Salih Reis'in Vercelân'a yönelik sefer düzenlemesi ve burayı Cezayir'deki merkezi yönetime vergi ödemeye zorlamasından sonra artık Vercelân yerel liderlikler veya aşiret sistemleri aracılığıyla Cezayir'deki Osmanlı yönetimine bağlı olmuştur.²⁶³

Cezayir'in içinde bulunan Vercelân'ın coğrafi konumu, çölün ortasında yer alması nedeniyle tüccarlar, ilim adamları ve hacı kervanları için büyük bir geçiş noktası haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Vercelân şehri, Büyük Sahra Bölgesi ile Cezayir'in büyük şehirleri arasında ticaret ve ilim alışverişi için adeta bir köprü görevini görmüştür. Ayrıca oranın mezhebi çeşitliliği de ilmî hayatı zenginleştirmiştir. Zira Mâlikî ve

²⁶¹ *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 128-131.

²⁶² *Ayyâşî, er-Rihletü'l-'Ayâşiyye*, 1/114.

²⁶³ *Abbâdî, el-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî 1514-1830*, 74; el-Ezhârî *Abbâz, Nizâm-'l-meşâyih fî Varakle beyne'l-'ahdeyni'l-Osmânî ve'l-Ferensî hilâle 1603-1884* (Cezayir: Câmi'atü'l-Vâdî, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 39, 78.

İbâziyye mezhepleri burada bir arada yaşamıştır. Mâlikî mezhebine ait olan Abdülkadir Geylânî Camii, Vercelân'da önemli bir merkezdir. Burada bölgenin önde gelen kişileri toplanırdı. Şehirdeki İbâziyye mezhebine ait olan cami ise el-Ayyâşî'nin seyahatnamesinde bahsettiği ve övdüğü yapıdır.²⁶⁴ İlginç olan şey şu ki, İbâziyye cami imamı el-Ayyâşî'yi evinde ağırladığında ona *Muvatta*, *Muhtasar* ve şerhleri, *Risâle* ve Kadı İyâz'ın *İkmâl*'ı gibi Mâlikî mezhebiyle ilgili eserleri kendisine arz etmiştir. el-Ayyâşî'nin İbâziyye mezhebi hakkındaki sert görüşlerine rağmen bu, o zamanlar Vercelân'da mevcut olan mezhebi çeşitliliğe işaret etmektedir. el-Ayyâşî, kütüphanesini ziyaret ettiği Vercelân'ın emiri "A'lâhum'un bazı fıkıh kitaplarına aşına olduğunu ve onun kütüphanesinde yaklaşık kırk eser olduğunu ifade etmiştir. Bunlar arasında *et-Tevdîh*, *et-Tettâî*, *Behrâm* ve *Hâşiye ale's-Suğrâ* üzerine yazılmış şerhler bulunduğunu ve bu kitapların çoğunun o dönemde Cezayir ve Mağrip'teki çoğu bölgede okutulan kitaplar olduğunu belirtmiştir.²⁶⁵

Cezayir'de Rüstemîler Devleti çökmeden önce, İbâziyye mezhebine mensup birçok ilmi merkez vardı. Bu merkezler öğrencilerin ilim ve fıkıh öğrenmek için talep ettikleri yerler arasındaydı. Söz konusu merkezlerden biri aynı zamanda siyasi başkenti olan Tehert (Şuan Tiyâret) şehriydi.²⁶⁶ Tarihçi el-Yakûbî onu "Mağrib'in Irak'ı"²⁶⁷ olarak nitelendirmiş, gelişimi ve içindeki ilmi ve sosyal hayatın canlanmasıyla şöhret bulmuş bir şehir olarak tanımlamıştır.

Cezayir'in ikinci ilim merkezi olan Vercelân'daki Sedrâta şehri, Tiyâret'teki ilmi düşüşten sonra İbâziyye talebelerinin ilim elde etmek için gittikleri bir şehir olmuştur. Bu durum, Tiyâret'in 296/909 yılında Ubeydîler (Fâtimîler) devleti tarafından ele geçirilmesine kadar sürmüştür. Sedrâta, Tiyâret'ten göç eden İbâzîlerin bir varış noktasıydı. İbâzîler oraya yerleşmiş ve burası onların yeni bir şehirleri olmuştur.

²⁶⁴ 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşîyye*, 1/116.

²⁶⁵ 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşîyye*, 1/116-117.

²⁶⁶ Rüstemîler döneminde Tiyâret şehrindeki fikri hayat hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Gervâş Semiyî, *İshâmâtü ulemâ'i Tihert fi'l-haraketi'l-'ilmiyye bi-bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî (160-296h./777-909m.)* (Cezayir: Câmî'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2019).

²⁶⁷ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâdih el-Kâtib Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1422), 192.

Böylece Sedrâta; Vercelân ve Tiyâret şehrinin ilmî ve fikrî mirasını devralmıştır.²⁶⁸ İbâzîler yeni yerleştikleri şehirdeki fikrî ve ilmî hayata katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı'nın Cezayir'i yönettiği dönemde bile oranın ilmi parlaklığı devam etmiş ve şehir o dönemde İbâziyye mezhebine hizmet eden en önemli şahsiyetlerden biri olan İbâziyye âlimi Abdulaziz es-Semînî'yi tanımıştır. Ebu Kasım Sadullah'ın ifadesiyle, "Semînî'nin İbâziyye fikhındaki çalışmaları, Mâlikîlerden Ahmed el-Venşerîsî'nin fikh alanındaki çalışmalarıyla kıyaslanabilecek çalışmalardır" şeklinde tanımlanan es-Semînî, mezhebin ünlü âlimlerinin fetvalarını derleyen eserler kaleme alarak İbâziyye mezhebine hizmet etmiştir. Özellikle *en-Nîl* adlı eseri, Mâlikîlere göre Halil'in *Muhtasar*'ı niteliğinde kabul edilen önemli bir çalışmadır.²⁶⁹ Bu, o zamanlarda zaten gelişmiş olan ilmî ve fikhî hayata ek olarak, İbâziyye göçmenlerin yerleştikleri Vercelân'da kurdukları ilmî kurumlar, camiler ve medreselerle birlikte İbâziyye mezhebinin Cezayir'deki ikinci bir ilmi merkez ve başkent haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle Mâlikî hocaların otoritesiyle İbâziyye "azzâbe" sistemi arasındaki uyum ve anlayış, bu durumu desteklemiştir.

İbâziyyelerin eğitim sistemi, sıkı bir düzenlemeye sahipti. Bu da eğitim sürecini denetleyen azzâbe sisteminden kaynaklanmaktaydı. Bu eğitim sistemi şu üç bölüme ayrılmaktaydı: Mektepler (ketâtîb) bölümünde öğrencilere temel eğitim verilir; Kur'an'ı ezberleme, İslam temel prensipleri ve Arapça eğitimi verilirdi. İleri düzeyde bilgi sahibi olan talebeler bölümünde hocanın derslerine katılma, kütüphaneyi kullanma ve âlimlerle oturma imkânı sağlanırdı. Özel ihtiyaçları olan talebeler bölümünde ise işitme engelli, dilsiz, zihinsel engelli ve diğer engelli bireylere özel eğitim verilmekteydi. Bu sistem günümüzde hala Vargla'da İbâziyyeler arasında devam etmektedir.²⁷⁰

Vercelân'daki Mâlikîlerde eğitim, dersler ve mektepler üzerine kuruluydu. Her caminin kendine has mektepleri vardı ve mahallenin sıbyanları, Arapça dilinin temellerini ve Kur'an'ı ezberlemek için bu mekteplere kaydolurlardı. Talebe daha sonra

²⁶⁸ Muhammed b. Musa Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî ila'l-'asri'l-hâdir* (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2000), 2/116.

²⁶⁹ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfti*, 2/76-77.

²⁷⁰ 'Abbâz, *Nizâmü'l-meşâyih*, 124.

Vargla'daki zaviye merkezlerine geçerdi. Dönemin en önemli zaviyeleri Kadiriyye Zaviyesi ve Rahmaniyye Zaviyesi idi. Eğitim sisteminin başında, eğitimi denetleyen ve öğrenciler arasındaki anlaşmazlıkları çözen on iki üyeden oluşan büyük öğrenci kurulu bulunmaktaydı. Vargla'nın ilmi hayatını güçlendirmek adına Alahoum hanedanlığının vakıflar aracılığıyla öğrencilere verdiği destek de büyük önem taşımaktadır.²⁷¹ 1700 yılında, Vargla'daki bazı dini yapıların varlığına ek olarak, yaklaşık 28 cami olduğu bilinmektedir. Bu camilere dört binden fazla hurma ağacı vakfedilmiştir. Bu camiler, Hicaz'a giden, ticaret veya ilim için yola çıkan Şınkît, Güney Mağrip ve Tuvât tarafından gelen ilim adamlarının buluşma noktası olarak hizmet vermiştir. Örneğin, Seyyid el-Hafyân Camii ve Seyyid İbrahim Camii, yanında mektep, talebeler ve âlimler için toplanma yeri ve ayrıca yabancı öğrenciler için de bir kompleksin yer aldığı bir ilim merkezi olarak önem taşımıştır. Aynı zamanda bu camiler, mahalle sakinlerinin adalet meclisleri olarak da kullanılmıştır.²⁷²

Vercelân şehri, hem Mâlikî hem de İbâziyye mezheplerini benimsediği için her iki mezhepten de âlimler ön plana çıkmıştır. İşte bunlardan bazılarının isimlerini şöyle sıralayabiliriz:

2.1.1.4.2.1. Muhammed Ahmed İbn Abdurrahman el-Hafyân

Seyyid el-Hafyân olarak şöhret bulmuştur. Soyu, Şerif Meşîş ailesine dayanır. Bir sufi ve zahit olarak bilinen el-Hafyân, 17. yüzyılda Fas'ın Sicilmâse şehrinde Vercelân'a gelmiştir.²⁷³ Vercelân'a geldiğinde, Kur'an muallimleri etrafında toplandı ve şehirde ilmî hareketlilik oluşturarak medreseler ve fıkıh meclislerini kurdu. İnsanlar etrafında toplandı ve hükümdarlar ve yerel idareciler kendisine destek sağladı. Bölgedeki İbâziyyelerle de iyi ilişkilere sahip olan Şeyh Seyyid el-Hafyân, 1664 yılında vefat etti ve kendi adını taşıyan camide defnedildi.²⁷⁴

²⁷¹ 'Abbâz, *Nizâmu 'l-meşâyih*, 126.

²⁷² 'Abbâz, *Nizâmu 'l-meşâyih*, 127-131.

²⁷³ Hama bin Şa'sû' b. Muhammed İbn Sâsî, *ed-Delîlû 'l-esâsî fî tavdîhi nesebi evlâdî b. Sâsî* (Cezayir: Dâru hûme, 2010), 35.

²⁷⁴ 'Abbâz, *Nizâmu 'l-meşâyih*, 137.

2.1.1.4.2.2. Seyyid Muhammed b. Abdullah b. Sâsî

Fas'ın şerif soylularından birisi olarak Vercelân'a gelip yerleştiği 1650 yılında Vercelân halkı ona, soyu, kökeni ve ilmi nedeniyle büyük saygı gösterdi. O, medrese talebeleri ve yolcular için bir zaviye kurdu.²⁷⁵

2.1.1.4.2.3. Ahmed b. Aflah (1149/1736'da sağ)

Bir İbâziyye şeyhi ve önde gelen biri olan Ahmed b. Aflah, Rüstemîler soyundan gelmektedir. Lâlle 'Azza Camisi'nin müteveli vekili olarak görev yapmış, hem cami işlerini hem de şehrin işlerini bilgelik ve adaletle yönetmiştir. Ahmed b. Aflah, son Rüstemî prensi Yakub b. Aflah'ın Tiyâret'ten Vercelân'a getirdiği eserlerin bir kısmını içeren zengin bir kütüphane bıraktığı rivayet edilir.²⁷⁶

2.1.1.4.2.4. Bassâ b. Musa el-Hâc Davûd (117/51761)

Bir İbâziyye fakihî ve müftüsü olan Bassâ b. Musa, Vercelân'da doğdu ve burada temel ilmî bilgileri öğrendi. Daha sonra Mîzâb bölgesinde, önde gelen âlimlerden Muhammed b. Ebu'l-Kasım el-Mus'abî ve Salih b. İbrahim'in öncülüğünde eğitimine devam etti. Ardından Vercelân'a döndü ve burada 'Azzâbe topluluğunun liderliğini üstlendi. Önemli kitaplar ve ciltlerle dolu zengin bir kütüphanesi ile ün kazanan bu zat, kendi el yazısıyla yazdığı cevapların toplamı olan *Ecvibe sedîde alâ es'ile fıkhiyye* adında bir eser yazmıştır.²⁷⁷

2.1.1.4.2.5. Abdulaziz es-Semînî (1718-1808)

Abdulaziz b. İbrahim b. Abdullah b. Abdulaziz es-Semînî'nin lakabı Diyauddin olup 1130/1718 yılında doğmuştur. İbâziyye âlimlerinin en büyüklerinden biridir. Aslen Cezayir'in Mîzâb bölgesinden gelmektedir. Gençliğinde ticaretle uğraşmıştır. Yahya el-Efdalî (ö. 1202/1787) Mîzâb'a geldiğinde, derslerine katıldı. 1201/1786 yılında 'Azzâbe şeyhliği görevi verildi. Ardından ders verme ve kitap yazmaya yoğunlaştı. Son on beş yıl

²⁷⁵ İbn Sâsî, *ed-Delîlû 'l-esâsî*, 65-67.

²⁷⁶ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi 'l-İbâziyye*, 2/74.

²⁷⁷ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi 'l-İbâziyye*, 85-86.

kendini evine vakfetti. Fıkıh, hadis, mantık, kelam ve astronomi alanlarında yazdığı birçok eserle İbadiyye kütüphanesinin zenginleşmesine vesile oldu. En önemli eserlerinden biri: *Kitâbu'n-Nîl ve şifau'l-alîl* adlı eserdir. Bu eser İbâziyye mezhebinin temel kitabıdır ve mezhebin kutbu Muhammed Âtfayyeş tarafından bu kitaba bir şerh yazılmış ve 17 cilt olarak basılmıştır. *et-Tekmîl lima ehalle bihi Kitabu'n-Nîl* ve *el-Verdu'l-bessâm fî riyâdi'l-ahkâm* adında eserler yazan es-Semînî 1223/1808 yılında vefat etmiştir.²⁷⁸

2.1.1.5. Mizâb Bölgesi

Mizâb, Cezayir'in güneyinin ortasında yer almaktadır ve zaman içinde topluca Mizâb topraklarını oluşturan şehirler haline gelen altı kasabaden oluşur.²⁷⁹ (Gardâye, Benî Yezgen, el-Atef, Bennûre, Berriyyân ve Gûrâre).²⁸⁰ Başkenti şu anda Gardâye vilayetidir ve Cezayir'deki İbâziyyeliğin merkezi konumundadır. Aynı zamanda Mâlikî mezhebine mensup takipçilerin de bulunduğu bir bölgedir.

Mizâb halkının isteği üzerine 854/1450 yılında Sa'id b. Ali b. Osman el-Cerbî Mizâb'a gelinceye kadar Mizâb, ilim dünyasında büyük bir üne sahip değildi. el-Cebrî Mizâb'a geldikten sonra orası ilmi bir şöhrete kavuşmuştur. Tunus'un Cerbe Adası'ndan Belhac Muhammed b. Said ve Dahman kendisine eşlik eden diğer iki âlimdir. Belhac Muhammed b. Said Benî Yezgen'e, Dahman ise Bennûre'ye gitti.

Sa'id, bir ara Gardâye'ye yöneldi. 854/1450 yılında şu anda "Meclis 'Ammî Said/Said Amca'nın Konseyi" adıyla bilinen Fetva Konseyi'ni kurarak bölgenin tüm âlimlerini bir araya getirmek suretiyle yörenin fikrî ve sosyal hayatını düzenlemeye başladı. Yeni ve eğitilmiş bir nesil yetiştirmek amacıyla "Dâru't-Telâmîz/Talebe Evi" adında bir medrese açtı. Bu medresede çeşitli ilimler ve sanatlar öğretilirdi. Kitaplar ve

²⁷⁸ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/255.

²⁷⁹ Vezzân, *Vasfu İfrîkyâ*, 2/135.

²⁸⁰ Tefvîk el-Medenî, *Kitâbü'l-cezâ'ir* (Cezayir: el-Matba'atü'l-'Arabiyye, 1931), 226-227.

yazma eserler burada toplandı. Böylece Mîzâb'da ilmî hareketin canlanmasına doğrudan katkıda bulunan iyi bir talebe grubu oluştu.²⁸¹

Mîzâb'daki ilmî hayatın gelişmesinin nedenlerinden biri, daha önce de bahsi geçen altı şehirde yayılan medreselerin ve verilen derslerin yaygınlaşması olabilir. Örneğin, Gardâye'de daha önce de ifade sözü geçen Sa'id el-Cerbî, kendisine ait medresesi olan Dâru't-telâmiz'i kurdu. el-Atef'te ise şehre gelen talebeler tarafından Davud el-Musabî'nin medresesi inşa edildi.²⁸² Ayrıca, Ebû Zekerîyya Yahya b. Salih el-Yezgenî (ö. 1202/1788) medresesinde nice âlimler yetiştirdi. Tüm bölgedeki hayatı canlandıran âlimlerden biri olan Abdulaziz el-Semînî gibi ünlü âlimler de bu okuldan mezun oldu.²⁸³

İlimlerin solgunluğa yaklaştığı bir dönemde, tam da ilim ateşi sönmek üzereyken ilimle iştigal eden bir grup âlim, ilmî teşvik etmeleri, öğrencileri cezbetmeleri, medreseler inşa etmeleri ve insanları vakıflar kurmaya teşvik etmeleri sayesinde bu şehirde ilim ateşi yeniden alevlendi. Böylece ilme yönelik sevgisini tezahür eden yeni bir zihniyet türedi. Ayrıca bölgede ilmî hayata yön veren, İbâziyye doktrinine hizmet eden, çabaları ve eserleriyle, fikhî yönleri ve tercihleriyle tüm İslam dünyasında İbâziyyeler için referans haline gelen bir öğrenci sınıfı oluştu. Aşağıdaki bölümde, o dönemde Mîzâb bölgesinin önde gelen isimlerinden bazılarına değineceğiz.

2.1.1.5.1. Ben-i Mîzâb Şehrinin Önemli Âlimleri

2.1.5.1.1. Şeyh Bâ Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah el-Yezgenî (X/XVI. yy)

Aslen Fas'ın Sâkiyetü'l-Hamrâ bölgesindedir. Önce Vercelân'a yerleşmiş, ardından Mîzâb'a gitmiş ve oradaki âlimlerden eğitim görmüştür. Ders aldığı âlimler arasında İsmail b. İsa'nın öğrencisi Ebû Mehdî İsa b. İsmail de bulunmaktaydı. Kendisine ders vermesine rağmen İbâziyye mezhebinin temel bilgilerini talebesi Bâ Muhammed b. Abdülaziz'den öğrenmiştir. Zira o, bu mezhebi hocasından daha iyi

²⁸¹ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/182; 'Alî Yahyâ Mu'ammer, *el-İbâziyye fî mevkebi't-târîh* (Amman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2008), 4/328-329.

²⁸² Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/146.

²⁸³ Yahyâ b. 'İsâ Bûrâs, "el-Hayâtü'l-fikriyye fî mintikati Mizâb hilâle'l-'asreyni'l-vasît ve'l-hadis", *Mecelletü'l-vâhâti'l-buhûs ve'd-dirâsât* 17 (2012), 138.

biliyordu. Şeyh Bâ Muhammed ilim elde etmede çok ileri bir seviye geldi. Öyle ki Mizâb'da fetva verme makamına ulaştı. Daha önce biyografisini verdiğimiz İmam Abdülaziz es-Semînî de onun soyundandır.²⁸⁴

2.1.5.1.2. Yahya b. Salih el-Efdâlî (ö. 1714-1788)²⁸⁵

Mizâb bölgesinde ilmî hareketin öncülerinden ve ilmî kalkınmanın önde gelen âlimlerinden biridir. Benî Yezgen şehrinde dindar ve âlim bir ailede doğdu. Burada temel ilimleri öğrendi. Daha sonra Cezayir'e çıktı ve orada on iki yıl boyunca âlimler arasında kaldı. Ardından Mısır'a gitti ve el-Ezher Camii'nde ilim öğrenme fırsatı elde etti. 1744 yılında çeşitli ilimlerde yetkin bir âlim olarak Mîzâb bölgesine geri döndü.

Bölgede kapsamlı bir reform hareketinin temellerini atmaya başladı. Medresetü'-t-Telâmiz'i kendisine mesken ve karargâh edinmişti. Burada ilim, eğitim ve irşad halkalarının başında bulunuyordu. Çok geçmeden Mîzâb bölgesi, Vercelân ve diğer ilim merkezlerinde reform ve kalkınma hareketine öncülük eden mezunlar yetiştirdi.

2.1.5.1.3. İbrahim b. Bîhmân (ö. 1232/1817)

Benî Yazgen'in önde gelen âlimlerinden biridir. Fakih, müfessir ve şairdir. Dayısı Abdulaziz es-Semînî ve Şeyh Ebû Zekeriya Yahya b. Salih el-Efdâlî'den ilim öğrenmiştir. Mizâb'ın muhtelif bölgelerinde dâvet faaliyetleriyle tanınmıştır. Cezayir, Fas ve Umman'daki âlimlerle yakın ilişkileri vardı. Ayrıca Cezayir'deki Dayı'larla ve Osmanlı Bey'leri ile yazışmaları oldu. 1791 yılında Cezayir Dayı Hasan el-Devletî'ye yazdığı mektupta, Mizâb bölgesindeki nüfuzunu genişletmek isteyen Kasantîna Bey'in talebini kabul etmemesini istemiştir.²⁸⁶

Bu bölümde buraya kadar anlatılanlar; Osmanlı döneminde Cezayir'in tanık olduğu ilim merkezlerinden bahsetmekteydi. Bu bölümün diğer başlıkları ve onu takip eden diğer bölümde ise bu merkezlerin ve ilmi şahsiyetlerinin ortaya koyduğu çalışmalar, eserleri ve bölgeye olan diğer katkıları ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

²⁸⁴ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/82; Mu'ammer, *el-İbâziyye*, 4/179.

²⁸⁵ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/460-461.

²⁸⁶ Bâbâ 'Ammî vd., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/14.

Cezayir'in, el-Ezher, el-Karaviyyîn ve ez-Zeytûne gibi bir İslam üniversitesi olmasa da, bazen oranın büyük camilerindeki dersleri, içindeki çalışmaların çeşitliliği ve İslam dünyasının her yerinden âlimlerin gelmesi nedeniyle Şam'daki Emevî Camii ve Haremeyn (Mekke ve Medine) mescitlerindeki dersler gibi olduğu, hatta oraları geçtiği söylenebilir. Başkentteki Said Kaddûre, Ali el-Ensârî ve Ahmed b. Ammâr'ın dersleri, Tilimsân'daki Said al-Makkarî'nin dersleri, Muasker'daki Ebû Râss'ın dersleri ve Kasantîna'daki Ömar el-Vezzân, Abdulkerim Lefgûn ve Abdulkadir el-Râşidî'nin dersleri, Annâbe'deki Ahmed el-Bûnî'nin dersleri derinlik, kapsam ve üstünlük açısından örnek teşkil ediyordu.²⁸⁷

Mesûd el-İd'in belirttiği gibi, Cezayir'de el-Ezher Üniversitesi, ez-Zeytûne Üniversitesi ve Fas'taki el-Karaviyyîn gibi büyük bir İslamî üniversite veya ilmî enstitü ortaya çıkmasının arkasındaki neden, Cezayir'in ilmî merkezlerinde ve şehirlerinde gözlemlenen ilmî dengeydi. Cezayir'in ilmî merkezlerinde gözlemlenen bölgesel ilmî enstitüler arasında herhangi bir ilmî enstitü, diğer enstitüleri geçemedi. Bu nedenle, ülkenin dört bir yanından ilim insanlarını ve talebeleri çekerek Cezayir'in tamamı için bir ilmî merkez haline geldi. Dolayısıyla Cezayir'deki eğitim kurumları bir el-Ezher Üniversitesi, ez-Zeytûne Üniversitesi ve Fas'taki el-Karaviyyîn gibi bir kuruma dönüşemedi.²⁸⁸

2.1.2. Cezayir'in İlim Merkezleri Arasındaki Etkileşim

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Cezayir'in ilmî merkezlerinde birçok medrese, enstitü, okul, zaviyeler, kütüphane ve diğer müesseseler bulunmaktadır. Bu kurumlar Osmanlı Cezayir'inde genel olarak ilmî faaliyetlerin zenginleşmesine ve gelişmesine doğrudan katkıda bulunmuştur.

Bu bölümde, Cezayir'deki ilmî hayatın diğer yönlerine değinilecektir. Bu yönler arasında ilmî seyahatler, yazışmalar, medreseler, ilmî tartışmalar, icâzeler, isnadlar ve diğer ilmî etkileşimlerin göstergeleri yer alacaktır. Ayrıca, Cezayir'deki ilim merkezleri

²⁸⁷ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfti*, 1/247-273.

²⁸⁸ İd, "Hareketü't-ta'lim fi'l-Cezâ'ir", 72.

arasındaki etkileşimlerin yanı sıra, İslam dünyasındaki diğer ilim merkezleriyle olan etkileşimler de ele alınacaktır.

2.1.2.1. İlmi Yolculuklar ve Görüşmeler

İbn Haldûn şöyle der: “İlim arayışında, fayda görmek ve kemale ermek için rihleler olmazsa olmazdır. Ayrıca âlimlerle buluşmak ve insanlarla doğrudan ilişki kurmak için de gereklidir”.²⁸⁹ el-Mesûdî ise *Murûc*'unda şöyle der: “Vatanından çıkmayan ve topraklarından gelen haberlere razı olan kişi, hayatını dolaşmaya, seyahatlerde günlerini geçiren, her anın değerini bilen ve ömrünü değerli şeyleri bulmaya adanmış kişi gibi değildir.”²⁹⁰

Rihle edebiyatı her ne kadar edebi türler arasında yer alsa bu edebiyat, fikhî ve tarihi araştırmalar açısından büyük bir öneme sahiptir. Nitekim Osmanlı döneminde seyyahların çoğu fakihler ve tarihe ilgi duyanlardan oluşuyordu. Onlar, rihlelerinde âlimlerle buluşmalarını, tartışmaları, fetvaları, icazetnameleri ve benzeri fikhî çalışmalarla ilgili ayrıntıları anlatırlar. Ayrıca, ziyaret ettikleri halklar ve ülkelerle ilgili gözlemlerini aktarmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında rihlelerin önemi, çeşitli ilim merkezleri arasında ilmî münasebetlerin örülerek pekiştirilmesinde, bilgi, ilim ve görüşlerin nakline ve birbiriyle etkileşimde ortaya çıkmaktadır. Ebû Râs en-Nâsırî, et-Tinlânî, İbn Hamâdûş, el-Versilânî, el-Makkarî gibi bazı âlimler ve seyyahlar, seyahatleri sırasında gözlemlerini ve deneyimlerini kaydetmişlerdir. Bazıları ise seyahatlerindeki gözlemlerini sadece kitaplarında gelişigüzel anlatmaktadır. Örneğin ez-Zeclâvî, Fas ve Mustagânem seyahatlerindeki gözlemlerini, 1110/1707 yılında Vehrân'ın kuşatılması ve ilk fethe katılımını nevâzil ile ilgili yazdığı eserinde görmek mümkündür.²⁹¹ Bilhassa ilim arayışında olanlar için seyahat, ilim talebesinin bir geleneğidir. Bu sebeple, herhangi bir âlimin biyografisini bulduğunuzda, içinde hem

²⁸⁹ Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fî târihi'l-'Arabi ve'l-Berber ve men 'âserehüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halil Şahhâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988), 1/775.

²⁹⁰ Ebü'l-Hasan b. 'Alî Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasan Mar'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 1/11.

²⁹¹ Muhammed b. el-'Âlim ez Zeclâvî, *Nevâzili'z-Zeclâvî* (Kasantfina: Câmî'atu'l-Emîr Abdülkâdir, Doktora Tezi, 2011), 507.

kendi ülkesinde hem de diğer İslam coğrafyasındaki ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerden bahsedildiğini görürsünüz. Seyahatlerine dair bilgiler, biyografi kitaplarının içerisinde serpiştirilmiş bir şekilde yer alır. Bu sebeple, bize ulaşmış olsun ya da olmasın, bir âlimin hayatını okuduğumuzda mutlaka ilim yolunda yaptığı bir rihle bulunur.

Bu rihlelerin oluşmasını tetikleyen unsurlar, hedefler ve hatta gidilen yerler çeşitlilik gösterebilir. Ülke içindeki bazı iç seyahatler, âlimlerin birbirlerini ziyaret etmeleri, ilim arama ve yayma, cihada katılma, zaviyeleri gezme veya Cezayir'deki farklı şehirleri dolaşma gibi amaçlarla gerçekleştirdikleri ziyaretler şeklinde sınıflandırılabilir. Dönemin Cezayir Müftüsü Said Kaddûre, o dönemde ilim arayışı için Tilimsân'a, hocası el-Makkarî'nin bulunduğu yere seyahat etmişti. Ayrıca, Batı Cezayir'de yer alan Şlef şehrindeki Meccâce Enstitüsü'ne yönelik başka seyahatleri de olmuştur. Ebû Râs en-Nâsirî'nin durumu da aynıdır. O, doğduğu şehir olan Muasker'den Mazûne şehrine ilim talebi için seyahat etti. Cezayir'deki Muasker ve Mustağânem'deki bazı âlimlerin ve talebelerle birlikte, cihat amacıyla katılmak üzere 1792 yılında Vehrân'ın fethini gerçekleştiren ordu tarafından kurulan askeri karargâhlara katılmak için yaptıkları seyahatler, en önemli seyahatlerden biridir.

Seyahatnameler, gezginin dolaştığı coğrafyanın ilmî ve sosyal durumu ve onun kaldığı yerler hakkında bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Eğer gezgin bir âlim ise, fikhî görüşlerinden bazılarını yer vermesi veya başkalarının görüşlerini aktarabilmesi önem arz eder. Ayrıca, ziyaret ettiği şehirlerin âlimleriyle yaptığı diyaloglar, görüşmeler ve dersler, rivayet zinciri ve benzer şeyleri aktarır. Bunlar, fikhî ve tarihî çalışmalara kesinlikle önemli katkılar sağlar. Hatta bazı seyahatler, kitapları veya kitapların belli bölümlerini nakletmekten ibaretti. el-Ayyâşî bize seyahati sırasında tamamen Lefgûn'un tütün konusundaki *Muhaddedü's-sinân fî nuhûr ihvâni'd-duhân* adlı eserindeki görüşlerini nakletmektedir.²⁹²

²⁹² 'Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayâşiyye*, 2/521.

Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki Cezayir'in ilmî gerçekliğine aşına olanlar, ilmî faaliyetlerin, seyahat ve ziyaret hareketliliğinin açıkça fark edildiğini ve bu durumun Cezayirli âlimleri arasında doğu, batı ve güneydeki ilim merkezleri arasında sağlam ilişkilerin oluşmasına katkıda bulunduğunu gözlemleyecektir. Dahası, iç seyahat rotaları Cezayir'in coğrafi kapsamını ve birbirine bağlılığını belirli ölçüde göstermektedir.

Ayrıca, ülke içinde yapılan seyahatlerdeki hareketlilikle birlikte Cezayirli âlimlerin doğu ve batıda bulunan yabancı ilim merkezlerini ziyaret etmek için büyük bir seyahat hareketliliği gösterdiğini mülahaza ediyoruz. Doğuya yapılan seyahatlerin temel motivasyonu hac farızasını yerine getirmek ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmektir. Batıya yapılan seyahatler ise ilim ve rızık arayışıyla gerçekleşiyordu. Osmanlı döneminde Cezayirli seyyahların en önemli seyahatlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

İbn Hamâdûş'un seyahatnamesi: Belki de o dönemde Cezayir'in en ünlü seyyahlarından biri Abdurrezzak b. Hamâdûş'tur.²⁹³ Seyahatnamesine *Lisânü'l-makâl fi'n-nebe' 'ani'n-neseb ve'l-haseb ve'l-hâl* adını vermiştir.²⁹⁴ Seyahatnamesinde Batıda Tatvân'dan batıda Hicaz'a ve Türklerin ülkesine uzanan yolculuğu sırasında gözlemlerini ve yaşadığı siyasi ve sosyal olayları ayrıntılı olarak ele almıştır.²⁹⁵

el-Makkarî'nin seyahatnamesi: Ahmed el-Makkarî, daha önce Tilimsân şehrini ele alırken de bahsettiğimiz, doğuda ve batıda gezdiği ve gözlemlerini, diyaloglarını ve icazetlerini kaydettiği bir seyahate çıkmıştır. Bu seyahatini *er-Rihle* adını verdiği bir

²⁹³ Tam adı; Abdurrezzâk b. Hammâdûş b. Ahmed b. Muhammed ed-Debbâğ el-Hasenî el-Cezâ'irî'dir. Fâkih, tarihçi ve soybilimcisidir. 1107/1695'te Cezayir'de doğmuştur. İlk eğitimini Cezayir'de el-Müftî Muhammed b. Nikrû, Kâdi Mustafâ b. Ramazân el-'Annâbî, Kâdi el-Edîb Muhammed b. Meymûn gibi o dönemin hocalarından almıştır. Aynı zamanda ilim yolculuğunda Fâs vve başka bölgelerin âlimlerinden istifade etmiştir. Onun hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz: İbn Hamâdûş, *Rihletü İbn Hamâdûş*, 9-10; Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/425; Nâsirüddîn Sa'idûnî, *Mine't-türâsi't-târîhi ve'l-coğrâfi li'l-Mağribi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1999), 432-435; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/352.

²⁹⁴ Tarihçileri hocası Cezayirli Ebü'l-Kâsım Sa'dullah bu seyahatnameyi tahkik etmiş ve 1983 yılında Cezayir'de yayınlamıştır.

²⁹⁵ Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Ebhâsün ve ârâ fi târihi'l-Cezâ'ir* (Cezayir: Dârü'l-basâ'ir, 2007), 1/221-241; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*.

kitabta toplamıştır. Bu kitap, Muhammed b. Muammer tarafından tahkik edilmiş ve 2004 yılında yayınlanmıştır.

Ebû Râs en-Nâsırî'nin seyahatnamesi: Ebû Râs el-Mu'askerî, *Fethu'l-ilâh* adlı kitabının üçüncü bölümünü ilmî seyahatlere ayırmıştır. Bu bölümde “Maşrik, Mağrib ve Diğer Yerlere Yaptığım Seyahatler: Tanınmış İlim İnsanlarıyla Buluşmalarım, İncelemelerim ve Konuşmalarım” başlığı altında bu bilgilere yer vermektedir. O, Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, Şam ve Hicaz'daki âlimlerle buluşmuş, ilmî müzakerelerde bulunmuş ve aralarında ilmî tartışmalar yaşanmıştır.²⁹⁶

Versîlânî'nin seyahati: Hüseyin b. Muhammed el-Versîlânî'nin *Nüzhetü'l-enzâr fi fadli 'ilmi't-târîhi ve'l-ahbâr* adlı seyahatnamesi vardır. Bu eser, *er-Rihletü'l-Versîlânîyye* diye meşhur olmuştur. Muhammed b. Ebî Şeneb tarafından 1908 yılında taş baskısı yapılmıştır. 2007 yılında iki cilt halinde Mısır'da tekrar basılmıştır. Versîlânî bahse geçen eserine: kahve içme, sigara, müzik dinleme ve başka fıkhi konularla ilgili bazı görüşlerini aktarmıştır.²⁹⁷

İbn 'Ammâr'ın seyahatnamesi: Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr'ın *Nihletü'l-lebîb fi ahbâri'r-rihle ile'l-habîb* adlı seyahatnamesi vardır. Bu eser, 1903 yılında Cezayir'de Füntâne matbaasında taş baskıyla basılmıştır.²⁹⁸ Abdülcelîl Şakrûn 2017 yılında doktora tezi olarak bu eseri tahkik etmiştir.²⁹⁹ İbn 'Ammâr bu seyahatnamesinde fıkhi meseleler ve olaylarla ilgili kendi görüşlerini ve âlimlerin görüşlerini ele almıştır. Herhalde bu eserinde naklettiği en fazla görüşler mevlid-i nebevînin hükmüyle ilgili görüşlerdir. Burada fıkıh ve hadis kişiliğini ön plana çıkarmıştır.³⁰⁰

²⁹⁶ Nâsırî, *Fethu'l-ilâh*, 91.

²⁹⁷ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/398. Hizmetli, Sabri. "Osmanlı Devrinde Cezayirde Gelişen Bilim ve Kültürün Genel Bir Değerlendirmesi". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31 (1989), 219.

²⁹⁸ Ebû 'Abbâs İbn 'Ammâr, *Nihletü'l-lebîb bi-ahbâri'r-rihleti ile'l-Habîb* (Cezayir: Matbu'atu Füntâne, 1902).

²⁹⁹ Abdülcelîl Şakrûn, *Nihletü'l-lebîb bi-ahbâri'r-rihleti ile'l-habîb li-İbn Ammâr Ebi'l-'Abbâs Seyyidî Ahmed dirâse ve tahkîk* (Cezayir: Câmi'atu Ebi Bekir Belkâyd, Doktora Tezi, 2017).

³⁰⁰ İbn 'Ammâr, *Nihletü'n-lebîb*, 92-116.

et-Tenîlânî seyahatnamesi: Abdurrahman b. İdrîs b. Ömer et-Tenîlânî'nin (ö. 1233/1818) Tuvât bölgesinden başkent Cezâyir'e kadar seyahati olmuştur. O bu seyahatine Şaban 1231/1815'te başlamıştır. Onun bu seyahati İngilizlerin Cezayir şehrine saldırmasına denk gelmiştir. Tenîlânî, bu eserinde İngilizlerin Cezayir şehrine saldırılarını ve Cezayir şehrinin o dönemdeki durumunu anlatmıştır.³⁰¹ Nureddîn Şetra bu seyahatnameyi tahkik etmiş ve 2015 yılında Cezayir'de yayımlamıştır.³⁰²

et-Tuvâtî'nin seyahatnamesi: Zamanında Tuvât kadılığı yapan Mevlây Ahmed b. Hâşim et-Tuvâtî'nin, Cezayir sahrasındaki Tuvât bölgesinde bulunan şehirlere seyahatleri olmuştur. O bu seyahatinde gözlemlerini, ilmi görüşmelerini ve seyahatinde karşılaştığı en önemli zaviyeleri ve el yazmaları seyahatnamesinde kaleme almıştır.³⁰³

Muhammed el-Kebîr Bey'in seyahatnamesi: Bey'in katibi İbn Hattâl et-Tilimsânî bu seyahatnameyi yazmıştır. Muhammed b. Abdülkerim bu eseri tahkik etmiş ve 1969 yılında Kahire'de yayımlamıştır. İbn Hattâl bu eserde Muhammed el-Kebîr Bey'in Cezayir sahrasının güneyine yaptığı yolculuktan bahsetmiştir.

Seyahatleriyle bilinenlerden biri de İbnü't-Tercümân Ali b. Muhammed el-Cezâ'irî'dir. 1100/1689 yılında Cezayir'de doğmuştur. Soylu bir aileye mensuptur. Çeşitli ilimleri elde etmede âlimlerle rekabete girmiştir. Sîdî Muhammed el-Münevver et-Tilimsânî ona icazet vermiştir. O birçok defa İstanbul'a gitmiştir. Devlet erkânı tarafından sevilen ve itibar gören biriydi. İbnü't-Tercümân Mısır'a gelip orada Ezher'e yakın bir yerde güzel bir ev yapmıştır. el-Cebratî onun hakkında şöyle demiştir: “Çağın zeki ve seçkin insanlarından biriydi. Farklı üstünlükleri kendisinde bulunduran ve fazilet türlerini elde eden biriydi.”³⁰⁴ 1185/1771 yılında Moskova'da esir olarak vefat etmiştir. Onun seyahatleri hakkında detaylı bir bilgi bize ulaşmamıştır.

³⁰¹ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 187.

³⁰² Hayrüddîn Şetre, *Rihlâtün Cezâ'irîyye: Rihletü eş-Şeyh Abdurrahmân b. İdrîs b. Ömer b. Abdülkâdir et-Tenîlânî ilâ suğri'l-Cezâ'ir amm 1231 H./1816 M.* (Cezair: Dâru Kerdâde, 2015).

³⁰³ Halîme Süleymânî, “Kirâ'e fî mahtûtî Rihleti Mevlâ Ahmed b. Hâşim et-Tuvâtî el-mevsûme min evlâdi 'umûr bi-Timî ila'l-mestûr bi-Rakkân (1213/1798)”, *Mecelletu rufûf* 1 (2019), 36-57.

³⁰⁴ İbn Hattâl Tilimsânî, *Rihletü Muhammed el-Kebîr Bâi el-Garb el-Cezâ'irî ile'l-cenûbi's-sahrâvi'l-Cezâ'irî*, thk. Muhammed Abdülkerim (Mısır: Âlemü'l-kütüb, 1969).

Kayıp olan seyahatnamelerden biri Ahmed b. Kâsım b. Muhammed b. Sâsî el-Bûnî'nin seyahatnamesidir. Bu seyahatnamenin adı *er-Ravdatü's-şehiyye fi'r-rihleti'l-hicâziyye*'dir. İbnü'l-Kâsım Sa'dullah'ın dediği gibi bu seyahatname kayıptır.³⁰⁵

2.1.2.2. Mektuplaşmalar/Yazışmalar ve Tartışmalar

İlmi meseleleri ve nevâzil fikhının meselelerini incelemek, siyasi durumlardan haberdar olmak, icazetleri ve ilmi tezkiyeleri talep etmek için mektuplaşmalar, âlimler ve fakihler arasında bir iletişim aracıydı. Osmanlı döneminde Cezayir'de ilimi sınıf bu yazışmaları yapmaktaydı. Tarih literatürü, nevâzil kitapları ve seyahatnameler âlimler arasındaki çok sayıda mektuplaşma örneklerini kayıt altına almışlardır. Ele alınan bu mektuplaşma örnekleri hem Cezayir âlimlerinin kendileri arasındaki yazışmaları hem de Cezayir âlimleri ve Cezayir dışındaki İslami ilim merkezlerindeki âlimler arasındaki yazışmalardır. Bu yazışmalar; nükteler, espriler ve lügazları içermektedir. Aynı zamanda bunlar; sağlam bir dilsel, ilmi ve fıkhi yapıyla karakterize edilmektedir. Bu da o dönemdeki âlimlerin dil, edebiyat ve şer'at ilimlerindeki kudretini göstermektedir.

Bu mektuplaşmalar şu türlere ayrılmaktadır:

1. Belli bir ilim, bir kitap, bir hadis rivayeti, bir tarikat viridi ya da bunlar dışında bir başka bir konuda icazet talep etmekle ilgili mektuplar.
2. Nevâzil meseleleri ve olaylarıyla ilgili fetva talep etmek ya da bazı zor meselelerin incelenmesi için olan mektuplar.
3. Sorunlu olan meselelerin çözülmesini, kitapların zor ve kapalı olan yerlerinin şerh edilmesini talep etmek için olan mektuplar.³⁰⁶

Âlimlerin sınıfı arasındaki mektuplaşma örneklerinden biri Lefgûn döneminde Cezayir müftüsü olan Sa'îd Kaddûre arasındaki mektuplaşmalardır. Lefgûn mektubunda şöyle demektedir: "Allah için dostumuz, âlim ve hatip olan Kaddûre lakaplı Ebû Osman Sa'îd b. İbrâhîm ona soru sordu. Benimle onun arasında muhabbet ve mektuplar vardır.

³⁰⁵ Abdurrahman b. Hasan el-Cebratî, *Târihu 'acâ'ibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* (Beyrut: y.y., ts.), 413-414.

³⁰⁶ 'Âbid Fikrât, "el-Mevsû'atü'l-ilmîyye li-'ulemâ'i'l-Cezâ'ir mahtût im'âni'l-beyân fi'l-icâre 'ala'l-Kur'ân li-İbni'l-'Annâbi el-Hanefî el-Cezâ'iri", *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 8 (2012), 38-39.

Allah o mektupları yararlı kılsın.”³⁰⁷ Herhalde bu mektuplar ilmi olup fihhi meseleleri inceleme mektupları olduğundan dolayı Lefgûn onların yararlı olması şeklinde dua etmektedir. el-Makkarî, Abdülkerim Lefgûn’un ona gönderdiği bir cevabın tam metnini ele almıştır.³⁰⁸ el-Makkarî’nin, Mağrib’in bazı âlimleriyle yazışmaları ve görüşmeleri olmuştur. el-‘Ayyâşî, Cezayir ve Kasantîna Hac Emirliği’ne ilk karşı çıktığı zaman Makkarî onunla görüşmüştür.³⁰⁹ Lefgûn ayrıca Muhammed Tâcü’l-‘ârifin el-Osmânî ve İbrâhîm el-Gıryânî gibi Tunus’un bazı âlimleriyle de yazışmıştır.³¹⁰

Meşhur olan yazışmalardan biri de Mustafa er-Rammâsî (1136/1724) ve onun öğrencisi Ahmd b. ‘Âmir arasındaki yazışmadır. Bu yazışma kızların ve kız kardeşlerin miras haklarını talep etmeyip sustuklarında bu haklarının yok olup olmaması konusunda Ahmed b. ‘Âmir’in görüşüne bir sitemdir. Nitekim Ahmed. b. ‘Âmir, İbn Rüşd’ün görüşünü esas alarak onların haklarının yok olmadığı görüşünü savunmuştur. Rammâsî ise onların haklarının yok olduğu görüşünü savunmuştur. Rammâsî’nin bu konudaki dayanağı köylerde ve bâdiyelerde yaygın olan örfdür. Zira o örfе göre kızın ve kız kardeşin mirası talep etmesi erkek kardeşlerin onlara öfke duymalarına ve sıla-i rahim bağını koparmalarına sebep olmaktadır.³¹¹

İbn Hammâdûş, seyahatnamesinde Müftî Muhammed b. el-Hüseyn el-‘Annâbî’nin oğullarından birinin vefatı sebebiyle kendisine gönderdiği taziye mesajına yer vermiştir.³¹²

Tuvât bölgesinin âlimleri yazışma ve tartışma/münazara yapma geleneğinden uzak değillerdir. Onlar arasında yazışmalar ve tartışmalar olmuştur. Örnek olarak şunları gösterebiliriz:

³⁰⁷ Lefgûn, *Menşûrî l-hidâye*, 223.

³⁰⁸ Makarrî, *Nefhu t-tîb*, 2/480-482.

³⁰⁹ ‘Ayyâşî, *er-Rihletü l-‘Ayâşiyye*, 2/514.

³¹⁰ Lefgûn, *Menşûrî l-hidâye*, 2015.

³¹¹ Mezyân, “Risâle fi l-‘itâb”, 93. Sa‘idûnî ve Bû‘abdelî bu risalenin tümüne yer vermişlerdir. Bkz: Sa‘idûnî - Bû‘abdelî, *el-Cezâ‘ir fi t-târîh*, 171-172.

³¹² İbn Hamâdûş, *Rihletü İbn Hamâdûş*, 150-151.

1. Ölüm düşeğindeki hastanın yapılmasını istediğı vakıflar ve alışverişin durumuyla ilgili olarak Tenîlân ve Tamentît âlimleri arasındaki tartışma.³¹³

2. Kendilerine vakıf yapılan kimselerin kim olacağı konusunda Melûke ve Zâclû âlimleri arasındaki tartışma. Nitekim bir grup Tuvât âlimi çocuklar ve onlardan sonra gelen erkek çocuklarına vakıf yapma meselesinde tartışmaya girmişlerdir.³¹⁴

3. Ölenin borcunun amden öldürmede anlaşılan diyetten ödenmesi konusu ve bu diyetin vasiyete ve borç ödemeye dahil olup olmadığı konusunda Zâclû âlimleri ve İbn Übb arasında yapılan ilmi yazışmalar.³¹⁵

4. mağarada ve enkaz altında namaz kılmanın hükmü ve sıhhati konusunda Orta Tuvât bölgesi Kûsâm âlimleri ve Tidîkelt bölgesi Âkıblî âlimleri arasında yazışmalar olmuştur. Mesele kible ve kibleye yönelmeyle ilgiliydi. Kiblenin, Kâbe binası mı yoksa onun yönü mü olduğu konusu tartışılmıştır. Bu tartışma Tuvât bölgesi âlimleri arasında dört risalede gerçekleşmiştir.³¹⁶

5. Ebû Zeyd Abdurrahman et-Tenîlânî ve es-Seyyid Muhammed b. el-Hâc Abdullah arasındaki yazışma. Onlar bu yazışmalarında nikah akdinin bey' akdine kıyas edilmesi, ikisinin mu'âvaza akdi sayılması, bu kıyas sonucu ortaya çıkan sonuçları ve örfün nevâzil meselelerindeki fetva sanatı üzerindeki etkisini ele almışlardır.³¹⁷

6. Alî Bereket et-Tatvânî'nin, Halîl'in *Muhtasar*'ında anlayamadığı meselelerle ilgili olarak Mustafâ er-Rammâsî ile yaptığı yazışmalar. Rammâsî, Ali Bereket'in gönderdiği soruları kısa ve açık bir şekilde, sağlam bir fıkıh ve usûl bilgisiyle ve üstün bir dil üslubuyla cevaplamıştır. Bu yazışmalar 2012 yılında tahkik edilerek *Ecvibetü'r-Rammâsî 'alâ es'ileti Bereket et-Tatvânî fîmâ üşkile 'aleyhi min kelâmi's-Şeyh Halîl* adıyla yayımlanmıştır.³¹⁸

³¹³ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/86.

³¹⁴ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/93.

³¹⁵ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/99-100.

³¹⁶ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 2/101.

³¹⁷ Bel'âlim bu yazışmaların tamamını ele almıştır. Daha detaylı bilgi için bkz: Muhammed Bey Bel'âlim, *el-Ğusnü'd-dânî fî terceme ve hayâti's-Şeyh Abdurrahmân et-Tenîlânî* (Cezayir: Dâru Hûma, 2004), 49-53.

³¹⁸ Rammâsî, *Ecvibetü'r-Rammâsî*.

İlim havzasının geniş olması ve konularının çok ve çeşitli olmasından dolayı Cezayir âlimleri, diğer İslami ilim merkezlerinin âlimleriyle çeşitli meselelerde yazışmalarda bulunmuşlardır. Örneğin Cezâyir Müftüsü Sa'îd Kaddûre, Ahmed Bâbâ et-Tenbektî ile yazışmıştır. Bu iki âlimin öğrencisi olan Abdülkerim b. Emhamed et-Tuvâtî bu iki âlim arasındaki yazışmalarda elçilik yapmıştır.³¹⁹

İcazet ve isnatlar için de yazışmalar yapılmıştır. İcazet âlimin kudreti, onun ilimdeki derinliği ve farklı ilim dallarını talep etmedeki kaynak çeşitliliğini göstermektedir. Aynı zamanda icazet, âlimi insanlar arasında tezkiye eden ve gerek ders vermede, gerekse fetva ve hüküm vermede olsun insanlar arasında ona öncü olma yetkisini veren bir belge niteliğindedir. İsnatlar dini korumak, ilmi muhafaza etmek, Rasûlullâh'ın (s.a.s.) senedine ve onun aracılığıyla Yüce Allah'a bağlanarak bereketlenmek (teberrük) için Kur'an'ı Kerim'i okuma ve okutma, hadisleri rivayet etme konusunda talep edilmekteydi.

Bu ümmete özgü olan isnadı ihya etmek için de Cezayirli âlimler isnadı talep etmiş ve Kur'an okutma ve hadisleri rivayet etmede âlî isnatlara sahip olmuşlardır. Onların isimleri, icazet veren ve icazet alan hocalar olarak doğu ve batı âlimlerinin birçok icazetlerinde yazılmış ve nakledilegelmiştir.

Bazı ilim merkezlerinin meşhur olması ve bu yerlerin âlimlerinin 'âli isnada sahip olması Cezayir dışında bazı âlimlerin bu âlimlerden icazet talep etmelerine sebep olmuştur. Örneğin İbn Rahmûn el-Fâsî, Fas'ta çok sayıda âlim olmasına rağmen Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Mehdî el-Mâzûnî'den icazet talep etmek için mektup yazmıştır. Bu da o dönemde Mâzûne'nin meşhur olduğunu, oranın âlimlerinin derin bir bilgi birikimine sahip olduğunu ve hadiste 'âli isnâda sahip olduklarını göstermektedir.³²⁰

³¹⁹ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*, 214.

³²⁰ Bahrî, *Hâdiretu Mâzûne*, 213-214.

2.1.3. Osmanlı Döneminde Cezayirli Âlimlerin Fıkıh Üretimi

Bu başlık altında Osmanlı döneminde Cezayirli âlimlerin telif ettiği fıkıh eserlerini inceleyeceğiz. Orada Mâlikî mezhebi yaygın olduğu için Mâlikî mezhebinde yazılan eserleri ele alacağız. Osmanlı Devleti orayı yönettiğinden dolayı Hanefî mezhebi eserlerine de yer vereceğiz. Cezayir’de az da olsa İbâzîler olduğundan dolayı bu mezhebin eserlerinden de bahsedeceğiz. Sadece fıkıh alanında ortaya konan eserleri ele alacağız. Tefsir, hadis, dil, mantık ve felsefe alanında yazılan eserleri zikretmeyeceğiz. Çünkü araştırmamızın ana konusu olan nevâzil fıkıh alanıyla ilgilidir.

Cezayirli âlimlerin Osmanlı yönetimi döneminde Mâlikî, Hanefî ve İbâzîlerin fıkıh mirasına hizmet etmede gösterdikleri gayretlerine ışık tutmaya çalışacağız. Onların gösterdikleri gayretler genel olarak şerh, muhtasar, haşiye, farazi fıkıh eseri ve uygulamalı fıkıh eseri olmak üzere çeşitli şekillerde olmuştur.

2.1.3.1. Genel Fıkıh Alanında Yazılan Eserler

Osmanlı döneminde Cezayir’de fikhi çalışmalara konu olan başat eserin Halîl’in *el-Muhtasar*’ı olduğunu söyleyebiliriz. Ondan sonra sırasıyla Kayrevânî’nin *er-Risâle*’si ve İbnü’l-Hâcib’in *el-Muhtasar*’ı gelmektedir.³²¹ Nitekim Cezayirli fakihler bu eserler üzerine şerh, ihtisar ve nazım türü çalışmalar yapmışlardır. Halîl’in *el-Muhtasar*’ı daha çok ilgi görmüştür. Cezayirli âlimlerin Halîl’in *el-Muhtasar*’ı üzerine yaptıkları çalışmaları şöyle özetleyebiliriz:

2.1.3.1.1. Halîl’in *el-Muhtasar*’ı Üzerine Yazılan Şerhler ve Nazımlar

X/XVI. asırdan itibaren Cezayir’in genelinde Halîl’in *Muhtasar*’ına ilgi duyulmuştur. fıkıh dersinde İbnü’l-Hâcib’in *Muhtasar*’ının yerine almıştır. Bu eser fetva ve ders vermede kaynak olmuştur. Âlimler bu eser üzerine şerh, haşiye, ta’lik ve nazım türü çalışmalar yapmışlardır. *Nefhu’t-tîb*’in müellifi Ahmed b. Muhammed el-

³²¹ Sa’dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 2/65.

Makkarî'nin Halîl'in *Muhtasar*'ı üzerine *Katfû'l-mühtesar fî efnâni'l-Muhtasar* adlı bir şerhi bulunmaktadır.³²²

Sa'îd Kaddûre'nin de *el-Muhtasar*'ın önsözü üzerine bir şerhi bulunmaktadır. Aynı şekilde Lekânî'nin *el-Muhtasar*'ın önsözü üzerine yazdığı şerhi üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır.³²³

Ahmed b. Kâsım el-Bûnî'nin *el-Muhtasar* üzerine şerhi bulunmaktadır. Müellif bu şerhine *Fethu'l-iğlâk 'alâ vücûhi mesâ'ili Muhtasar'i Halîl b. İshâk* adını vermiştir. Bu şerhinde el-Haraşî, el-Echûrî, et-Tetâ'î, Behrâm, el-Mevvâk, el-Hattâb, ez-Zürkânî ve başkalarını *el-Muhtasar* üzerindeki şerhlerinin özünü bir araya getirmiştir. Şerhini "Ezân" bölümüne kadar yazmıştır. Ahmed b. Kâsım el-Bûnî'nin, *el-Muhtasar* üzerine et-Tetâ'î'nin şerhinden daha kısa bir şerhi de bulunmaktadır. Bu şerh evde ve yolculukta fakihin kendi yanında taşıyabildiği küçük hacimli bir şerhtir.³²⁴ Sanki bir cep kitapçığı şeklindedir. Taşınması kolay ve hacmi küçüktür.

Abdurrahman el-Centûrî et-Tuvâtî'nin (ö. 1160/1747) de *el-Muhtasar* üzerine bir şerhi bulunmaktadır. Bu şerhe "Nikah" bölümünden başlamıştır.³²⁵ Tuvâtî'nin, ayrıca ez-Zürkânî'nin *el-Muhtasar* üzerindeki şerhi üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır. Ayrıca bazı konularda da bazı haşiyeleri bulunmaktadır. Örneğin Hul' talebinde bulunma konusunda haşiyesi vardır. Bu haşiyesini kendisine sorulan bir meseleye cevap olarak bir sayfada yazmıştır.³²⁶ Tuvâtî ayrıca *el-Muhtasar* baştan şerh etmek için başka bir şerh yazmaya da başlamıştır. Bu şerhinde genelde meseleleri usûllerine dayandırma üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra ihtiyaç duyulduğunda şarihlere değinmiştir. Fakat o bu çalışmasını tamamlayamamıştır.³²⁷

³²² el-Muhibbî bu eseri *Katfû'l-mühtesar fî ahbâri'l-Muhtasar* adıyla zikretmiştir. Bkz: Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbidîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdi' aşer*, ts., 1/368. Makarrî, *Nefhu't-tîb*, 2/474; Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 311.

³²³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/368.

³²⁴ Hafnâvî, *Ta'rîfu'l-halef*, 2/516; Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 50.

³²⁵ Miklâtî - Ca'ferî, *Mu'cemü a'lâmi Tuvât*, 181/185.

³²⁶ Cellûle Ğîtâvî, "Tahkîku mahtûtati Hâşiyyeti Abdurrahman el-Centûrî fî'l-istir'â' fi'l-hul'", *Mecelletu rufûf* 7/3 (ts.), 17.

³²⁷ Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/158.

Muhammed b. Muhammed el-‘Âlim ez-Zeclâvî’nin de Halîl’in *el-Muhtasar*’ı üzerine yazılan bir şerhi vardır. Bu şerhin adı *el-Vecîz*’dir. Müellif bu şerhinde *el-Muhtasar*’ın ifadelerini açıklama, onun hakkında yazılan şerhleri toplama, muteber olan usûlünü ele alma ve bazı konularla ilgili önemli fûrû konularını eklemeyi amaçlamıştır. Müellif, yararlandığı ve alıntı yaptığı şerhleri ve kaynakları harflerle göstermiştir. Kendi tercihleri için musannif anlamına gelen sâd (ص) harfini kullanmıştır. Mustafâ er-Rammâsî el-Müsteğânimî için Tafâ (طفي) kısaltmasını kullanmıştır. Hâ İbn (ح ابن) kısaltmasını İbnü’l-Hâcib için kullanmıştır. Hâ (ح) harfini Hattâb için, sîn İbn (س ابن) kısaltmasını İbn Sâlim için, sîn (س) harfini Sâlim es-Senhûrî için, şîn (ش) harfini Şeyh Behrâm için ğayn (غ) harfini İbn Ğâzî için, iki tane te harfini (تت) et-Tetâ’î için, ‘ayn ve cîm (عج) kısaltmasını ‘Alî el-Echûrî için, zâ (ز) harfini el-Bennânî’nin kenarındaki şerhin müellifi Zürkânî için, kâf (ق) harfini Mevvâk için ve kâf mîm (قم) kısaltmasını da İbn Merzûk için kullanmıştır.³²⁸

Cezayirli âlimler Halîl’in *Muhtasar*’ını şerh ederek bu esere hizmet ettikleri gibi bazı âlimler, öğrencilerin bu eseri daha rahat ezberleyebilmesi için onu nazım haline geritmiştir. Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, *el-Muhtasar*’ı bin beyitte manzum olarak haline almıştır.³²⁹ Aynı şekilde Halîfe b. Hasan el-Kumârî de *el-Muhtasar*’ı *Cevâhirü’l-İklîl fî nazmi Muhtasari Halîl* adıyla nazmetmiştir.³³⁰ Çağdaş âlimlerden Muhammed Bel’âlim Bey bu nazmı on cilt halinde şerh etmiştir. Bu şerhin adı *Merci ‘u’l-fürû’ ile ‘t-te’sîl mine’l-kitâbi ve ‘s-sünneti ve ‘l-icmâ’i ‘l-kefîl şerhun ‘alâ nazmi’ş-Şeyh Halîfe b. Hasan es-Sûfî el-Kamârî ‘alâ Muhtasari Halîl el-müsemmâ Cevâhiri’l-İklîl*’dir. Bu eser 2009 yılında Cezayir’de yayımlanmıştır.³³¹

³²⁸ Bel’âlim, *er-Rihletü’l-‘aliyye*, 1/130-131.

³²⁹ Hafnâvî, *Ta’rîfü’l-halef*, 2/521.

³³⁰ Sa’dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 2/78; Beşir Dayf Cezâ’irî, *Fihristü ma’lemeti’t-türâsi’l-Cezâ’irî* (Cezayir: Menşûrâtü tâle, 2007), 206.

³³¹ Ebû ‘Abdullah Muhammed ‘Abdulkâdir Bâi Bel’âlim, *Merci ‘u’l-fürû’ ila ‘t-te’sîl mine’l-kitâbi ve ‘s-sünneti ve ‘l-icmâ’i ‘l-kefîl şerh ‘alâ nazmi’ş-Şeyh Halîfe b. Hasan es-Sûfî el-Kimârî ‘alâ Muhtasari Halîl el-Müsemmâ cevâhiri’l-İklîl* (Cezayir: Dâru’l-va’y, 2009).

2.1.3.1.2. Halîl'in *el-Muhtasar*'ı Üzerine Yazılan Haşiyeler ve İhtisarlari

el-Muhtasar üzerine yazılan şerhler üzerine haşiye de yazılmıştır. Rammâsî'nin, et-Tetâ'î'nin şerhi üzerine yazdığı haşiyesi bu konuda Cezayirli âlimlerin ortaya koyduğu en önemli eserlerden biridir. Bu haşiye âlimler arasında meşhur olmuştur. Hatta ed-Derdîr'in *el-Muhtasar* üzerindeki şerhi için esas ve kaynak olmuştur. Aynı şekilde el-Bennânî el-Fâsî'nin, ez-Zürkânî'nin şerhi üzerindeki haşiyesi için de kaynak olmuştur.³³²

Muhammed b. Abderrahmân el-Yebdurî et-Tilimsânî, Harâşî'nin *el-Muhtasar* üzerine yazdığı şerhi üzerine bir haşiye yazmıştır. Bu haşiyenin adı *Yâkûtetü'l-havâşî 'alâ şerhi'l-Îmâm el-Harâşî'*dir. Bu haşiye dört büyük cilt halindedir.³³³

Abdurrahman el-Meccâcî el-Cezâ'irî'nin (ö. 1096/1685), İbnü'l-Hâcib ve Halîl'in kendi muhtasarlarında ele almadıkları “Muğârese” konusunu ve bununla ilgili konuları ele alan bir eseri bulunmaktadır. Müellif bu esere *et-Ta'ric ve't-tebric fi zikri ahkâmi'l-muğârese ve't-tasyîr ve't-tevlîc* adını vermiştir.³³⁴ Müellif kaynaklarda “Sâhibü'l-muğârese” diye meşhur olmuştur.³³⁵ Hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Meccâce zaviyesinde Muhammed b. Ali Âbehlûl ve Ebû Ali el-Hasan Âbehlûl hocalara öğrencilik yapmıştır.³³⁶

Ebû Râs en-Nâsîrî el-Mu'askerî'nin el-Harâşî'nin *el-Muhtasar* şerhi üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır. Bu haşiyenin adı *'Akdü'l-havâşî 'alâ şerhi's-Şeyhi'l-Harâşî'*dir. Bu haşiye altı cilt halinde olup halen Cezayir'de yazma halindedir.³³⁷ Ebû Râs en-Nâsîrî bu haşiyeyi *Dürretü 'akdi'l-havâşî fi cîdi şerheyi'z-Zürkânî ve'l-Harâşî* adıyla zikretmiştir. Nâsîrî, müellifin çok sayıda âlimin eserlerine başvurduğu ve bunlar

³³² Hacvî, *el-Fikrî's-sâmî*, 2/287; Sa'îdünî - Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh*, 171.

³³³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/69.

³³⁴ Abdurrahmân b. Abdülkâdir er-Râşidî Meccâcî, “et-Ta'ric ve't-tebric fi zikri ahkâmi'l-muğârese ve't-tasyîr ve't-tevlîc”, http://www.fondation.org.ma/web/affichage_numerics/184/17, ts. (Erişim 05 Temmuz 2023); Hafnâvî, *Ta'rîfu'l-halef*, 2/215; Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/71.

³³⁵ Hâlid Bûşemme, “Abdurrahmân b. Abdülkâdir er-Râşidî el-Meccâcî el-Cezâ'irî ve kitâbuhü't-Ta'ric ve't-tebric fi zikri ahkâmi'l-muğârese ve't-tasyîr ve't-tevlîc”, *Mecelletü't-türâs* 16 (2014), 44.

³³⁶ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/361; Bûşemme, “Abdurrahmân b. Abdülkâdir er-Râşidî”, 46.

³³⁷ Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'iri*, 208.

arasında en çok da Mustafâ er-Rammâsî ve Muhammed b. el-Hasan el-Bennânî'nin eserlerine başvurduğunu ifade etmiştir.³³⁸

Berekât b. Bâdîs el-Kasantînî, Echûrî'nin *el-Muhtasar* üzerindeki şerhini ihtisar etmiştir. Bu şerhin muhtasarı Cezayir Milli Kütüphane'de yazma halinde bulunmaktadır.³³⁹ İbn Hamâdûş kendi seyahatnamesinde el-Muhtasar üzerine *ed-Dürer 'ale'l-Muhtasar* adlı bir şerh yazdığını ifade etmiştir.³⁴⁰

2.1.3.1.3. Diğer Fıkıh Metinleri Üzerine Yapılan Şerhler

Her ne kadar Halîl'in *Muhtasar*'ı o dönemde Cezayir'de fıkhi çalışmalar alanında önemli bir yer kaplasa da bu durum, başka fıkıh eserlerinin ortaya çıkması veya yayılmasına engel olmamıştır. Başka eserler üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Örneğin İbrahim Kaddûre Mâlikî fıkıh alanında olan *Metnü'l-Ahdariyye*'yi şerh etmiştir. İbn Meryem el-Medyûnî (ö. 1020/1611) İbnü'l-Velîd'in *Mesâ'il*'ini şerh etmiş ve *er-Risâle*'yi ihtisar etmiştir.³⁴¹

İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin *Risâle*'si üzerine bir şerh Muhammed b. el-Meşrî es-Sâ'ihî el-Ağvâtî'ye (ö. 1224/1809) nispet edilmektedir.³⁴²

Abdurrahman b. Ömer et-Tenlânî'nin, Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin (ö. 386/996) *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât* adlı eserine ait bir muhtasar bulunmaktadır. *el-Gusnü'd-dânî*'nin müellifi Bel'âlim, müellifin öğrencisinin hattıyla bu muhtasarın bir nüshanın kendi yanında olduğunu ve o nüshanın sonunda şu ifadenin yazıldığını söylemiştir: "Abdurrahman b. Ömer'in *en-Nevâdir* adlı eserden seçtikleri kendi hattıyla sona ermiştir."³⁴³

³³⁸ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 179.

³³⁹ Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*, 210.

³⁴⁰ İbn Hamâdûş, *Rihletü İbn Hamâdûş*, 119.

³⁴¹ İbn Meryem, *el-Büstân*, 314-315.

³⁴² Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*, 147; İbn Sağîr Ahmed, *Nusretü's-şürefâ' fi reddi ehli'l-cefâ' li's-Şeyh Muhammed b. el-Mișrî es-Sâ'ihî el-Eğvâtî et-Ticânî H. 1224 - M. 1809 dirâseten ve tahkîk (Câmi'atu Tilimsân, Yüksek Lisans Tezi, 2014)*, 55.

³⁴³ Bel'âlim, *el-Ğusnü'd-dânî*, 55.

Osmanlı döneminde Cezayir’de Hanefî mezhebinde eser yazanlardan biri el-Müftî el-‘Anâbî’nin Hanefî fikhında *ed-Dürrü’l-muhtâr* üzerine bir şerh yazmaya başladığı ve üçte ikisine kadar ulaştığı nakledilmektedir. Kaynakların aktardığına göre herhalde bu şerh, Zâid Efendî’nin Türkçeye çevirdiği şerhtir. Zira eş-Şeyyâl şunu nakletmektedir: “Zâid Efendî, Hanefî mezhebinde eş-Şeyh Cezâ’irî’nin *Mecmû’u*’nu Türkçeye çevirmek için görevlendirilmiştir.”³⁴⁴

İbâziyye mezhebiyle ilgili fihhi çalışmalara XVIII. asırda bu alanda en fazla hizmet eden kişi Abdülazîz es-Semîni’dir.³⁴⁵ Onun İbâziyye mezhebiyle ilgili kapsamlı bir *İstilâhât*’ı vardır. Ebü’l-Kâsım Sa’dullah, onun İbâziyye mezhebindeki fihhi çalışmasını Ahmed el-Venşerîsî’nin Mâlikî mezhebindeki çalışmasına benzetmiştir. Semîni ilim basamaklarında yükselmiştir. Öyle ki Mîzâb’ın tüm bölgesinde İbâzîler nezdinde Yüksek Bilim Kurulu’nun başkanı olmuştur. O şerh ve ihtisar şeklinde fihhi eserler ortaya koymuştur. Onun İbâzî fikhında kaleme aldığı en önemli eser *Kitâbü’n-nîl ve şifâ’ü’l-‘alîl*’dir.³⁴⁶ Bu eser kısa olmasına rağmen İbâzîler nezdine vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Bu eser onlara göre Mâlikî mezhebinde Halîl’in *el-Muhtasar*’ı konumundadır.³⁴⁷ Semîni’nin İbâzî fikhında *et-Tekmîl limâ ahalle bihi Kitâbü’n-nîl*, *el-Verdü’l-bessâm fî riyâdi’l-ahkâm* ve başka eserleri de bulunmaktadır. Eserleri gerek

³⁴⁴ Cemalüddîn eş-Şeyyâl, *Târîhu’t-tercüme ve’l-harakereti’s-sekâfiyye fî ‘asri Muhammed ‘Alî* (Dârü’l-fikri’l-‘Arabî, 1951), 50.

³⁴⁵ Tam adı Abdülazîz b. İbrâhîm b. Abdillâh b. Abdilazîz es-Semîni’dir. Lakabı Diya’üddîn’dir. 1130/1718 yılında doğmuştur. İbâziyye mezhebinin en büyük âlimlerinden biridir, Cezayir’in Mîzâb bölgesindedir. Gençliğin ilk yıllarında ticaretle uğraşmıştır. Yahyâ el-Efdalî (ö. 1201/1787) Mîzâb’a geldiğinde Semîni onun derslerine katılmıştır. Öyle ki güçlü bir âlim olmuş ve 1201/1786 yılında el-‘Azzâbe şeyhliği ona verilmiştir. Daha sonra ders verme ve eser yazmakla meşgul olmuştur. On beş yıl evine kapanmış, halkın başına bir şey gelmediği sürece evinden pek çıkmamıştır. O; fıkıh, hadis, mantık, kelam ve astronomi alanlarındaki eserleriyle İbâziyye literatürünü zenginleştirmiştir. En önemli eserleri şunlardır: Biri *Kitâbü’n-nîl ve şifâ’ü’l-‘alîl*’dir. Bu eser İbâziyye mezhebinin mutemet eserlerinden biridir. Kutbü’l-mezheb eş-Şeyh Muhammed Atfiş bu eseri şerh etmiş ve bu şerh 17 cilt halinde basılmıştır. Semîni’nin *et-Tekmîl limâ ahalle bihi Kitâbü’n-nîl* ve *el-Verdü’l-bessâm fî riyâdi’l-ahkâm* adlı eserleri de bulunmaktadır. Bu eserler dışında başka eserleri de bulunmaktadır. 1223/1808’de vefat etmiştir. Bkz: Bâbâ ‘Ammî vd., *Mu‘cemü a’lâmi’l-İbâziyye*, 2/255.

³⁴⁶ Bâbâ Vâsmâ’il Züheyr, “el-Muhtasarâtü’l-fikhiyye ‘inde fukahâ’i İbâziyyeti’l-Mağrib: Kitâbü’n-neyl ümmüzen.”, *Mecelletu’l-vâhât li’l-buhûs ve’d-dirâsât* 12/2 (2019), 476/497.

³⁴⁷ Sa’dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 2/74-77.

Mizâb bölgesi gerekse Cezayir'in dışındaki bölgelerde olsun İbâziyye mezhebinin yaygın olduğu bölgelerde İbâzî fikhında mutemet eserler sayılmıştır.³⁴⁸

İbnü'l-Kâsım Osmanlı yönetimi döneminde Cezayir'deki ilmi durum hakkında şunu söylemektedir: “Neredeyse fıkıh dersi veren her fakih kendi öğrencileri için Halil'in *Muhtasar*'ı üzerine bir fasikül veya daha fazla sayfa kadar bir şerh veya haşiye veya bunlara benzer bir risale imlâ etmekte (yazdırmakta) veya yazmaktadır. Böylece ders verenler arttığı gibi bu imlâlar ve eserler de artmıştır. Yeni bir düşünce ve yöntem ortaya koyma konusunda pek bir gayret göremiyoruz. Fakih birinci derecede öğrencileri yetiştirme ve onlara faydalı olmaya çalışmıştır. O dönemde sonraki nesilleri için bu alanda yeni eserler pek ortaya konmamıştır. Daha çok şerh vebaşiye yazma geleneği hakim olmuştur.”³⁴⁹

2.1.3.2. Nevâzil ve Fetâvâ Alanında Yazılan Eserler

Daha önce ifade ettiğimiz gibi tüm Mağrib bölgesi ve Endülüs'te nevâzil edebiyatı ve bundaki fıkıh işçiliği çok güçlü olmuştur. Cezayir de bundan geri kalmamıştır. Çok sayıda fakih bütün İslam dünyasında meşhur hale gelen birçok nevâzil eserlerini yazmışlardır. Osmanlı'nın Cezayir'e girmesinden önceki dönem, Cezayir'de nevâzil fikhı üretiminin zirve dönemi olmuştur. Cezayir'in bu nevâzil fikhı, gerek Cezayir'in içinde gerekse onun dışındaki diğer İslami ilim merkezlerinde olsun fıkıh işçiliğinin esası ve dayanağı olmuştur. Osmanlı döneminden önce Mağrib'de Mâlikî mezhebinde bilinen en meşhur nevâzil eserlerinin şu iki eser olduğunu söyleyebiliriz:

1. Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Mağîlî el-Mâzûnî (ö. 883/1478), *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne*. Yahyâ el-Mâzûnî'nin babası o dönemde Mâzûne'de kâdiydi. Babası, kendisine gelen soruları ve bu sorulara verdiği cevapları yazıyordu. Nihayetinde yanında çok sayıda soru ve cevap birikmişti. Ebû Zekeriyâ Yahyâ babasından miras olarak yargı görevini almıştır. Aynı zamanda fetvaları yazma işini de almıştır. Yahyâ el-Mâzûnî, babasının geride bıraktığı, Tûnus, Bicâye ve Cezayir

³⁴⁸ Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 92-93.

³⁴⁹ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfti*, 2/66.

âlimlerinden olan müteahhirîn kâdı ve müftülerden ve Tilimsanlı hocalarından işittiklerini toplamıştır.³⁵⁰

2. Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Veşerîsî el-Cezâ'irî el-Mâlikî (ö. 914/1508), *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-mağrib 'an fetâvâ ehli İfîrikiyye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib*. Veşerîsî bu eserinde İslam Mağrib bölgesi ve Endülüs'teki Mâlikî fakihlerden İmâm Mâlik'in öğrencilerinden, müellifin kendi hocalarına kadarki hocaların ve çağdaşı ve akranı olan âlimlerin fetvalarını toplamıştır. Aynı zamanda müellif, kendisine sorulan soruların cevaplarını, fetvalarını ve topladığı fetvalar üzerindeki açıklamalarını bu eserde ele almıştır.³⁵¹

Olaylar ve meseleler sona ermediğinden dolayı ilmin senedi de sona ermez. Allah her asırda nevâzil meselelerine cevap verecek âlimler göndermektedir. Bu âlimler nevâzil meselelerinde Şâri'in hükmünü açıklamaktadırlar, insanların sorduğu meselelere cevap vermekte ve bu meselelerde onlara fetva vermektedirler. Cezayir bölgesi nevâzil konusunda diğer İslami bölgelerden geri kalmamıştır. Cezayir bölgesi ve buradaki ilim merkezleri X/XVI. asırdan itibaren âlimlerin açıkladığı ve fetva verdiği çok sayıda nevâzil fikhî meselelerine tanık olmuştur. Bu fetvaların bir kaynak olabilmesi için bazı âlimler bu fetvaları toplamış, düzenlemiş ve tasnif etmiştir. O dönemde çok sayıda âlimin fetvası ve nevâzili bulunmaktadır. Bu fetvaları fetva veren âlimlerin kendileri ya da onlardan sonra öğrencileri toplayarak kitap haline getirmiştir. Çok sayıda fetva da tarih, fıkıh, seyahatname ve diğer eserlerin içerisinde dağınık bir şekilde kalmıştır.

Fetvaları toplama, düzenleme ve tasnif etmede Cezayirli âlimler o dönemde kendilerinden önceki âlimlerden ve diğer şehirlerdeki çağdaşları olan âlimlerden farklı bir yöntem takip etmemişlerdir. Onlar karışık, düzenli, genel, özel ve diğer fetvaları ve nevâzil meselelerini bilmişlerdir. Osmanlı döneminde Cezayirli âlimlerin yazdığı nevâzil eserlerinden ulaşabildiklerimizi şöyle sıralayabiliriz:

³⁵⁰ Gündüz, *ed-Dürerü'l-meknûne fî nevâzili Mâzûne-dirâse ve tahkîk*, 111.

³⁵¹ Veşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, 12.

2.1.3.2.1. Genel Nevâzil Eserleri

1. *Nevâzilü 'z-Zeclâvî*: Bu eser *Nevâzilü İbnü'l-Âlim* diye bilinmektedir. Muhammed b. el-Âlim ez-Zeclâvî'ye (ö. 1212/1798) nispetle bu isimler bu esere verilmiştir. Bu fetva kitabı, âlim ve kâdının özellikle de Tuvât bölgesindeki hususiyetler ve adetler konusunda ihtiyaç duyduğu önemli bir eserdir.³⁵² Bu fetva kitabının toplayıcısı olan İbnü'l-Âlim, bu eserde babası el-Âlim ez-Zeclâvî'nin ve Tuvât'ta babasının çağdaşı olan bazı âlimlerin sorulara verdikleri cevaplarını toplamıştır. Bu eser aynı zamanda Tuvât âlimleri ve Tilimsân, Fâs ve Tunus gibi diğer ilim merkezlerinin âlimleri arasındaki tartışmaları ve yazışmaları da içermiştir.³⁵³ Muhammed Cerrâdî, 2010 yılında bu fetva kitabını el-Emîr Abdülkâdir li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkik etmiştir.

2. *Nevâzilü'l-Centûrî*: Bu nevâzil eserinin adı *en-Nesrînü'l-fâ'ihu'n-nesîm fî ba'di fetâvâ Ebî Zeyd Abdîrrahmân b. İbrâhîm*'dir. Bu eser Centûrî'ye (ö. 1160/1747) sorulan sorulara onun verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Centûrî'nin öğrencisi Muhammed Ahmed el-Mes'adî el-Gûrârî bu cevapları toplamıştır. Gûrârî başka âlimlerin cevaplarını da bu esere eklemiştir. Yargı meseleleri ile başlamış, ondan sonra şahitlik, yeminleri ve dava meseleleriyle devam etmiş, ondan sonra nikah meselelerini, en sonunda da alışverişler ilgili meseleleri ele almıştır. Centûrî'nin *Nevâzil*'indeki cevapları; onun ilmî kudretini ve kendi zamanındaki âlimlerin, şeriatın hükümlerine aykırı olarak gördüğü görüşlerine muhalefet etmede hakkı ortaya koyduğunu göstermektedir.³⁵⁴ Bu *Nevâzil*'in bazı bölümleri tahkik edilmiştir.³⁵⁵

3. *Fetâve'l-Kâdî Abdülhak b. Abdülkerîm el-Bekrî et-Tementî*: Kâdî Abdülhak (ö. 1210/1796) kâdılık görevini yaparken bu fetvaları toplamıştır. Bu fetvalar 6 fıkıh babının 50 meselesinden oluşmaktadır. Müellif yargı fetvaları ile başlamış şahitlik fetvalarıyla devam etmiş, sular ve arazilerle ilgili fetvalar eseri sonlandırmıştır. Müellif

³⁵² Bel'âlim, *er-Rihletü'l-'aliyye*, 1/128.

³⁵³ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 167.

³⁵⁴ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 166.

³⁵⁵ Tâlûm Hamanne, bu *Nevâzil* eserinin mu'âmelat bölümünü tahkik etmiştir: Bzk: Tâlûm Hamanna, *Nevâzilü'l-Centûrî: Mesâ'il fi'l-mu'âmelâti'l-mâliyye dirâse ve tahkîk* (Sudan: Câmi'atü'l-Cezîre, Doktora Tezi, 2021).

Tuvât fakihlerinden 18 âlimin fetvalarını bu eserde toplamıştır. Bu fetva kitabı Cezayir’de Edvâr Üniversitesi’nde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.³⁵⁶

4. *Nevâzilü’l-Belbâlî/el-Guniyyetü’l-Belbâliyye*: Bu eserin adı *Guniyyetü’l-muktasîdi’s-sâ’il fîmâ vaka’a fî Tuvât mine’l-kadâya ve’l-mesâil*’dir. Muhammed b. Abdirrahmân el-Belbâlî (ö. 1244/1828) fetvaları bu eserde toplamıştır. Oğlu Abdülazîz el-Belbâlî bu eseri tamamlamıştır. Bu ikisinin öğrencisi olan Ahmed el-Habîb el-Belbâlî bu eseri Halîl’in *el-Muhtasar*’ının fıkıh bablarına göre düzenlemiştir. Bu eser akait konularıyla ilgili kapsamlı bir bölümle başlamaktadır. Ondan sonra sırasıyla ibadetler, yeminler, nikah, alışverişler, şahitlikler, hadlerle devam etmekte, ferâiz konusuyla sona ermektedir. Emahmed el-Bedâvî el-Bekrî (ö. 1261/1845) de bu eserdeki fetvaları toplamıştır. Fakat o meseleleri ilk sıralamadan farklı bir şekilde sıralamıştır. O nikah bölümüyle başlamış ve akaid bölümüyle eseri sonlandırmıştır. Nevâzil eserlerindeki bu cevaplar kapsamlı bir nevâzil ansiklopedisi sayılmaktadır. Çünkü bunlar; fıkıh, tartışmalar, yazışmalar, kâdîların içtihatları gibi şeyleri ihtiva etmektedir. Hatta Kâdî Muhammed b. Abdülkerim el-Bekrâvî (ö. 1347/1928) bu fetvaların sahra toprağında yazılan en büyük eser olduğunu söylemiştir.³⁵⁷

5. *el-Cevâhirü’l-le’âlî min fetâvâ eş-Şeyh Abdülkerim el-Belbâlî*: Bu eserdeki fetvaları, Abdülkerim el-Belbâlî’nin öğrencisi olan ve Abdülazîz Seyyid Ömer diye meşhur olan Muhammed Abdülazîz b. Ali el-Mehdâvî (ö. 1429/2008) toplamıştır. Mehdâvî hocası Abdülkerîm el-Belbâlî’nin cevaplarını ve bazen de onun dışındaki hocaların cevaplarını bu esere almıştır. Mehdâvî namaz ve diğer fıkıh konularıyla ilgili meselelerle başlamış ve çeşitli meselelerle eseri sonlandırmıştır.³⁵⁸

6. *Ecvibetü Ebî Hafs Ömer b. Abdülkâdir Ebî Hafs et-Tenîlânî* (ö. 1152/1739): Bu eserde, Ömer b. Abdilkâdir et-Tenîlânî’nin cevapları ve Abdurrahman b. Ömer et-Tenîlânî gibi bazı öğrencilerinin fetvaları toplanmıştır. Fetvaları toplayan kişi, bu eserde

³⁵⁶ Hatice Kâsimî, *Fetâvâ el-Kâdî Abdülhak b. Abdülkerîm el-Bekrî et-Tementîti cem’an ve dirâse* (Cezayir: Câmi’atu Edrâr, Doktora Tezi, 2020), 18.

³⁵⁷ Bel’âlim, *el-Hayâtü’l-fikhiyye*, 169-170.

³⁵⁸ Zühayr Kazân, *Tatbîkâtü’l-kavâ’idi’l-fikhiyye fî’n-nevâzili’t-Tuvâtiyye* (Cezayir: Vizâratu’ş-şuûnu’l-İslâmiyye ve’l-evkâf, 2013), 277.

belli bir düzen takip etmemiştir. Fetvaları rastgele ele almıştır.³⁵⁹ Bu eser fetvaları karışık olan eser türlerindedir.

7. *Fetâvâ eş-Şeyh Abdurrahman b. Ömer et-Tenîlânî*³⁶⁰ (ö. 1189/1775): Bu fetva kitabının adı *Gâyetü'l-emânî min ecvibeti Ebî Zeyd et-Tenîlânî*'dir. Bu eser, Ebû Zeyd Abdurrahman ve zamanında Tuvât kadısı olan öğrencisi Abdülhak b. Abdilkerîm el-Bekrî'ye gelen sorular, yazışmalar ve müzakerelerden oluşmaktadır. Bu eserdeki fetvaları, Muhammed b. Abdilkerîm b. Muhammed b. Abdilmelik el-Belbâlî (ö. 1288/1871) kaybolmak üzere olan belgelerden toplamıştır. Tuvât'ın içinden ve dışından başka âlimlerin cevaplarını da bu esere almıştır. Hatta önceki âlimlerden İbn Rüşd, el-Burzülî, Venşerîsî ve başkalarının cevaplarını da bu esere katmıştır. Daha sonra Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed el-Karâfî bu nevazil eserini, 197 meseleyi ele aldığı bir muhtasarda ihtisar etmiştir.³⁶¹ Abdurrahman el-Karâfî bu Muhtasarında Halîlin *Muhtasar*'ında takip ettiği sıralamayı takip etmiştir. Karâfî ibadetle ilgili nevâzil meseleleriyle başlamış, büyü' ve diğer akitlerin meseleleriyle devam etmiş, el-Câmi' (çeşitli fetvaları kapsayan) bölümüyle bu eseri sonlandırmıştır.³⁶²

8. *Ecvibetün mûhakkatü'l-nükûl mûhezzebü'l-füsûl*: Bir araştırmacı bu esere *Mecmû'u fetâvâ 'ulemâ'i Tuvât* adını vermiştir.³⁶³ Eserin müellifi olan Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer et-Tenîlânî (ö. 1233/1818) bazı Tuvâtlı fakihlerin kesin nakledilen ve bölümleri duru/hatasız olan cevaplardan gördüklerini ele almış, bunların kaybolma endişesinden dolayı bunları bir araya getirmiştir. Bu eserdeki fetvaları çok

³⁵⁹ Kazân, *Tatbikâtü'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, 270.

³⁶⁰ Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed b. Yûsuf et-Tenîlânî; Ömer b. Abdilkâdir et-Tenîlânî, Abdurrahman el-Centûrî, Muhammed b. Übb el-Mezmerî ve Ömer b. Muhammed el-Mustafâ er-Rakkâdî gibi büyük hocalardan bunlar dışında başka hocalardan farklı bölgelerde dersler almıştır. İlimde yüksek bir seviyeye gelmiştir. Tuvât'ta fetva mercii olmuştur. Onun en meşhur öğrencileri şunlardır: Muhammed b. el-Mebrûk el-Bûdâvî, el-Kâdî Abdülhak b. Abdilkerîm, Muhammed b. Abdurrahmân el-Belbâlî ve Muhammed b. el-Âlim ez-Zeclâvî. 1189/1775'te hacdan döndüğü zaman Mısır'da vefat etmiştir. Çok sayıda eserleri bulunmaktadır. En meşhur eserleri şunlardır: *Muhtasarü's-semîn fi i'râbi'l-Kur'an*, Kendi hocalarından ve ilmi sehayatlerinden bahsettiği eseri olan *el-Fihrist*, *Muhtasarü'n-nevâdir*. Bunlar dışında başka eserleri de bulunmaktadır. Bkz: Bel'âlim, *el-Ğusnü'd-dânî*, 188-191.

³⁶¹ Reşîd Bââyûsuf, "Kirâ'e fi mahtûti Gâyeti'l-emânî fi ecvibeti Ebî Zeyd et-Tenîlânî", <http://bayrachid.blogspot.com/p/1189.html>, ts. (Erişim 13 Haziran 2023).

³⁶² Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 170.

³⁶³ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 168-169.

sayıda fıkıh konularıyla ilgili olmasına rağmen Tenîlânî fetvaları bu eserde toplarken belli bir düzen ve sıralama takip etmemiştir.³⁶⁴

9. *Mesâ'ilü Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer et-Tenîlânî et-Tuvâtî* (ö. 1233/1818): Bu eser *Mesâ'ilü't-Tementîti* diye de bilinmektedir. Bu isim, eseri toplayan Abdullah b. Ebî Medyen et-Tementîti'ye (ö.1233/1818) nispetle verilmiştir. Muhammed b. Abdülkerîm el-Bedâvî bu eseri düzenlemiştir. Tementîti kendi çağındaki halkın ve onlardan biraz öncekilerin nevâzil meselelerini bu eserde toplamıştır. Bu eserdeki cevapların çoğu onun hocası Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer et-Tenîlânî'ye aittir. Eserde toplam 88 mesele bulunmaktadır. Bunların 50 tanesi hocasınındır.³⁶⁵ Eser, temizlik, namaz, zekat, nikah, büyü' ve benzeri, damân, hacr, vedî'a, sulh, ikrâr, müsâkât, kısmet, şüf'a ve zarar konularını ihtiva etmektedir. Züheyr Kazân tarafından tahkik edilmiştir.³⁶⁶

10. *Fetâvâ Muhammed el-Kemmâd el-Kasantîni*.³⁶⁷ Abdülkerim Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye* adlı eserinde el-Kemmâd'dan bahsederken bu fetva kitabından da şöyle bahsetmektedir: "Kendisinden işittiğimiz ve bazı fetvalarını gördüğümüz kimselerden biri Ebû Abdillâh Muhammed el-Kemmâd'dır."³⁶⁸ Abdülkerim Lefgûn'un "bazı fetvaların gördüğümüz" demesi bu fetvaların yazılı olduğunu ve sahibine nispet edildiğini göstermektedir. Muhtemelen o fetvalar toplu olarak bir kitapta ele alınmıştır. Hafnâvî de bununla ilgili şunu söylemiştir: "Birçok nevâzil meselelerinde onun güzel cevapları vardır. Bu cevaplar, onun ne kadar yetenekli olduğunu ve büyük bir fıkhi melekeye sahip olduğunu göstermektedir."³⁶⁹ Bu fetvaların kaybolmaması için Sultân el-'Alevî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsmail'in talebi üzerine Kemmâd'ın

³⁶⁴ Kazân, *Tatbikâtü'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, 273-274.

³⁶⁵ Muhammed 'Alî, *Mesâ'ilü Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer et-Tenîlânî et-Tuvâtî* (v.1233h.) *dirâse ve tahkik* (Cezayir: Câmi'atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 50-52.

³⁶⁶ Kazân, *Tatbikâtü'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, 274; Abdullah b. Ebî Medyen et-Tementîti, *Mesâ'ilü Abdillâh b. Ebî Medyen et-Tementîti*, thk. Züheyr Kazân (Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011).

³⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed el-Kemmâd, Konstantin'de kâdıydı. Kâsım Lefgûn'un çağdaşıydı. Konstantin'de el-Vezzân'dan ders almıştır. Cezayir'de Sa'id Kaddûre'den ders almıştır. Cibâlû Zevâve'de el-Makarrî'den ders almıştır. Kemmâd Fâs'a göç edip orada ileri gelen bir âlim olmuştur. İfrânî onun hakkında şunu söylemektedir: Fürû' ve usûlü inceleyen ve ezbere bilen bir önderdi." 1116/1704'te vefat etmiştir. Fâs'ta defnedilmiştir. Bkz: Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 44; İfrânî, *Safvetü men inteşera*, 359.

³⁶⁸ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 44.

³⁶⁹ Hafnâvî, *Ta'rifü'l-halef*, 2/346.

torunu fetvalarını toplamıştır. Bu eser, *Kunnâşetü'l-Kemmâd el-Kasantînî* adı ve 1/151 sayısıyla Fas'ta ed-Dârü'l-Beydâ'da Mü'essesetü'l-Melik Abdilazîz Âl Su'ûd'da bulunmaktadır.³⁷⁰

11. Ömer b. Muhammed el-Mustafâ b. Ahmed er-Rakkâdî el-Kentî'den (ö. 1157/1744) cevaplar nakledilmiştir. Sadece onun öğrencisi Abdurrahman b. Bâömer et-Tenîlânî bu cevapları nakletmiştir.³⁷¹

12. *'Umdetü'l-hükkâm ve hulâsatü'l-ahkâm fî fasli'l-hisâm*: Bu eser Muhammed b. Muhammed et-Tayyib el-Hanekî el-Biskeri'ye (ö. 1154/1741) aittir. Fetvâ ve hükümler ele almaktadır. Onun bu eserinde 500 fıkhi mesele bulunmaktadır. Müellifin torunu bu eseri *Mesâ'il fî'l-ahkâmi's-şer'iyye 'ale'l-Mezhebi'l-Mâlikî* adıyla neşretmiştir.³⁷²

13. *el-Es'iletü'l-merdiyye fî'l-mesâ'ili'l-fikhiyye*: Bu eser Muhammed b. Ali el-Harrûbî et-Tırâblûsî'ye aittir.³⁷³ Bu eser 500'den fazla mesele ihtiva etmektedir. Yedi bâbda ele alınmıştır.³⁷⁴

14. Ebû Râs'ın da nevâzil eserleri bulunmaktadır. O kendi eserlerinden bahsederken şu iki eseri zikretmiştir: *el-Ahkâmü'l-cevâzil fî nübez mine'n-nevâzil ve Nazm 'acîb fî fîrû' kalîlün nassuhâ ma'a kisreti'l-vükû'*.³⁷⁵

15. Cezayir'in Mâlikî mezhebi müftüsü olan Ebû Osman Sa'îd Kaddûre'nin *en-Nevâzilü't-Tilimsâniyye* adlı bir eseri olduğu nakledilmiştir.³⁷⁶

16. Halîfe b. Hasan el-Gumârî'nin *Kunnâşe* adlı eseri vardır. O bu eserinde nevâzil ve fetva türü fıkhi meseleleri toplamıştır. Bu eserin hacmi yaklaşık olarak üç yüz sayfa kadardır.³⁷⁷

17. *Nevâzilü Abdilkerîm Lefgûn/Nevâzilü Kasantîna*: Herhalde bu eser Osmanlı dönemindeki en önemli nevâzil kitabıdır. Çünkü Cezayir'deki ilim merkezleri 100'den

³⁷⁰ Kasantînî, "Kenâşe el-Kammâd el-Kasantînî".

³⁷¹ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 171.

³⁷² Lezgam, *el-Büyûtât ve'l-üserü'l-ilmiyye*, 252.

³⁷³ Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*, 156.

³⁷⁴ La'bâsî Muhammed, "Taktîmü mahtûti'l-es'ileti'l-mardiyye fî'l-mesâ'ili'l-fikhiyye li-Ebî Abdullah Muhammed el-Kerrûbî et-Trablûsî", *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 10 (2016), 273.

³⁷⁵ Nâsirî, *Fethu'l-ilâh*, 179.

³⁷⁶ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/368.

³⁷⁷ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/78.

fazla âlim ve fakihlerinin fetvalarını içermektedir. Muhammed b. Abdilkerim Lefgûn bu fetvaları toplamıştır. Muhammed, daha çok babası Abdülkerim, dedeleri Abdülkerim ve Yahya Lefgûn, ailenin amcası Kâdî Kâsım Lefgûn'un fetvalarını ve Cezayir'in diğer şehirlerindeki başka âlimlerin fetvalarını esere almıştır. Bu eser çalışmamızın üçüncü bölümünün konusu olup orada detaylı bir şekilde bu eser ele alınacaktır.

2.1.3.2.2. Özel Nevâzil Eserleri

Bu eserler, müellifleri tarafından fıkıh bölümlerinden bir bölümle alakalı olarak birçok meseleyi cevaplamak veya özel bir fikhî problemi çözmek amacıyla yazılan eserlerdir. Bu türden bulabildiğimiz bazı eserleri aşağıda sıralayacağız.

1. *Şerhu maûneti'l-garîm bi-ba'zı ahkâmi kazâi'l-mülîm*: Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim el-Centûrî'ye (ö. 1160/1747) ait bir eserdir. Bu eser, 206 beyitten oluşan nazım şeklindeki bir başka eserin şerhidir. Bu eser sekiz ana bölüm ve alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölüm ve başlıklar altında borçlunun muhakemesine yönelik hükümler, tüm detaylarıyla bir araya getirilmiştir. Bu yapılırken her bir mesele için mezhebin ana kaynaklarıyla bu kaynaklara yazılan şerhlere başvurulmuştur.³⁷⁸

2. *Tahliyetü'l-kirtâs fi tazmîni'l-hammâs*: Bu eser, Ömer b. Muhammed el-Mustafa er-Rakkâdî tarafından Muhammed b. Ebü'l-Mezmerî'ye (ö. 1160/1747) yöneltilen bir fetva üzere yazılmıştır. Bu fetvada Cezayir'in Tuvât adlı bölgesinde mevcut olan bir akit türü olarak bir işçinin bir hurma bahçesinin bağ bozumundan beşte bir (1/5) şeklinde bir pay alması karşılığında çalıştırılmasının hükmü sorulmaktadır. Eser, küçük hacimli bir risâle şeklindedir. Mezmerî bu eseri, kendisinin usul ilmindeki kudretini ve fıkıh alanına olan hakimiyetini gösteren deliller ve nakillerle donatmıştır. Bu risâle, Züheyr Kazân'ın tahkikiyle neşredilmiştir.³⁷⁹

3. *Risâle fi'l-megârim*: Cezayir'in Gûrare bölgesinin kadılarında olan İbrahim el-Centûrî tarafından yazılan küçük bir risâledir. Müellif bu risâlede zalim bir

³⁷⁸ 'Alî 'Abdulfettâh Sıddîkî, *Şerhu Me'ûneti'l-garîm bi-ba'di ahkâmi'l-mülîm li-Şeyh Ebî Zeyd 'Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Centûrî-dirâseten ve tahkîk* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2018).

³⁷⁹ İbn Ümm el-Mizmerî, *Tahliyetü'l-kirtâs fi tazmîni'l-hammâs*, thk. Züheyr Kazân (Bûsâde: Dâru Kerdâde, 2011).

hükümdarın yönetiminden kaçan kişilerden hükümdarın emriyle ceza amaçlı alınan malların hükmünün nasıl olacağı hususunu cevaplandırmaktadır. Cevabı aranan soru şudur: Zalim hükümdarın yönetimi sona erip kaçan kişiler geri geldiğinde kendilerinden alınan malların geri verilmesini talep ettikleri takdirde bunun çözümü ne şekilde olacaktır? Bu noktada fıkıhçılar ihtilaf etmiş ve kadılar tereddütte kalmış, el-Centûrî de nevâzil-i fıkhiyye türünden olan bu probleme çözüm üretmek amacıyla söz konusu risâleyi kaleme almıştır. Risâlenin mukaddimesinde müftü ve kadı olmanın koşullarıyla fetva ve kazâ hükümleri ele alınmıştır. Risâle, mukaddime dışında iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde mülkiyetin temel esasları ve mülkiyet nakli konuları işlenmiştir. İkinci bölüm ise megârim/garâme (borçlunun ödeme yükümlülüğü ve malî ceza) konusunun temelden iptaline dairdir. el-Centûrî bu risâlesinde fıkıh ve usul noktasında eşsiz bir anlayış ortaya koymuştur. O görüşlerini İbn Arafe, Halil'in *Muhtasar* adlı eserine ve Mâzûnî ile Berzelî'nin nevâzil literatürüne dair yaklaşımlarına dayandırmaktadır. Bu kitap, Züheyr Kazân'ın tahkikiyle neşredilmiştir.³⁸⁰

4. *Risâletü'l-istir'â*³⁸¹: İstir'â' konusu Abdülalî el-Centûrî'ye arz edilmiş o da bu konuyu detaylı bir şekilde cevaplandırmıştır. O bu bağlamda hul'ta istir'âyı, istir'a yerleri ve onu batıl kılan hususları ayrıntılarıyla ele almıştır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili mezhep ehli olan Tuvât bölgesindeki âlimlerle diğer âlimler arasında meydana gelen ihtilafları da açıklamaktadır.³⁸²

5. *İfhâmü'l-muktebis fî subûti't-tahbîs bi-hatti'l-muhabbis*: Bu eser Muhammed b. Abdurrahman et-Tenîlânî'ye (ö. 1233/1818) aittir. Küçük bir risâle şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif bu eserde, kendi çocuklarına bir şeyi vakfedip kendi el yazısıyla bunu kayda geçiren ve bu işleme başka birini de şahit tutan bir kimsenin vefat etmesinden sonra onun varislerinden bazılarının söz konusu vakfın bir miktarını satmaları ve bu satış işlemine şahit kıldıkları kişilerden birinin de vakıf akdinin şahidi

³⁸⁰ Kazân, *Tatbîkâtü'l-kavâ'idi'l-fıkhiyye*, 271; Abdurrahman b. İbrâhîm et-Tuvâtî el-Centûrî, *Risâletü'l-meğârim fî butlâni mâ ahaze bi'l-mezâlim*, thk. Züheyr Kazân (Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011).

³⁸¹ İstir'â; bir insanın hasmıyla imzaladığı sulh, satım akdi ya da başka bir şeye bağlı kalmadığına dair gizli bir şekilde şahit tutmasıdır. Kişi kendi canından endişe ettiğinden dolayı ikrah zaruretinden dolayı bunu yapmaktadır. Abdullah Ma'sar, *Takrîbu mu'cemi mustalahâti'l-fikhi'l-Mâlikî* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2007), 17.

³⁸² Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fıkhiyye*, 161.

olan kişi olmasđ problemine cevap vermektedir. Zira Tuvât bölgesindeki âlimler vakfin, yalnızca vakfeden kişinin yazısıyla sabit olup olmayacağı noktasında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İşte bu risâle vakfin, vakfedenin yazısıyla gerçekleşeceğini ortaya koymak için yazılmış ve dört bölüm şeklinde tasarlanmıştır. Birinci bölümde ister kendi varisleri için olsun isterse de başkaları için olsun ikrar edenin ikrarının sıhhat bakımından sahih olduğu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise yazının, onu yazan kişi için bir ikrar ve şahitlik mesabesinde olduğu söylenmiştir. Üçüncü bölümde de vakıf vb. işlemlerde vakfeden kişinin kendi nefesine, yani kendi için şahitlik etmesinin sıhhat açısından kendi malını varislerinden kaçırdığı anlamına gelmeyeceği hususu işlenmiştir. Son bölüm ise başkasına şahitlik etmenin, vakıf akdinde yaptığı vakfa kendini şahit kılan kişi için ihtiyaç duyulmayan bir husus olduğunun açıklamasına dairdir. Müellif tüm bunları işlerken bu esnada fıkıh ile usul ilmi noktasındaki melekelerini ve naslara ne denli hâkim olduğuyula bu nasları istediği an kullanma gücünü de ortaya koymuştur.³⁸³

6. Rafü'l-hicâb ve keşfü'n-nikâb 'an telbîsi'l-mülebbis fî subûti't-tahbîs bi-hatti'l-muhabbis: Bu eser de bir önceki gibi Abdurrahman et-Tenîlânî'ye aittir. Tenîlânî, bu risâlede bir önceki kitabı olan *İfhâmü'l-muktebis* adlı eserini ihtisar etmeyi amaçlamıştır. Kitap iki bölüm şeklinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde ikrarda bulunan kişinin ikrarının velev ki kendi varisi için de olsa sıhhat bakımından makbul olup kendisiyle amel edildiği hususu ele alınmıştır. Burada ele alınan bir diğer husus ise ikrar amacıyla sabit olan yazının, yazı sahibinin ikrarı sayılacağı ve bu yazının esas alınmasının sahih olup herhangi bir sakıncanın bulunmadığı konusudur. İkinci bölümde ise vakıf işleminin, vakfeden kişinin yazısıyla vuku bulamayacağını iddia edenlerin dayandığı şüpheler çürütölmeye çalışılmıştır. Kitap Züheyr Kazân'ın tahkikiyle basılmıştır.³⁸⁴

³⁸³ Kazân, *Tatbikâtü'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, 273; Muhammed b. Abdurrahman et-Tuvânî et-Tenîlânî, *İfhâmü'l-muktebis fî sübüti't-tahbîs bi-hatti'l-muhabbis*, thk. Züheyr Kazân (Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011).

³⁸⁴ Kazân, *Tatbikâtü'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, 273; Muhammed b. Abdurrahman et-Tuvânî et-Tenîlânî, *Ref'ü'l-hicâb ve keşfü'n-nikâb 'an telebbüsi'l-mülebbis fî subûti't-tahbîs bi-hatti'l-muhabbis*, thk. Züheyr Kazân (Cezayir: Daru Kerdâde, 2011).

7. *Ecvibe fî hükmi'l-emvâli'l-mahûze min eydi'l-müharibîn ve'l-lusûs:* Muhtâr b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kentî el-Vafî'ye ait bir eserdir.³⁸⁵

8. *es-Seyfü'l-memdûd fî 'unuki men e'âne'l-yehûd:* Bu risâle Muhammed el-Velî el-Hanefî'ye aittir. O bu risâlede Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber'e sövdüklerinde öldürülebileceklerine yönelik fetva vermektedir. Risâlenin yazma hali Cezayir Milli kütüphanesi'nde korunmaktadır.³⁸⁶

9. *el-Î'âne 'alâ bazı mesâili'l-hadâne*³⁸⁷: Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, hidâne konusuyla ilgili telifte bulunmuştur. Bu eser küçük bir risâle tarzındadır. Risâle, Kasantîna şehrinde meydana gelen ve âlimler arasında ihtilafa neden olan nevâzil türünden bir olaya dair el-Bûnî'nin cevabını içermektedir. Söz konusu olaya dair fetva istenince el-Bûnî bu risâlesiyle cevap vermiştir. Risâle hacim bakımından küçük olsa da el-Bûnî bu risâleyi bolca nakiller ve delillerle donatmıştır. O ayrıca bu risâlesinde verdiği fetvalarda insanların farklı sosyal durumlarını göz önünde bulunduran ve dini hükümlerin gayelerini dikkate alan fakih profilini ve düşünüş biçimini de açığa çıkartmıştır. Risâle 2011 yılında Cezayir'in Hafızası Projesi kapsamında neşredilmiştir.³⁸⁸

10. *Mühaddidü's-sinân fî nuhûri ihvâni'd-duhân.*³⁸⁹ Sigara konusuyla alakalı Lefgûn tarafından yazılan risâledir. Bu risâlenin bazı kısımları Lefgûn'un *Nevâzilü'l-câmi'â* adlı eserinde de geçmektedir.

11. *Tuhfetü'l-ihvân fî tahrîmi'd-duhhân:* Kasantîna şehrinin müftüsü ve kadısı olan Abdülkadir er-Râşidî (ö. 1194/1780) tarafından sigaranın haram olduğu konusuyla ilgili yazılan başka bir risâledir.³⁹⁰ Risâle, Abdullah Hammadî'nin sunumu ve tahkikiyle 1997 yılında Darü'l-Garp yayınevinden çıkmıştır. Ayrıca tütünle ilgili Muhammed b.

³⁸⁵ Ahmed Eba's-Sâfî el-Ca'ferî, *el-Mahtûtâtü'l-Cezâ'iriyye ve a'lâmühâ fî hazâ'in ve'l-mektûbâti'l-İfrîkîye* (Cezayir: Vezâratü's-şuûni'd-diniyye ve'l-evkâ, 2015), 63.

³⁸⁶ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/81.

³⁸⁷ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/81; Hafnâvî, *Ta'rîfû'l-halef*, 2/516; Nüvayhad, *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir*, 50.

³⁸⁸ Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, *el-Î'âne 'alâ ba'di mesâ'ili'l-hidâne*, thk. 'Abdurrahmân Devîb (Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011).

³⁸⁹ Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*, 132.

³⁹⁰ Cezâ'irî, *et-Tuhfetü'l-mardiyye*, 78; Hafnâvî, *Ta'rîfû'l-halef*, 2/220; Cezâ'irî, *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*, 133.

Ebü'l-Mezmerî'nin de bir risâlesi bulunmaktadır.³⁹¹ Bunun yanı sıra sigarayla ilgili Ahmed Makkarî ve el-Bûnî'nin de fetvaları bulunmaktadır.³⁹²

12. *el-İktifâ' fî hükmi cevâzi'l-umerâ' ve'l-hulefâ'/el-İktifâ' fî mu'âmelati'l-hulefâ'*: Bu kitabın sahibi, İbn Zurfede ed-Dehâvî'dir. ed-Dehâvî, Vehrân beyinin kâtibi ve kadısıdır. Bu kitabın telif nedeni şöyle açıklanmaktadır: Muhammed el-Kebîr bey, Tilimsân şehrine gelince şehrin ileri gelenleriyle âlimlere hediyeler verilmesini emreder. Ancak el-Kebîr'in kulağına âlimlerden birinin bu hediyelere itiraz edip bunların haram olduğunu öne sürdüğü haberi gelir. Bunun üzerine o da aynı zamanda fakih olan kâtibine yani İbn Zurfede'ye emir ve yöneticilerden hediye almanın câiz olduğuna dair sahipsiz nakilleri içeren kısa bir kitap yazmasını buyurur. İbn Zurfede de bu istek üzerine bu kitabı kaleme alır. Kitap giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında âlimlerin rollerine değinildiği gibi Muhammed el-Kebîr bey de övülür ve bazı tarihi olaylara işaret edilir. Girişten sonra birinci bölüme geçilir ve burada hükümdar ve emirlerden ödül ve ikram almanın hükmüne dair söz söylenir. İkinci bölümde ise hükümdarların vakıf mallarındaki tasarruflarının hükmü ele alınır. Üçüncü bölümde de mallarının haram olduğu bilinen yöneticilerden hediye almanın hükmü işlenir. Dördüncü ve son bölüm ise devletin gelir kaynaklarına ve bunların kullanım yollarıyla dağıtım şekline ayrılmıştır. İbn Zurfede kitabını imam olmanın şartları ve imama baş kaldırmanın hükmü ile nihayete erdirmektedir.³⁹³

13. *Fethü'l-Kayyûmî bi cevâbi esileti'r-Rûmî*: Eser Muhammed b. Mahmûd el-'Annâbî el-Hanefî (ö. 1266/1850) tarafından yazılmıştır. O bu eseri kendisine Anadolu'dan gelen sorulara cevap olarak telif etmiştir. Ebü'l-Kâsım Sâdullah, el-'Annâbî'yi anlattığı kitabında onun söz konusu bu cevaplarını ortaya koyarak tahlil etmiştir.³⁹⁴ el-'Annâbî'nin birçok fetvası bulunmaktadır. el-'Annâbî'nin Kur'an okuma karşılığında ücret almanın hükmüyle ilgili *el-İm'ân fî'l-icâre 'ale'l-Kur'an* adında bir

³⁹¹ Ca'ferî, *el-Mahtûtâtü'l-Cezâ'iriyye*, 29.

³⁹² Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/445.

³⁹³ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 2/84; Takiyyuddîn Bûk'abar, *Telhisü'l-cümân min hayâti'l-hayevân li-Muhammed b. Zurfede ed-Dehâvî el-Mu'asker dirâse ve tahkik* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2020), 153-156.

³⁹⁴ Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Râ'idü't-tecdîdi'l-İslâmî Muhammed b. el-'Annâbî* (ö. 1850) (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1990), 85.

risâlesi de bulunmaktadır. O burada İstanbul'dan (kendisi İslambul adını kullanmaktadır) tarafına ulaşan Kur'an ücret karşılığında okunup okunamayacağı şeklindeki soruya cevap verir. el-'Annâbî verdiği cevaplarla şer'î ilimlerdeki kuşatıcılığını ve sağlamlığını da ortaya koymuştur. Nitekim o fakih, muhaddis, usûlcü, örf ile adetleri bilen, maslahatları ve gerekçeleri yerinde ve yararlı bir şekilde kullanabilen, sorunlarla yeni gelişmelere fetva üreten birisi olarak bilinmektedir.³⁹⁵

14. Behcetü'n-nâzır fî ahbâri'd-dâhilîne tahte velâyeti'l-İsbâniyyîn Bi-Vehrân mine'l-A'râb ke benî Âmir: Abdülkadir el-Meşrefî'nin, kendileriyle savaş halinde buldukları İspanya'nın yönetimi altına giren Arapların şer'î bakımdan hükmünün ne olacağına dair yazdığı bir risâledir. Bu eser küçük bir risâle olup burada İspanyalılar, onların kökleri ve yurtları hakkında bilgiler serdedilmektedir. Risâlede daha sonra Benî Âmir kabilesi, kökleri, yurtları, yaptıkları işler ve İspanya'nın yönetimine girmeleri ele alınmaktadır. En son ise İspanya'nın Türklerle savaşı sırasında Benî Âmir'den olup İspanyalılar yanında duran, onlara yardım eden ve onların yönetimi altına girenlerin şer'î açıdan durumlarının ne olacağı tartışılmaktadır. Risâle, Muhammed Abdülkerim'in tahkikiyle neşredilmiştir.³⁹⁶

15. Ecvibetü'r-Rammâsî 'alâ esileti Tereketi't-Tatvânî: Kitap esasında Halil'in meselelerinden anlaşılmasının zor olduğu birtakım soruların cevabı çerçevesinde yazılmıştır. Ancak buna rağmen fikhî meselelerle ilgili soru ve cevaplar şeklinde de kabul edilebilir. Bunun yanı sıra Halil'in *muhtasar* meselelerinin bir incelemesi olarak da görülebilir. Bu risâle, Faslı fakih olan Bereke et-Tatvânî'nin (ö. 1120/1708) Halil'in bazı sözlerinin anlaşılması noktasında yaşadığı zorlukla ilgili Kahire fukahâsına yolladığı birtakım sorulardan oluşmaktadır. et-Tatvânî'nin Kahire'ye yolladığı bu sorular, oradaki ulemâ tarafından meşgul oldukları gerekçesiyle cevaplandırılmamıştır. Bu sorular daha sonra er-Rammâsî'nin eline ulaşır ve o da bunlara cevap verir. er-

³⁹⁵ Fikrât, "el-Mevsû'atü'l-'ilmiyye", 45.

³⁹⁶ 'Abdükâdir el-Maşrafî, *Behcetü'n-nâzır fî ahbâri'd-dâhilîn tahte vilâyeti'l-İsbâniyyîn bi-Vehrân mine'l-A'râb ke benî 'Amir*, thk. Muhammed b. Abdülkerim (Cezayir: Dâru'l-va'î, 2017).

Rammâsî'nin bu cevapları onun daha önce sözünü ettiğimiz *et-Tetât* üzerine olan haşiyesini tamamlayan bir çalışma olmuştur.³⁹⁷

Burada bir noktaya dikkat çekmek gerekir ki nevâzil müellifleri, bir inceleme ve tahlil olmaksızın yalnızca nevâzil türünden olan hususları ve fetvaları müstakil kitaplarda bir araya getiren ve bütün çabalarının bu noktaya odaklandığı kişiler olarak hayal etmemek gerekir. Aksine onlar hem kazâ hem de eğitim-öğretim alanlarında aktif olan şahsiyetlerdir.³⁹⁸ Onlar fetva vermek için gerekli tüm şartları sağlayan kişilerdir. Zaten nevâzil literatürünün pratik bir fıkıh olması hasebiyle ancak fıkıh bilen, vakia ve realiteyle iç içe olan, insanların hallerini ve karşılaştıkları olayları iyi bilen âlimler tarafından gerçekleştirilebilir. Bu âlim profili ise ancak fetva verme (iftâ) veya kazâ görevlerinden birini üstlenmekle ortaya çıkmaktadır. Nitekim nevâzil literatürüne dair eser yazarların büyük çoğunluğunun hali böyledir.

2.2. OSMANLI DÖNEMİNDE CEZAYİR'DE FETVA VE KAZÂ

İftâ ve kazâ, devleti ayakta tutan ve devlet tarafından organize edilen en önemli kurumlardan ikisi olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu ikisinin insanların hem dünya hayatlarına hem de öte yaşamlarına etkisi bulunmaktadır. Tarih ilmine vakıf olup devletlerin ardı sıra tarih sahnesine çıkıp yok olmalarına dikkatle bakan kişi, istisnasız tüm devletlerin iftâ ve kazâ kurumlarına büyük bir önem verdiklerini görecektir. Bu bağlamda bu iki teşkilatın düzenlenmesi, yapılandırılması ve onların doğrudan siyasî yönetim ve idari erkle ilişkileri için devletlerin çaba sarf ettikleri görülmektedir. Ancak devletlerin bu çabasından önce âlimler, bu iki birimin organizasyonu için bilgi anlamında büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Âlimler, iftâ ve kazâ ile ilgili birçok eser kaleme almış ve buralarda iftâ ile kazânın rükünleri, şartları ele alınmıştır. Bunun yanı sıra adı geçen eserlerde iftâ ve kazânın insanların gündelik hayatlarındaki tüm yapıp etmelerini düzenleyen ve onları din ve ahiretle ilişkili hale getiren fonksiyonel yönü de vurgulanmıştır.

³⁹⁷ Rammâsî, *Ecvibetü'r-Rammâsî*, 7.

³⁹⁸ Sa'idûnî - Bû'abdelî, *el-Cezâ'ir fi't-târîh*, 194.

Osmanlılardan önce iftâ ve kazâ Cezayir’de hüküm süren devletler tarafından belli bir seviyede tanzim edilmişti. İbn Müftü bu bağlamda Mâlikî iftânın Cezayir’de çok kadim zamanlara uzandığını belirterek şöyle demektedir: “Fetva işi Cezayir’de çok eskilere dayanmaktadır. Çünkü bu ülke ilim ve iyilik diyarıdır. Kendilerine itibar edilen âlimler herhangi bir ayırım olmaksızın bütün hepsinden fetva talep edilir, onlar da bu fetvalara cevap verirlerdi. Daha sonra ise fetva noktasında ikili bir yol izlenmeye başlandı. İki müftünün tek bir soruya verdikleri cevaplar bu türdendir. Verilen bu cevaplardan biri sorulan sorunun cevabı olurken diğeri ise birinci cevabı teyit eden ona uygun bir yaklaşım olur. Sorulan sorunun cevabı mahiyetindeki bilgi bir olmasına rağmen bu cevaplardan biri, diğeri tashih eden bir etkene dönüşmektedir.”³⁹⁹

Osmanlılardan önce iftâ makamı resmi bir görev değildi. Şöyle ki âlimler halk arasında ilmî yetkinlik ve takva sahibi kişiler olarak bilindikleri için insanlar onlara danışır ve onlar da insanların sorunlarına çare bulurlardı. Eş deyişle âlimler insanların sorularına ve yeni problemlerine cevap verirlerdi. Nevâzil türünden bizlere nakledilen külliyat, halk ile ulemâ arasında bulunan söz konusu toplumsal ilişki ve kaynaşmaya şahitlik etmektedir. Bahse konu külliyat ayrıca fıkıh ilminin ve yerel fetva müessesesinin toplumsal sorunlarla kurduğu ayrılmaz birlikteliği de göstermektedir. Nitekim fıkıh külliyatı müelliflerinin kendi dönemlerindeki yöneticiler tarafından görevlendirilmedikleri bilinmektedir. Osmanlı döneminin hemen öncesinde bahse konu profile sahip âlimlerden biri el-Mâzûnî’dir. Onun *Nevâzilü’l-Mâzûne* adlı külliyatı yukarıda anlatılanlara güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bu anlamda bir diğeri örnek ise el-Veşerîsî ve onun *el-Mi’yârü’l-mu’rib ve’l-câmi’u’l-mugrib ‘an fetâvâ ‘ulemâ’i İfrîkiyye ve’l-Endelüs ve’l-Magrib* adlı ansiklopedik eseridir.⁴⁰⁰ Osmanlı döneminin öncesinde her ne kadar iftâ makamının siyasî güçle doğrudan bir ilişkisi bulunmasa bile yine de bu literatüre dair yazılanlar düzenli bir şekilde bulunup bir külliyat tarzında belirli bir tertip içerisinde yazılmış olup muhafaza edilmekteydi. Bugün ulaşılabildiğimiz fetva ve nevâzil türünden eserler söz konusu tertip ve tanzim için en güçlü kanıttır.

³⁹⁹ İbnü’l-Müftî, *Takyîdâtü İbni’l-Müftî*, 93.

⁴⁰⁰ Sa’dullâh, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-sekâfi*, 1/392.

Osmanlıların Cezayir'e girmesiyle birlikte Osmanlı devletinin idare ve örgütlenme biçimine ait gelenekleri de beraberlerinde getirdiler. Bu bağlamda Osmanlılar iftâ makamını resmi ve idari bir görev haline getirip bu görev için belli bir maaş tayin ettiler. Osmanlılar döneminde iftâ iki mezhebe göre yapılmaya başlandı. Bunlar Mâlikî mezhebine göre olan iftâ ve yönetici kesimin mezhebi olan Hanefî mezhebine göre yapılan iftâ şeklinde taksim edildi. Müftülerin atamasına gelince Osmanlıların Cezayir'e gelmelerinin ardından ilk başlarda paşa ve müftüler, hilafetin başkenti olan İstanbul'dan yani Bâbîâli tarafından belirlenmekteydi. Müftü ve kadılar Şeyhülislâm unvanını taşırlardı. Onlara "efendi" diye hitap edilirdi. Efendi unvanı yalnızca "dayı" ve dayının divanındaki birinci kâtip için kullanılan bir hitap şeklidir.⁴⁰¹ Şeyhülislâm unvanı ise sadece Hanefî müftüsü için kullanılmaktaydı. Ülkenin mezhebini temsil eden ve Cezayir'in âlimlerinden seçilen Mâlikî müftü içinse bu unvan kullanılmıyordu.⁴⁰² Böylece acem softaların⁴⁰³ paşalarla arkadaşlığı ortaya çıkmış oldu. Hanefî mezhebi de bunların eliyle yayılmaya başlandı. Oysa İbn Müftî'nin de belirttiği üzere daha önce Cezayir'deki yaygın tek mezhep Mâlikî mezhebiydi.⁴⁰⁴

Osmanlı döneminin başlangıcında kanun şu şekildeydi: Kadı ve müftü İstanbul'dan iki yıllığına belirlenir ve görevlerinin bitiminden sonra azledilir. Bunlardan bazıları azledildikten sonra İstanbul'a geri döner, kimisi de Cezayir'de kalmayı tercih edip başka vazifelerle meşgul olmaya başlardı. Nitekim kadı Ali b. Müslüm Efendi İstanbul'a dönmeyip Cezayir'de kalanlardan birisidir. O kazâ görevi bittikten sonra burada kalarak gümrük işleriyle meşgul olmuştur.⁴⁰⁵ Birkaç kuşak sonra ise işler değişti ve artık Hanefî kadı ile müftünün tayini Cezayir siyasi yönetimi tarafından yapılmaya

⁴⁰¹ Hamdân b. Osman Hoca, *el-Mir'ât*, çev. Muhammed 'Arabî ez-Zübeyrî (Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye, 2006), 91; İbnü'l-Müftü, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 28.

⁴⁰² Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/393.

⁴⁰³ Softa; Osmanlı döneminde ilim talebeleri için kullanılan bir kavramdır. Bkz: Mustafa Alkan, "Softa", <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (Erişim 01 Haziran 2023).

⁴⁰⁴ İbnü'l-Müftü, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 86.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Müftü, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 87.

başlandı. Bu siyasi gücü paşa temsil etmekteydi ve paşa da Cezayir'deki ocak tarafından tayin edilip İstanbul'daki Bâbîâli tarafından atanmamaktaydı.⁴⁰⁶

Osmanlıların başkent Cezayir'de oluşturdukları fetva düzeni ülkenin diğer şehirleri olan Kasantîna, Muasker ve Vehrân gibi yerlerdeki düzenle aynıydı. Şöyle ki her şehrin iki müftüsü ve iki kadısı bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mâlikî diğer de Hanefî olmak zorundaydı. Her bir kadının yardımcıları, güvendiği kişiler ve katipleri bulunmaktaydı. Bu yolla fetva ve kazâ makamları resmi mevkiler haline gelip buralarda görev alacak kişiler doğrudan siyasi yönetim tarafından belirlenmeye başlandı.⁴⁰⁷

2.2.1. Osmanlı Cezayir'inde Fetva ve Kazâ Sisteminin Modelleri

Osmanlı Cezayir'inde fetva ve kazâ sistemlerinin tüm dönemler boyunca siyasi şartların etkisinden uzak olmadığı söylenebilir. Bu iki sistem ülkenin idari ve siyasi iklimiyle ülkede meydana gelen olaylar ve hadise etkileşim içerisinde olup bu çerçevede gelişimini sürdürmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Cezayir'inde siyasi gücün gelişimi ve coğrafi duruma bağlı olarak iftâ ve kazânın üç farklı modelinin teşekkül ettiği görülmektedir. Osmanlı'nın bizzat varlık gösterip yaşadığı ve siyasi otoritesini bilfiil hissettirdiği şehirlerde -ki bunlara Osmanlı metropolleri denilir- fetva ve kazânın kendine has bir düzeni bulunmaktaydı. Diğer yandan adı geçen metropollerle bitişik olup irtibat içerisinde bulunan kırsal bölgelerde ise fetva ve kazâ sisteminin farklı bir düzen sergilediği görülmektedir. Bunların yanı sıra Osmanlı'nın bilfiil hâkimiyet sürdürdüğü bölgenin uzağında kalan coğrafyalarda ise fetva ve kazâ o bölgeye has bir düzen sergilemekteydi. Biz şimdi teker teker fetva ve kazânın bu farklı modellerini açıklayacağız:

2.2.1.1. Büyükşehirlerde Fetva ve Kazâ

Büyükşehirlerden kasıt, Osmanlıların bilfiil hükmettiği yerlerdir. Osmanlılar bu yerlerde siyasi, askeri ve idari olarak bulunmakta ve buralar Osmanlı idare sistemine boyun eğmektedir. Bu büyük şehirlerde fetva ve kazâ resmi görevler olup o dönemki

⁴⁰⁶ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 1/393.

⁴⁰⁷ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/394.

Cezayir yönetimine idari olarak bağılı bulunmaktaydı. Bu tür şehirlerde fetva ve kazâyı çok yönlü, düzenli ve sistemli olma bakımından kırsal ve sahra bölgelerinden daha iyi hale getiren etken de söz konusu bilfiil Osmanlı idaresiydi. Nitekim büyük şehirlerde fetva ve kazâ iki taraflı olup hem Mâlikî hem de Hanefî mezhebine göre yürütülmekteydi. Bu durum diğer bölgelerde olmayan bir özellikti. Bunun tek istisnası İbâzî mezhebinin varlık gösterdiği bölgelerdir. Bunlar Vercelân ve Mîzâb gibi şehirlerdir. Bu şehirlerde fetva ve kazâ hem Mâlikî hem de İbâzî mezheplerine göre ifa edilmekteydi.

Başkent Cezayir, Kasantîna, Vehrân ve ‘Annâbe gibi büyük şehirlerle diğer bazı yerlerdeki fetva ve kazânın en önemli ayırıcı özelliği bunlardaki fetva ve kazânın hiyerarşik bir çerçevede düzenlenmiş olmasıdır. Şöyle ki her ana şehrin biri Mâlikî diğeri de Hanefî olmak üzere iki kadısı bulunmaktaydı. Bu iki kadının emri altında da ülkenin diğer yerlerine yayılmış başka kadılar bulunmaktaydı. Ayrıca bunlar dışında ordu kadıları diye bilinen kadılar da vardı. Bunlar iç baskınlara ve dışa yönelik deniz savaşlarına eşlik ederdi. Bu kadıların büyük önemi vardı.⁴⁰⁸

Yargı gücü İslâm şeriatına bağılı kadıların elindeydi. Başkentte iki tane kadı bulunurdu. Bunlardan biri Mâlikî diğeri de Hanefî mezhebine bağılıydı. Bu kadılardan her birinin olaylara şahitlik etmesi için kendilerine güvenilen on iki tane adil şahidi bulunmaktaydı. Ayrıca Mâlikî ve Hanefî mezheplerine bağılı iki müftü ve iki kadıdan, evkaf nâzırı ve bir devlet temsilcisinden oluşan yüce şeriat mahkemesi (meclisi) vardı. Bu mahkemeye nevâzil türünden tartışmalı konular ve zor meseleler götürülmekteydi. Burada kadıların görüş ve içtihatlarına başvurulur ve büyük davalara bakılırdı. Burası yüksek istinaf mahkemesi işlevini görmekteydi. Bu mahkemenin toplanma yeri, başkentteki Ulu Camii olarak belirlenmişti. Bazen bu mahkemeye hükümdarın kendisi de başkanlık ederdi. Bu mahkeme Fransız ihtilaline kadar işlevine devam etti. Bu mahkeme İbn Müftü’nün “Cezayir’de meydana gelen önemli davalara bakmak için her perşembe günü toplanan mahkeme” şeklinde tanıttığı mercidir.⁴⁰⁹ Cinayet davaları, hafif

⁴⁰⁸ Sa’dullâh, *Târîhu ’l-Cezâ ’iri’s-sekâfi*, 1/394.

⁴⁰⁹ İbnü’l-Müftî, *Takyîdâtü İbni’l-Müftî*, 81-82.

suçlar, kan ve had ile ilgili cezaî müeyyidelere gelince bunlara dair cezalar hâkimin kendisinin veya yardımcısının başkanlık ettiği ve başkentte kurulan “Hânûtü’l-Kâhiye” diye adlandırılan mercie havale edilirdi. Hâkimin yardımcıları savunma bakanı ve devlet mallarının gözetmeni ile ağa gibi kişilerdir. Kasantîna şehrindeki yardımcı ise saray komutanıdır. Vehrân’daki yardımcı da Bey’in kendisi veya şehir komutanı olan yardımcısıdır. Başkent Cezayir’de yukarıda adı geçen davalara bakan üç tane ceza mahkemesi bulunmaktaydı. Biri Bâbüazzûn’da ikincisi Darussâbûn’da diğeri de Zenbûc adlı bölgesindeydi.⁴¹⁰

Yabancılar, azınlık guruplar ve yahudi ile hıristiyan topluluklara gelince bunlar elçilikler ve kendileri için kurulan yerel mahkemelerde yargılanıp buralara başvurumaktaydılar.⁴¹¹ Ancak buna rağmen Cezayir’deki bazı mahkemelerde tespit edilmiştir ki Cezayir’in gayrimüslim vatandaşları kendi davalarını Hanefî ve Mâlikî mahkemelerine taşımaktaydı. Nitekim Halife Hammûş’ın naklettiğine göre 1180/1767 yılında iki yahudi vatandaş bir evin mülkiyeti noktasında anlaşmazlığa düşmüş ve bu durumu Hanefî mahkemesine taşımışlardır. Kararın taraflardan birinin aleyhine çıkması üzerine olay Mâlikî mahkemesine istinaf amacıyla taşınmıştır. Ancak Mâlikî mahkemesi de Hanefî kadısının verdiği kararın aynısına kanaat getirmiştir.⁴¹²

Orduya gelince yalnızca askeri vazifelere has davalar için kendilerine ait askeri mahkemeleri bulunmaktaydı. Ordu mensuplarının evlilik, boşanma, vakıf vb. medenî hukuk ile özel hukuk alanlarına giren davaları ise diğer vatandaşlarla aynı olup onlar da ülkedeki yargı sistemine uymaktaydılar.⁴¹³

Yargılamanın derece ve düzeyleri ise şöyleydi: Dârüssultan (Cezayir şehrinde) üç seviyeli bir yargı sistemi söz konusuydu. Bunların ilki Mâlikî ve Hanefî şer’î mahkemeleriydi. İkincisi ise el-Meclisü’l-’İlmî (İlmî Mahkeme) adındaki mahkemeydi.

⁴¹⁰ Cîlâlî, *Târîhu’l-Cezâ’ir el-âmm*, 3/30-31.

⁴¹¹ Cîlâlî, *Târîhu’l-Cezâ’ir el-âmm*, 3/31.

⁴¹² Halife Hammâş, *el-Ûsre fî medîneti’l-Cezâ’ir hilâle’l-’ahdi’l-Osmânî* (Cezayir: Câmi’atu Mantûrî, Doktora Tezi, 2006), 650-651.

⁴¹³ Ma’âşî Cemîle, *el-İnkîşâriyye ve’l-muctema’ bi-beylik Kasantîna* (Cezayir: Câmi’atu Mantûrî, Doktora Tezi, 2008), 150-153.

Üçüncüsü de Paşa Mahkemesiydi (Meclisü Dâri'l-İmâre). O dönem Cezayir'de bulunan bu taksim, yargının modern ayrımına benzerlik göstermektedir.

Şer'î Mahkemeler: Osmanlının Cezayir'deki yargı sisteminin birinci dereceden mahkemesidir. Şer'î mahkemeler altında Mâlikî ve Hanefî olmak üzere iki mahkeme bulunur. Bu mahkemelerden her birine bir kadı başkanlık yapmakta ve onun adil kişilerden oluşan birçok yardımcıları bulunmaktadır. Bu yardımcıları akitleri, anlaşmazlıkların taraflarını, şahitliği, mirasların pay edilmesini ve meselelerin sorgulanmasını yazıya geçirmektedirler. Bunların sayısı her mahkeme için on iki kişidir.⁴¹⁴ Şer'î mahkemelerin her biri müstakil bir mezhebi takip etmesiyle birlikte toplumun davaları mahkemeye taşınmasında söz konusu mezhep bağlılığının anlaşmazlığa düşen tarafları etkilemediği görülmektedir. Nitekim Hanefîlerin Mâlikî mahkemesine baş vurdukları görüldüğü gibi; Mâlikîlerin de Hanefî mahkemesine gittikleri vâkidir. Bu durum, o dönemde Cezayir toplumunun vatandaşlarına tanınan hukuki özgürlüğün bir göstergesidir.⁴¹⁵

el-Meclisü'l-İlmî: Mâlikî ve Hanefî müftülerinin bulunduğu bir yargı makamıdır. Bu iki kadıyla birlikte bir subay da burada bulunur. Bu subayın rütbesi yaya başıdır. Bu subay o dönemdeki yönetim sisteminin dayandığı askeri kurum ve paşayı temsil etmektedir. Bahse konu subayın, kadıların ve müftülerin hüküm vermesinde ve anlaşmazlıklara bakma noktasında herhangi bir dahli bulunmamaktadır. Aksine onun mahkemeye katılması sadece dönemin devlet gücünün temsilcisi olması itibariyledir. Bu meclis Mâlikîlere has olan Ulu camide her perşembe günü davalara bakmak için toplanırdı.⁴¹⁶

Bu merci yapısı itibariyle, tüm yargı organının bünyesinde bulunması nedeniyle şeriat mahkemesinden sonra fiilen bir temyiz mahkemesi olma niteliğini taşıyordu.

⁴¹⁴ Hammâş, *el-Ûsre fî medîneti'l-Cezâ'ir*, 658; Hanîfî Hilâyeli, “eş-Şürtatü ve'l-kadâ' fî medîneti'l-Cezâ'ir hilâle 'ahdi'l-Osmânî beyne senâ'iyeti'l-masâdir'l-mahalliyye ve'l-mesâdiri'l-ğarbiyye”, *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-mağribiyye* 134 (2009), 143.

⁴¹⁵ Hammâş, *el-Ûsre fî medîneti'l-Cezâ'ir*, 658-659; Hilâyeli, “eş-Şürtatü ve'l-kadâ' fî medîneti'l-Cezâ'ir hilâle 'ahdi'l-Osmânî beyne senâ'iyeti'l-masâdir'l-mahalliyye ve'l-mesâdiri'l-ğarbiyye”, 143-145.

⁴¹⁶ Hammâş, *el-Ûsre fî medîneti'l-Cezâ'ir*, 659-660.

Mâlikî ve Hanefî mezheplerin her ikisinden de birer kadı ve müftü bulunmaktaydı. Bu mahkemede her iki mezhepten de ikişer müftü ve kadının bulunması davaların daha titiz incelenmesini sağladığı gibi farklı açılardan tetkik edilmesini de kolaylaştırmaktaydı. Bu durum ise uyuşmazlıktaki tahkimin seyrinde değişikliğe yol açabilmekteydi. Özellikle kadının gözden kaçırabildiği hususların, müftülerin arz ettiği fikhî görüşler sayesinde ortaya çıkması bakımından yukarıda dile getirilen hususlar önemi haizdir.⁴¹⁷

Meclisü Dâri'l-İmâre: Bazı hususlar hariç oluşum ve düzen bakımından el-Meclisü'l-İlmî ile aynıdır. Ancak burası belli aralıkla emirlik sarayında paşanın veya dayının huzurunda toplanmaktadır. Burası hem bir ilk derece mahkemesi hem de aynı zamanda bir temyiz mahkemesi olarak iş görmektedir. Anlaşmazlığa düşen taraflar, davalarına doğrudan buraya taşıyabilmektedir. Ayrıca şer'î mahkeme veya el-Meclisü'l-İlmî yargı makamlarından çıkan bir kararın temyiz edilmesi için buraya başvurulabilmekte ve burada mahkemenin önünde söz konusu karar eleştirilebilmektedir. Bu mahkemenin toplandığı belli bir gün ve saat bulunmamaktadır. Mahkemenin toplanması için tarafların şartlarının uygun olması ve mahkemeye başkanlık yapacak olan paşa veya onun yerine bakan birinin hazır bulunması yetmektedir. Şikayetini buraya bildirmek isteyen kişinin buranın kapısına gitmesi, buranın giriş ve çıkışını düzenleyen bariyer şeklinde kapının iki ucuna sabitlenmiş olan zinciri tutup “Allah'ın şeriatını istiyorum” demesi şeklinde yüksek sesle bağırmasının yettiği aktarılmaktadır. Kişinin bu girişiminden sonra nöbetçi hemen ona talebini sorar ve onu paşanın hazır bulunduğu divana götürerek şikayetini arz etme olanağını sağlamaktadır.⁴¹⁸

Yargı sistemindeki bu üçlü taksim sadece başkent Cezayir'de bulunmaktadır. Nitekim Kasantîna'da yalnızca iki seviyeli bir sistem görülmektedir. Bunlardan biri Mâlikî ve Hanefî şeriat mahkemeleriydi. Bu mahkemelerden her birinde birer müftü ve kadı, iki adil kişi ve birer yardımcı bulunmaktaydı. Tarihi kayıtlar, Kasantîna'daki bu şeriat mahkemelerinin belirli bir toplanma yerinin olmadığını söylemektedir. Bu mahkemeler bazen mescitte bazen de kadının evinde toplanırdı. Kasantîna'daki diğer

⁴¹⁷ Hammâş, *el-Üsre fî medîneti'l-Cezâ'ir*, 666.

⁴¹⁸ Hammâş, *el-Üsre fî medîneti'l-Cezâ'ir*, 661-662.

mahkeme seviyesi ise Adalet Mahkemesi (Meclisü'l-kazâ) adındaki merciydi. Buraya albay veya saray komutanı başkanlık ederdi. Bu mahkeme, her iki mezhepten ikişer kadı ve ikişer müftü ile adil kişiler ve bir gözlemciden (müfettiş) oluşmaktaydı.⁴¹⁹ Bu mahkeme günlük olarak öğleden sonra albayın evinde toplanırdı. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus, Cezayir şehrindeki mahkemelerin aksine Kasantîna mahkemelerinde askeri sistemin herhangi bir unsuruna değinilmemiş olmasıdır.⁴²⁰

İftâ ve kazâ özellikle Cezayir şehri başta olmak üzere Kasantîna, Vehrân, Tilimsan, Muasker ve 'Annâbe gibi diğer büyük şehirlerde daha çok teşkilatlı ve düzenli durumdaydı. Çünkü buralarda Osmanlının bilfiil siyasi ve askeri varlığı daha fazla hissedilmekteydi. Bunun yanı sıra Mâlikî iftâ ve kazâ görevini yerine getirenler ekseriyetle ülkenin âlimlerinden olup sayıca çok olmaları itibariyle Osmanlı yönetimi bu görevi üstlenecek kişileri bulmada herhangi bir sıkıntı çekmemekteydi. Oysa Hanefî mezhebine göre iftâ ve kazâ görevini yürütecek âlimler bulmakta zaman zaman sıkıntı yaşanabilmekteydi. Bu yüzden bazen devlet tarafından kadının kendi mezhebini değiştirecek Hanefî mezhebine geçmesi ve bu mezhebe göre yargı görevini yürütmesi istenebilmekteydi. Bu türden talep ve istekler doğrultusunda kadının kendi mezhebini değiştirmesi olaylarının Kasantîna şehrinde çokça yaşandığı aktarılmaktadır. Nitekim Hafnâvî, Hanefîler'in Kasantîna şehrindeki kadısı olan Muhammed b. Musabbih'in daha önce Mâlikî olduğunu, Osman Bey'in onu Hanefî olmaya davet ettiğini ve ona emirin namaz kılıp Hanefî mezhebine göre yargılamaya başkanlık ettiği Gazel çarşısında bulunan caminin imam hatiplik görevini verdiğini aktarmaktadır.⁴²¹

2.2.1.2. Beyliklerin Başkentlerine Yakın Kırsal Bölgelerde Fetva ve Kazâ

Osmanlılar, yönetimin bulunduğu beyliklere yakın olan kırsal bölgelere ehemmiyet verip öncelemişlerdir. Çünkü bu bölgeler yönetim merkezine ve diğer beyliklerin başkentlerine yakın yerlerdir. Başka bir ifadeyle Osmanlılar, bu kırsal

⁴¹⁹ Muhammed es-Sâlih İbnü'l-'Anterî, *Târîhu Kasantîna*, thk. Yahyâ Bu'azîz (Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2009), 24.

⁴²⁰ Cemîle, *el-İnkîşâriyye ve 'l-muctema' bi-beylik Kasantîna*, 148-152.

⁴²¹ Hafnâvî, *Ta'rifü'l-halef*, 1/173.

bölgelerde oturan kabileleri kendilerine çekmeye çalışmışlardır. Zira bu kabileler, vergilerin toplanmasında ve beyliklerin başkentlerinde güvenliğin tesis edilmesinde Osmanlı yönetiminin bölgedeki önemli araçlarından biridir. Bu kabileleri idare eden Arap ağası adında bir görevli bulunmakta ve bu görevli başkentteki dayının emri altında bulunmaktaydı. Arap ağasının da “kıyâd” (komutan) adında yardımcıları olup bunlar idarenin daha rahat şekilde yürütülebilmesi amacıyla ağaya yardımcı oluyorlardı. Bu yardımcılar kabileler arasında nüfuz sahibi olan büyük ailelerden seçilirdi. Bunlar, "aşiret şeyhleri" aracılığıyla kırsalın işlerini yönetiyorlardı. Çünkü aşiret şeyhlerinin - siyasi ve ekonomik görevlerinin yanı sıra- ihtilaflarda hakemlik yapmak ve anlaşmazlıkları çözmek gibi adli görevleri de bulunmaktaydı.⁴²² Kırsal bölgeler Osmanlı idaresi altında bulunmasına rağmen buralardaki fetva ve kazâ büyük şehirlerdeki gibi düzenli bir yapı sergilemiyordu. Nitekim buralarda fetva ve kazâ bölgenin kanaat önderleriyle bilge kişilerinin yardımıyla yürütülmekteydi.

Tasavvufî tarikatların kırsal bölgede güçlü olması söz konusu durumun böyle olmasında önemli bir faktör olmuştur. Zira tarikatlar bu bölgedeki insanlar üzerinde güçlü etkiler kurmuş ve bu sebeple de bölgede cereyan eden anlaşmazlıkların çözümü noktasında mahkeme işlevi görmüştür. Kırsal bölgelerde dayanışma ve yargı noktasında eşsiz bir mekanizma bulunmaktaydı. Şöyle ki vuku bulan anlaşmazlıkları çözmek amacıyla bir gün belirlenir ve bütün insanlar bugünde kabile pazarında toplanırdı. Âlimler burada konuyu tartışmaya açıp meseleyi halka arz ederlerdi. Burada bulunan herkesin fikrini söyleme hakkı bulunmaktaydı. Önerilen bütün fikirler ve görüşler alındıktan sonra âlimler kabilelerin ileri gelenleriyle toplanıp karar alır ve alınan bu karar halka bir tellal yoluyla ilan edilirdi. Şayet itiraz eden biri yoksa alınan bu karar şer‘î mahkeme topluluğu tarafından da kabul edilmekteydi.⁴²³

⁴²² Ğattâs vd., *ed-Devletü'l-Cezâ'iriyyeti'l-hadise ve müessesâtühâ*, 164-173.

⁴²³ ‘Abbû İbrâhîm, *el-'Ulûmü'n-nakliyye fi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî H. 10-13/M. 16-19* (Cezayir: Câmi'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2018), 98; Şevitem Erzekî, *el-Müctema'u'l-Cezâ'iri ve fe'âliyâtühû fi'l-'ahdi'l-Osmânî* (2006: Câmi'atü'l-Cezâ'ir, Doktora Tezi, ts.), 42; Belberâvât İbn Attû, *el-Medîne ve'r-rifft evâhiri'l-'ahdi'l-Osmânî* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2008), 299.

Sahra çölleri, dağlık kesim ve beylik başkentlerine yakın şehirlerde yaşayanların, çoğu İslâm hukukundan yararlanılarak belirlenen ve örfeye dayalı olan yazılı kanunları bulunmaktaydı. Bütün herkes bu kanunlara uyar ve kabilenin toplum konseyi de bu kanunların uygulanması noktasında kolluk görevi yürütüp bunu izlemekteydi. Bahse konu konseyin yanı sıra bilgisi, ehliyeti, doğruluğu ve güzel ahlakıyla bilinen kadı veya onun adına hareket eden bir yardımcısı da söz konusu yasaların uygulanmasında gözlemci olarak bir misyon üstlenmekteydi. Bazı bölgelerde ise henüz kadı veya kadı yardımcısı makamına ulaşamamış ilim talebeleri de adı geçen görevi yürütmekteydi. Bu ilim talebeleri, Halil'in *el-Muhtasar* adlı eserini ezberleyip anlayabilmeleri için bir nevi staj yapmaktaydılar.⁴²⁴

2.2.1.3. Osmanlı'ya Bağlı Şehirlerde Fetvâ ve Kazâ (Tuvât, Vercelân, Mîzâb)

Osmanlıların doğrudan askerî ve idarî mevcudiyeti dışındaki ilmî şehirleri barındıran bölgelerdeki fetvâ ve yargılama sistemi, bölgenin doğasına ve geleneklerine göre değişiklik arz eder. Belki de yalnızca vergi ödeme yoluyla Osmanlı saltanatına tabi tutulan bu bölgelerin çoğu, doğrudan siyasi veya idari otoriteye sahip değildi. Osmanlı Devleti bu bölgelere kadı ve müftülerin atanmasına müdahale etmemiştir. Bilakis siyasi ve idari kontrol Âyân Meclisi ve kabile önderleri vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

Tuvât bölgesi gibi bazı yöreler, şehirleşmeden uzak olup ulaşımı zor çöl bölgesinde yer alması ve halkının dindarlık oranının yüksek olması nedeniyle, burada otorite sahibi olanlar alimlerdi. Bu alimlerden bazıları müftülük ve kadılık da yapardı.⁴²⁵ Kazâ ve iftâ makamında olanlar bölgenin şeyhleri ve ileri gelenleri tarafından seçilirdi. Seçilen bu kişilerin Maliki mezhebinin yanı sıra toplumunun örf ve adetlerini de iyi bir şekilde bilmesi gerekiyordu. Bu makamın tevdi edilmesi için gerekli

⁴²⁴ Erzekî, *el-Müctema 'u'l-Cezâ'irî*, 40-41; Miftâh Helfât, "Kirâ'e fi mahtût 'Hazîhi keyfiyyetü sıyreti Zevâve'", *Mecelletü'l-'ulûmi'l-insâniyye* 42 (2014), 578.

⁴²⁵ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 332.

görülen diğer bir şart ise seçilen kişinin hükümlerinin halk arasında bağlayıcı olması amacıyla bölgedeki nüfuz sahibi bir aileden olmasıydı.⁴²⁶

Tuvât sarayları, yarı bağımsız siyasi birimleri olan tüm saraylarının işlerini yönetmede “grup sistemi”ni kullandığı biliniyordu. Her bir grup genellikle tüm kabileleri temsil eden sarayın en iyi adamlarından oluşan on kişiden müteşekkildi ve grubun yetkilisi tarafından yönetiliyordu. Bölgede bir anlaşmazlık veya sorun çıkması durumunda grup, anlaşmazlığı çözmek için müdahale eder ve yetersiz kalması durumunda konu şeriat hakimine intikal ederdi. Bölge sakinleri olayların şer’î mahkemeye çıkmasını “*Rabbî ve ’n-Nebî*” şeklinde ifade ediyorlardı. Nitekim bu deyiş dinin esas kaynakları olan Kuran ve sünnete karşılık geliyordu. Bu kadılar Tamantît, Melûke ve Kente gibi bölgelerdeki saraylarda görevlerini icra ediyorlardı.⁴²⁷

Yargı kararlarının niteliğini zorunlu kılmak ve yargıcın verdiği kararları uygulamakla yükümlü olan yürütme erkinin yokluğuna çözüm bulmak için bazı yargıçların Tuvât’ta bir mahkeme kararlarının meşveresine dayanan bir hukuk sistemi kurduklarını görmekteyiz. Mesela Kadı Abdulhak b. Abdulkerim el-Bekrî, Tuvât’ın etki ve otoriteye sahip bir grup âlim ve müftüsünü danışman olarak atamıştı. Böylece Tuvât’taki bölgelerin çoğunu temsil edecek bir adli danışma kurulu oluşturulmuştu.⁴²⁸

Tuvât bölgesinin Fas’a komşu olan coğrafyasının özgürlüğü nedeniyle, Fas’ın egemenliğini müzakere eden ülkeler tarafından Tuvât bölgesi üzerindeki kontrollerini genişletmek için birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu olgunun bir tezahürü, bazı Faslı padişahların anlaşmazlıkları çözmek için Fas’tan yargıçlar ataması ve onları Tuvât’a gönderme girişimidir. Daha sonrasında Fas sultanı, Tuvât’ın ilim ehli tarafından tavsiye edilen yargı ve fetva konumundaki kişiler tarafından onaylanmıştı. Bölge için özerklik durumlarında fetva ve yargı görevlerinin tevdi, münhasıran ülkenin ileri

⁴²⁶ ‘Abdüsselâm el-Esmer Bel’âlim, “A’lâmü fikhi’n-nevâzil bi-mintikati Tuvât hilâle’l-karneyn es-sânî ‘aşar ve’s-sâlise ‘aşer el-hicriyyeyn”, *Mecelletü’l-hakîka* 9/1 (2010), 4.

⁴²⁷ Miklâtî - Ca’ferî, *Mu’cemu a’lâmi Tuvât*, 55-56.

⁴²⁸ Kâsîmî Hatice - Cerrâdî Muhammed, “el-İstişâre fi’l-kadâ’ inde’l-Mâlikiyye: el-Meclisü’l-istişârî li’l-Kâdî ‘Abdülhak b. ‘Abdülkerîm el-Bekrî et-Tuvâtî Ünmûzecen”, *Mecelletü’l-hivârü’l-fikrî* 12 (2017), 24-25.

gelenleri ve ehlü'l-hal ve'l-akdden olan Tuvât'ın önde gelen ilim insanlarına bırakılmıştı. Bu kişiler toplumun problemlerini çözüme kavuşturabilen, ilim ve eğitimde başı çeken, fetvaları ve toplumun sorunlarına çaresi ile meşhur olan kimselere görevi tevdi ederlerdi. *Resmu tevliyeti'l-kadâ* adı altındaki resmi belgeyle seçilen kişiye görev teslimi yapılırdı. Bu belgede genellikle yargı görevini üstlenmek üzere atananın hangi şartlara bağlı olduğu ve bu atamayı kabul eden eşrafın isimleri yer alırdı.⁴²⁹ Tuvât bölgesindeki nevâzil literatürünü incelenirse bu literatürde Malikî mezhebine yapılan atıflar açıkça görülebilir.

Cezayir'deki Mîzâb bölgesi, mezhebi çeşitlilik yaşayan şehirlerden biridir. Burada Malikî ve İbâzî mezhepleri bir arada yaşamaktadır. Bu şehirde fetva sistemi ve yargı sistemi hakkında üç etken üzerinde durmak önemlidir:

Birinci olarak, Mîzâb halkının diğer Cezayir halkından farklı bir mezhebe sahip olmasıdır. Onlar İbâzî mezhebini takip etmekte ve bugün hala Cezayir'deki bu bölgenin resmi mezhebi ve fıkıh otoritesini temsil etmektedirler.

İkinci olarak, Mîzâb bölgesi Osmanlı otoritesiyle bir siyasi anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Mîzâb halkı Osmanlılara bağlılık göstererek özerklik ve idari ile dini işlerini kendi aralarında düzenleme hakkına sahip olmuştur. Bu nedenle Mîzâb bölgesi'ndeki fetva ve yargı sistemleri Malikî ve İbâzî mezhepleri arasında farklılıklar göstermektedir.

Üçüncü olarak, Osmanlıların Cezayir'de bulunduğu dönemde, İbâzî mezhebi tarafından kendi başlarına bilimsel üretim, takviye ve geliştirme hareketi gerçekleştirilmiştir. Bu da Mîzâb bölgesi'ndeki fetva ve yargı sistemini etkilemiş ve İbâzî fikhına dayalı bir yapı oluşmasına katkıda bulunmuştur.

⁴²⁹ Bel'âlim, *el-Hayâtü'l-fikhiyye*, 36; Ahmed Bûsa'id, *el-Hayâtu'l-ictimâ'iyye ve's-sekâfiyye bi-iklîmi Tuvât min hilâli nevâzili'l-centûrî fî karni H. 12/M. 18* (Cezayir: Câmi'atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 117, 331-332; Abdurrahman Baosman, *el-Kadâ' fî mintikati Tuvât hilâle'l-karneyn H. 17/M. 18* (Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2016), 194-198.

Bu etkenler, Mîzâb'daki fetva ve yargı sistemini diğer Cezayir şehirlerinden farklı kılmakta ve bu sistemin dini ve hukuki hayatın düzenlenmesindeki önemini vurgulamaktadır.

Mîzâb bölgesindeki fetva ve yargı sistemi, yönetimini sağlamak için Mîzâb topluluğunun başvurduğu iki kurula dayanmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Meclisu'l-Azzâbe:⁴³⁰ Bu meclis, Mîzâb bölgesinin farklı şehirlerindeki toplulukların işlerini düzenleyen bir meclistir. On iki üyeden oluşur ve her birinin belirli bir görevi vardır. Meclis başkanı şeyh veya müftüdür. Diğer üyeler arasında imam, müezzin, vakıf gözetmeni gibi görevler dağıtılır. Meclis, Mîzâb bölgesindeki dini ve sosyal hayatın tüm yönleriyle ilgilenmesine rağmen aynı zamanda yargısal ve fihhi bir rolü de vardır. Bu meclis, Mîzâb bölgesindeki halkta meydana gelen anlaşmazlıkların ve sorunların çözümü için birinci derecede mahkeme olarak kabul edilir. Kararlarını, “*İttifâkât Vâdî Mîzâb*” adı verilen İbâzî fikhından kaynaklanan özel bir yasa temelinde verirler. Eğer konuyla ilgili bir madde bulamazlarsa, *el-İdâh* ve *ed-Dîvân* gibi İbâzî mezhebinin temel kaynaklarına başvururlar. *Meclisu'l-Azzâbe'nin* toplandığı yer genellikle şehir camilerinden biridir.⁴³¹

Meclisu 'Ammî Saîd:⁴³² Bu meclis, bölgenin tamamının en yüksek fetva kuruludur ve Mîzâb bölgesindeki tüm *Azzâbe* meclislerinin bir araya geldiği bir topluluğu temsil eder. Bölgenin tamamında sadece bir meclis bulunur ve tüm *Azzâbe* meclislerinin başkanlığını yapan ve Mîzâb bölgesinin lideri olarak kabul edilen en yaşlı ve en bilgili üye tarafından yönetilir. Bu meclis, anlaşmazlıkları ve sorunları yeniden değerlendirir, *Azzâbe* meclislerinin kararlarına itirazları inceleyerek önceki kararları

⁴³⁰ el-'Azzâbe ifadesi 'azb kelimesinin çoğuludur. Bu kavramın sözlük anlamlarından biri şudur: Ailesi ve malından uzaklaşan ve tüm vaktini işine ayıran adam. Bu isim, dini meclis üyesi için kullanılmıştır. Çünkü oradaki üyeler, tüm vakitlerini kendi toplumlarının hizmetine ayırıp onların dini ihtiyaçlarını yerine getirmektedirler. Bkz: 'Abdülazîz Şehbî, *ez-Zevâyâ ve's-sûfiyye ve'l-'azzâbe ve'l-ihtilâlü'l-Ferensî fi'l-Cezâ'ir* (Cezayir: Dârü'l-garb li'n-neşr ve't-tevzi', 2007), 170.

⁴³¹ Medenî, *Kitâbü'l-cezâ'ir*, 109-116; Şehbî, *ez-Zevâyâ*, 169-178.

⁴³² Bu meclise, eş-Şeyh 'Ammî Saîd b. Ali el-Cerhî'ye nispetle bu adı verilmiştir. 'Ammî Saîd, XI/XVI. asrın başlarında iki alimle birlikte Vâdî Mîzâb'a gitmişlerdir. Onlar, yok olan ilmi ihya etmişler ve orada yeniden ilmi hayatı canlandırmışlardır. Bu meclis, 'Ammî Saîd kabristanında bulunan mescitte kurulmaktaydı. Bkz: Şehbî, *ez-Zevâyâ*, 193.

onaylar veya yeni kararlar verir. Aynı zamanda müftülerin atamasını yapar, hakimlerin uygulayacakları fihhi görüşleri seçer, yasaları ve hükümleri belirler. *İttifâkât Mîzâb* olarak da adlandırılan bu kararlar, *Meclisu ‘Ammi Said* tarafından yayınlanır ve bazı kaynaklarda *İttifâkât ‘Ammi Saîd* olarak da adlandırılır. Ayrıca, Mîzâb toplumunun vakıflarını, yerleşim alanlarını ve bölgenin dışında yaşayan topluluklarını da gözden geçirmek ve yönetmek *Meclisu ‘Ammi Saîd*’in görevlerindedir.⁴³³

2.2.2. Cezayir’deki Fetva ve Yargı Sistemine İlişkin Değerlendirmeler

2.2.2.1. Cezayir’de Fetvâ ve Kazâ Kurumlarının Belirli Ailelerle Olan İrtibatı

Özellikle Osmanlı döneminde, Cezayir’in farklı şehirlerindeki fetvâ makamı belirli ailelerle bağlantılıdır. Örneğin, başkent Cezayir’deki Hanefî fetvâ görevinde, başlangıçta “Karamân” ailesi dışında nadiren değişimler meydana gelmiştir. Bu göreve şu kişiler getirilmiştir: Muhammed bin Karamân (ö. 1036/1606), daha sonra kardeşi Mahmud bin Karamân (ö. 1066/1655). “Karamân ailesiyle İslam alimi Muftî Sîdî Muhammed b. Ramazan b. Yusuf el-‘İlc’in fetvâ görevini zaman zaman paylaştığı bilinmektedir. Sîdî Muhammed b. Ramazan ayrıldıktan sonra fetvâ görevini Karamân ailesinin çocuklarına bırakmıştır.”⁴³⁴

Benzer şekilde, başkent Cezayir’deki Mâlikî fetvâ görevinde de “Kaddûre” ailesi öne çıkar. Örneğin, 1028/1618’de önemli bir alim olan Said Kaddûre bu görevi üstlenen ilk kişiydi ve 1066/1655’teki ölümüne kadar bu görevde kaldı. Onu, 1107/1695’e kadar kırk yıl bu görevde kalan oğlu Muhammed b. Said Kaddûre takip etti. Ardından kardeşi Ahmed b. Said Kaddûre bu göreve devam etti, 1118/1706’da görevi sona erdi. Kaddûre ailesinin fetvâ görevini yaklaşık yüz yıl sürdürdüğü görülmektedir. Bu durum, fetvâ sisteminin istikrarını sağlamada ve yerleşik hale getirmede rol oynamıştır. Aksine, aynı dönemde Mâlikî fetvâ görevinde sadece üç kişi atanırken Hanefî fetva görevinde bu süre

⁴³³ Medenî, *Kitâbü’l-Cezâ’ir*, 117; Şehbî, *ez-Zevâyâ*, 192-195; Sûfiyye Hanâzile, “Müessesetü’s-sultati’d-diniyye: el-‘Örfiyye ve’l-medeniyye fî mîzâbi’l-Cezâ’ir”, *Mecelletu sutûr* 13 (2021), 117.

⁴³⁴ İbnü’l-Müftî, *Takyîdâtü İbni’l-Müftî*, 86-87.

içinde on dörtten fazla atama gerçekleşmiştir.⁴³⁵ Kaddûre ailesi fetvâ görevini devralsa da, görevden tamamen ayrılmamışlardır. Ahmed b. Said Kaddûre'dan sonra göreve, yeğeni Abdurrahman el-Murtezâ, görevi tekrardan devr almasına kadar da kuzeni Muhammed b. Said Kaddûre'nin Azîze isimli kızıyla evli olan el-Hâcc Said görevi ifa etmiştir. Sonrasında Abdurrahman el-Murtezâ görevin başına tekrardan geri dönmüş ve 1128/1715 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.⁴³⁶

Tuvât şehri, Cezayir'deki diğer şehirlerde olduğu gibi fetvâ ve kazâ sistemlerindeki geleneklere uyan bir şehirdir. Bu dönemde, fetvâ ve kazâ görevleri belirli aileler arasında sınırlıdır ve nadiren bu ailelerin dışına çıkar. Ancak çıktığı durumlarda bile, uzun bir süre geçmeden tekrar bu ailelere döner. Araştırmacı Abdurrahman Bâosman, Tuvât'taki kazâ sisteminin "Tementît ve ez-Zâviyetu'l-Bekriyye'deki Bekrî ailesi, Zâviyet Mellûka'daki Bilbâliyye ailesi gibi köklü aile gruplarıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bekrî ailesi, XI/XVII. yüzyıldan XIII/XIX.yüzyılın başlarına kadar Bekrî ailesinin kayınbiraderleri olan el-'Asnûnî ailesinden devraldığı görevi elinde tutmuştur. el-'Asnûnî ailesi, X/XVI. yüzyılda Tuvât'taki kazâ alanında etkin olan bir ailedir. Sonrasında görev, X/XVI.yüzyıldan itibaren Mellûka'daki Bekrî ailesine geçmiştir."⁴³⁷ Diğer Cezayir şehirlerinde olduğu gibi fetvâ ve kazâ görevleri belirli ailelerle sınırlı kalmıştır. Cezayir'in Kasantîna şehrinde de aynı olguya rastlamak mümkündür: Bu şehirde Lefgûn ailesi, Bin Bâdîs ailesi, el-Garbî ailesi (Hafsîler döneminde İbn Kunfuz ailesi olarak da bilinir), el-Müsebbih ve Kemmâd aileleri fetvâ ve kazâ görevlerini üstlenmiştir.⁴³⁸ Bunun yanı sıra el-Bûnî ailesi Maliki fetvâ ve kazâ görevlerini 'Annâbe'de devralmıştır ve Fransız işgaline kadar olan iki yüz yıldan fazla bir süre boyunca bu görevleri sürdürmüşlerdir.⁴³⁹

⁴³⁵ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 86-106.

⁴³⁶ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 108.

⁴³⁷ Baosman, *el-Kadâ' fî mintukati Tuvât hilâle'l-karneyn H. 17/M. 18*, 215.

⁴³⁸ Lefgûn Konstantin alimlerinin hayatlarını her ele aldığı onları fetva ve kadâ görevlerini ve diğer resmi görevlerini de zikretmektedir. Bkz: Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*; Lezgam, *el-Büyûtât ve'l-üserü'l-ilmîyye*, 148-195.

⁴³⁹ Lezgam, *el-Büyûtât ve'l-üserü'l-ilmîyye*, 202; Bûnî, *ed-Dürretü'l-masûne*, 73; Cezâ'irî, *et-Tuhfetü'l-mardîyye*, 174.

2.2.2.2. Müftü ve Kadı Atamalarının ve Görevden Alınmalarının Ölçütleri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Cezayir'in yönetimine ilişkin olarak, müftülerin atanması standartları her başkentte veya her dönemde aynı olmamıştır. Bazı durumlarda, yetkinlik kriteri belirleyici olmuştur ki bu, Said Kaddûre'nin atanmasında olduğu gibi ilim arayışı için yaptığı seyahatten dönüşünde fetvâ planını ve vakıfların yönetimi gibi görevleri akıllı ve etkili bir şekilde yönetmesiyle görülmüştür. Bu yetkinlik onu otuz sekiz yıl boyunca müftülük görevinde tutmuş ve vefatına kadar baş müftü olarak kalmıştır.⁴⁴⁰ Kimi zaman da, müftünün veya kadının seçiminde yalnızca bir ilim ailesine üyelik yeterli olabilir. Cezayir'in Kasantîna şehrinin müftüsü olan Ebu'l Hasan el-Garbî hakkında Lefgûn tarafından anlatılanlar burada örnek olarak zikredilebilir: "Bilgisinin şöhreti dışında hiçbir değeri yoktur ve bu makama atanmasını dedesi olan Şeyh Ebü'l-Abbas Ahmed el-Hatîb'in şöhretli şeyhinin soyundan gelmesine borçludur."⁴⁴¹ Bu aile Hafsîler döneminde Kasantîna'da bilinen bir ailedir.⁴⁴²

Çoğu zaman halkın görüşü ve insanların kanaatleri, müftülerin atanmaları veya onların görevden alınmalarında yönetim için yönlendirici olabiliyordu. Burada İbnü'l-Müftî'nin naklettikleri örnek olarak zikredilebilir. Şehir halkı el-Hâc Said'in müftü olarak atanmadığı sürece şehrin rahatlamayacağına, orada felaketlerin yaşanacağına ve bereketin yok olacağına inanmaktaydılar. el-Hâc Said cehaleti ve kötülüğüyle tanınmış birisi olmasına karşın halk bu kanaati benimsemektedir. Bu nedenle sırf Şeyh Said Kaddûre'nin torunu olduğu için el-Hâc Said iftâ makamına getirilmiş ve Mehdî b. el-Hâc Salih görevden alınmıştır. Baş müftü olarak görev yaptığı dönemde, caminin minaresine bir şimşek çarpmış, bu da insanların ona şüpheyle yaklaşmasına ve otoritelere, Sîdî Said'in torunlarından olmayan birinin bölgede müftü olmadığı sürece barışın sağlanamayacağı yönündeki sözlerini iletmelerine neden olmuştur. Sonuç olarak el-Hâc Said Kaddûre'nin torunu olan Abdurrahman el-Murtazâ göreve getirilmiştir.⁴⁴³

⁴⁴⁰ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 97.

⁴⁴¹ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 56.

⁴⁴² Lezgam, *el-Büyûtât ve'l-üserü'l-'ilmiyye*, 174-175.

⁴⁴³ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 107-108.

Bazen de ulemânın veya ehlu'l-hal ve'l-akdin görüşü, ilim ve fetva sahiplerinin seçiminde belirleyici olabilir. Onlar, kendi meslekleriyle iştigal eden birini fetva makamına uygun gördükleri zaman desteklerlerdi. Bu olgu, Muhammed b. Said Kaddûre'nin babasının yerine iftâ görevinde kendi haleflerinden biri olarak kabul ettiği ve yaklaşık kırk yıl boyunca bu görevi sürdürdüğü Muhammed b. Said Kaddûre örneğinde görülebilir.⁴⁴⁴

Osmanlı yönetiminin başlangıcında, Cezayir'de Hanefî alimlerin bulunmaması nedeniyle fetvâ ve kazâ görevlerini İstanbul'dan gönderilen Hanefî müftüler ve kadılar yürütüyordu. Bunlar genellikle iki yıl boyunca görevlerini sürdürürler ve daha sonra Cezayir'deki diğer görevlere atanırlardı.⁴⁴⁵ İbnü'l-Müftî, fetvâ görevinden ayrıldıktan sonra *Müessesetü'l-Cemârik*'e katılan Müslim Efendi b. Ali'yi örnek olarak zikreder. Aynı şekilde Müslim Efendi'nin oğlu da iftâ görevinden sonra Cezayir'deki bir caminin hatipliğini yapmış ve hayır müesseselerinde görev icra etmiştir.⁴⁴⁶ Müftünün ve kadının İstanbul'dan atanması geleneği 1102/1690 yılında Cezayir'de doğan ilk Osmanlı kökenli müftü Hüseyin b. Receb Çavuş'un atanmasıyla son buldu ve bu atama Bâb-ı âlî'den değil, Cezayir'deki yetkililer tarafından gerçekleştirildi.

Belki de müftü veya kadıların seçimi ve atanmasındaki ortak bir başka kriter, özellikle fetvâ ve kadılık görevlerinin ülkenin siyasi otoritesiyle doğrudan ilişkili olması nedeniyle, siyasi sadakat kriteridir. Siyasi yönelimlere karşı çıkanların resmi görevlere atanmasını yetki veren otorite, başlangıçta bu şekilde hareket etmemiştir. Ancak, bir müftü veya kadı onlara karşı çıkarsa, sesini yükseltirse, devlet işlerine müdahale ederse veya hatta otoritenin dikkatini üzerine çeken bir şüphe oluşursa, derhal görevden alınmış ve yaşamı boyunca sıkıntı çekmiştir. Bazen toplumdaki konumu veya itibarı gözetilmeyen hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiş hatta öldürülmüştür. Muhammed Bekdâş Bey, müftü Ahmed b. Said Kaddûre ve kardeşi Kadı Allâl'i, hüküm sürdüğü dönemde birilerine yönelik sürgün kararını reddetmeleri nedeniyle öldürme emri vermiş,

⁴⁴⁴ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 98.

⁴⁴⁵ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfti*, 1/392/393.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 87.

onları, kendisinden önce hüküm süren Hüseyin Bey'in adamları olarak değerlendirmiştir.⁴⁴⁷ Aynı şekilde, Hanefî kadı Muhammed b. Mustafa el-Mestî'nin de Cezayir'deki fetvâ ve kadılık görevini yerine getirirken mülklerine el konulmuş, öldürülmüş ve hakkında söylentiler ortaya atılmıştır.⁴⁴⁸ Benzer şekilde, Cezayir'deki Hanefî kadı ve müftülerden Şeyh Fethullah da, Ahmed Çavuş el-Kabâyilî'nin Cezayir'deki durumu hakkında Paşa'yı yazıyla bilgilendirmeyi reddettiğinde sürgüne gönderilmiş ve peşinden gönderilen adamlar tarafından yolda öldürülmüştür.⁴⁴⁹

Fetvâ görevi, prestij ve statü gibi unsurların yanı sıra maddi açıdan da zorluklar içermiştir. Müftülerin sürdürebilmek için maddi kaynaklara ihtiyaç duydukları, ancak müftü maaşlarının bazen elli riyali geçmediği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, fetva görevi, yoksul kesimlerden, orta sınıfın veya büyük şehirlerin dışından gelen göçmenlerden olan müftüler için maddi bir zorluk olmuştur. Örneğin, Cezayir asıllı olan ve Medine doğumlu, fetva görevini 1128/1715 yılında üstlenen Ammâr b. Abdurahman et-Tilimsânî el-Mesteğânimî, görevdeyken kendisine gelen ziyaretçilere evinde ev sahipliği yapmak için harcadıkları nedeniyle ölümünde ödemesi gereken borcu yaklaşık dört bin riyal olarak tahmin edilmektedir.⁴⁵⁰ Öte yandan, diğer bir müftü olan Ahmed Zerrûk b. Ammâr, camiye yıkılmaktan kurtardığı parayla tamir etmek için zengin ve varlıklı biri olduğundan malının bir bölümünü harcamıştır.⁴⁵¹ Aynı şekilde o dönemdeki Cezayir müftüsü olan alim Said Kaddûre, yardımcıları ve haleflerine vakıflardan değil kendi özel malından harcamalar yapmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁷ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 104-106.

⁴⁴⁸ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/418-419.

⁴⁴⁹ Ahmed b. el-Mubârek İbnü'l-'Attâr, *Târîhu beledi Kasantîna*, thk. Abdullah Hammâdî (Kasantîna: Dârü'l-fâiz, ts.), 145-146.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 108-109.

⁴⁵¹ İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 96.

⁴⁵² İbnü'l-Müftî, *Takyîdâtü İbni'l-Müftî*, 97.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEVÂZİLÜ KASANTÎNA

Bir önceki bölümde Lefgûn Ailesi ve bu aileye mensup olan en önemli şahsiyetleri ele aldık. Osmanlı Cezayir'e girmeden önce Hafsîler döneminden beri bu ailenin Kasantîna'da köklü bir ilim ailesi olduğunu açıkladık. Ayrıca Osmanlı Kasantîna'ya ilk girdiği zamanlarda Lefgûn ailesinin resmi ilmi makamlarda görev yaptıklarını da belirttik. Örneğin Kâsım Lefgûn, Ömer el-Vezzân'ın referansıya kadılık görevini yapmıştır. Böylece onun sayesinde kardeşi Dede Abdülkerîm Lefgûn için alan açılmıştır. Nitekim Dede Abdülkerîm, Kasantîna'nın ulu camisinde hatiplik ve fetva görevini yapmıştır. Dede Abdülkerîm'in oğlu Muhammed Lefgun bu görevi ondan devralmıştır. Daha sonra Muhammed Lefgûn'un oğlu Torun Abdülkerîm Lefgûn babasının yerine geçmiştir. Torun Abdülkerîm bu bölümde fetvalarını inceleyeceğimiz fakihdir. Torun Abdülkerim Lefgûn, Lefgûn ailesinin bildiği en meşhur ve etkili şahsiyetidir. Torun Abdülkerim, Kasantîna'da fetva, kadılık, İslam şeyhliği ve ulu cami imamlığı görevlerini yapmıştır. O Kasantîna'da Lefgûn ailesi içinde hac emirliği görevini yapma şerefine nail olan ilk şahıstır. Lefgûn ailesi Kasantîna âlimlerinin çoğu onun döneminde eser yazmışlar, ilmi hayata ve hatta sosyal ve siyasal hayata katkıda bulunmuşlardır.

Bu bölümde inceleyeceğimiz nevâzil kitabındaki fetvalar torun Abdülkerim Lefgûn'dan sonra görevlerde onun yerine geçen oğlu Muhammed Lefgûn tarafından toplanmıştır. Muhammed Lefgûn'un topladığı bu fetvalar dışında başka bir eseri yoktur. O bu eserde babası Abdülkerim Lefgûn, Kasantîna'nın diğer âlimleri ve diğer ilim merkezlerindeki âlimlerin cevaplarını toplamıştır. Bu bölümde inceleyeceğimiz, tarihi ve fıkhi detaylarına ışık tutacağımız eser bu eserdir.

3.1. NEVÂZİLÜ LEFGÛN'A GENEL BİR BAKIŞ

Muhammed Lefgûn'un babası Abdülkerim ve başka âlimlerin fetvalarını toplayarak oluşturduğu *en-Nevâzil* adlı eserin adı, nispeti, fetvaların sıralaması ve kitabın içeriğine genel bir bakış atmaya çalışacağız.

3.1.1. Kitabın Adı ve Nispeti

Bu nevâzil eseri için çok sayıda isim geçmektedir. Tüm bu isimler mahtût olan nüshada bulunmaktadır. Muhakkiklerin isimlendirdiği gibi bu eser *en-Nevâzilü'l-Mâlikiyye*, *Nevâzilü Lefgûn*, ve *Nevâzilü Kasantîna* adlarıyla geçmektedir.⁴⁵³ Herhalde *Nevâzilü Kasantîna* adı en doğrusudur. Çünkü bu eserde geçen meseleler ve bunlara cevap veren âlimlerin çoğu Kasantîna şehrindekilerdir.

Bu eserin müellifin ise Muhammed b. Abdülkerîm Lefgûn'dur. Araştırmacılar Muhammed'in bu nevâzil eserini topladığı ve düzenlediği konusunda ittifak etmişlerdir. Eserin yazma nüshasında bu eserin Muhammed'in babası tarafından ona yazdırıldığı (imlâ') geçmektedir.⁴⁵⁴ Yani torun Abdülkerîm Lefgûn, oğlu Muhammed'e imlâ' etmiştir. Dolayısıyla bu eseri Abdülkerîm Lefgûn'a nispet edebiliriz ki o bu eserde en çok geçen ve meselelere cevabı en fazla olan fakihtir.

Nevâzilü Lefgûn, Huvvârî Tuvâtî ve 'Âişe Bel'âbid tarafından tahkik edilmiştir. Bu eser 2018 yılında Cezayir'de yayımlanmıştır. Bu iki araştırmacı bu eseri tahkik etmede çok gayret göstermişlerdir. Bu çalışmada esas aldığımız ve fetvalarını incelediğimiz nüsha bu iki araştırmacı tarafından tahkik edilen ve basılan nüshadır.

3.1.2. Cezayir'de Yazılan Nevâzil Eserleri Arasındaki Konumu

Nevâzilü Lefgûn adlı eserin bir şehir olarak Kasantîna şehrinin nevâzili ile ilgili olan tek eser olduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen o dönemde Kasantîna tarihinde bu sayıda Kasantîna âlimin cevaplarını toplayan tek eserdir. Hatta daha önceki dönemlerde bu şehrin fetvalarını ele alan eser yoktur. Sadece İbn Kunfûz el-Kasantînî'nin (ö.

⁴⁵³ Muhammed Lefgûn, *Nevâzilü Kasantîna*, thk. Huvvârî Tuvâtî - 'Âişe Bel'âbid (Cezayir: Dârü'z-Zeytûn, 2018), 3-11.

⁴⁵⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 3.

750/1349) *el-Mesâ'ilü'l-müsattara fi'n-nevâzili'l-fikhiyye* adlı eserinin olduğu nakledilmektedir. Fakat bu eser bize ulaşmamıştır.⁴⁵⁵

Tuvât bölgesinde yazılan nevâzil kitaplarını istisna edersek Cezayir bölgesinde bize ulaşan, fıkıh bablarının çoğunu ihtiva eden ve o dönemin ihtiyacını karşılayan tek eser neredeyse *Nevâzilü Kasantîna* adlı eserdir. Bu eserin fikhi ve tarihi önemini ilerleyen kısımlarda açıklayacağız.

3.1.3. İçeriği ve Bâbları

Nevâzilü Kasantîna çeşitli fetvaları ihtiva eden nevâzil eserlerinden sayılmaktadır. Nitekim ondaki meseleler fıkıh bâblarına göre sıralanmıştır. Bu da nevâzil meselelerini toplayan kimseye veya bu meselelerin sahibine bütün meseleleri kayıt altına alma ve yazma olanağı sağlamaktadır.⁴⁵⁶

Lefgûn *en-Nevâzil*'e temizlik konusu ile başlamıştır.⁴⁵⁷ Sırasıyla namaz, zekat, oruç, nikah, ahvâl-i şahsiye, bey', mu'âmelât, kadâ', şahitlikler ile devam etmiştir. Nevâzil eserlerini toplayanların bir geleneği olduğu gibi eseri el-Câmi' bölümüyle eseri sonlandırmıştır. Lefgûn belli bir bâb altına girmeyen diğer meseleleri de bu eserde toplamıştır. *Nevâzilü Kasantîna*'daki bâblar ve her bâbdaki meselelerin sayısı şu şekildedir:

1. Temizlik, namaz, zekat ve oruç konularında 36 mesele ve bu meseleler için 37 cevap bulunmaktadır.
2. Nikâh, talâk, hul' iddet ve nafaka konularında 31 mesele ve 36 cevap bulunmaktadır.
3. Bey', îcâr, şüf'a ve istihkâk konularında 68 mesele ve 105 cevap bulunmaktadır.

⁴⁵⁵ İbn Kunfûz el-Kasantîni, *Kitâbü'l-vefeyât*, thk. Âdil Nüveyhad (Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1983), 356; 'Azrûdî, "el-İntâcü'l-ma'rîf", 66.

⁴⁵⁶ Samedî, *Fikhü'n-nevâzil*, 251.

⁴⁵⁷ Bu eserdeki meseleleri fıkıh bâblarına göre düzenleme işini bu fetvaları toplayan Muhammed Lefgûn yapmıştır. Bu eseri tahkik eden iki muhakkik ise meseleler için başlık koymuşlardır. Bkz: Lefgûn, *en-Nevâzil* (eserin dipnotu), 15.

4. Şirket, vedî‘a, ‘âriye, kırâz, sulh ve gasb konularında 21 mesele ve 37 cevap bulunmaktadır.

5. Kiralar, icâre, rehinler ve merâfik (kamu hizmetleri) konularında 20 mesele ve 24 cevap bulunmaktadır.

6. Hibe, sadaka, vasiyetler ve vakıf konularında 68 mesele ve 153 cevap bulunmaktadır.

7. Kadâ’, şahitlikler, miras, kazif, zina, serikat ve cirâh konularında 26 mesele ve 38 cevap bulunmaktadır.

8. el-Câmi‘ bölümü konusunda 26 mesele ve 38 cevap bulunmaktadır.

Eserde geçen meselelerin toplamı 340 tanedir. Cevapların toplamı 501 tanedir. Bazı meselelere bir fakih cevap vermiştir. Bazılarına ise birden fazla fakih cevap vermiştir. Hatta bazı meselelere ondan fazla fakih cevap verdiği de olmuştur. Bu sebeple meselelere nazaran cevapların sayısı daha fazladır.

Bu eserdeki meselelerde en büyük pay mu‘âmelât konularınınındır. Bu ise fikhın rolünü, vakiyla olan etkileşimini, insanların olayları ve işlerine eşlik etmesini göstermektedir ki nevâzil türü eserlerde genelde durum böyledir.

3.1.4. İçerdiği Meselelerin Niteliği

Nevâziliü Kasantîna’da geçen meseleler sadece fikh veya nevâzil niteliğine sahip değildir. Bu eserde çok sayıda dil ve kelam meseleleri de bulunmaktadır. Bazı meseleler bir kitabı veya bir fikhî meseleyi incelemek ya da daha önceki bir fetvanın veya yargı kararının gözden geçirilmesiyle ilgilidir. Bazen soru, vakıfta olduğu gibi resmi bir belgeyle ilgili bir görüş veya düşüncüyü talep etme şeklinde olmaktadır.⁴⁵⁸ Bazen meseleler bir âlimin kendi çağındaki meselelerden ‘umûm belvâ olan bir meseleyle ilgili görüşünü nakletme şeklinde olmaktadır. ‘Umûm belvâ olan meselede fetva istenmediği halde bu mesele incelenmekte ve hükmü açıklanmaktadır. Bu meselelerin en önde geleni

⁴⁵⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 415.

sikkeyi (parayı) değiştirme meselesidir. Nitekim Torun Abdülkerim Lefgûn bu meseleyi ele almış ve fıkhi hükmünü uzun bir şekilde açıklamıştır.⁴⁵⁹

Cevaplara gelince bunların çoğu müftûye sorulan soruların cevaplarıdır. Bazı cevaplar ise onay, itiraz ya da değiştirme şeklinde olmak üzere cevaplar üzerine bir açıklama ve yorum şeklinde yazılmaktadır. Nevâzil meselelerini toplayan kimse cevaplar üzerindeki açıklamalara “kayıtlar” adını vermektedir. Bunu “sonunda şu kaydı düştü” “kenarına şu kaydı düştü” gibi ifadelerle ifade etmektedir. Meselelerin türleri ve sayılarını tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

Meselelerin Türü	Sayısı	Açıklama
İnceleme	35	Bir kitapta geçen meseleleri inceleme ya da müellifin kastını açıklama
Mesele	75	Soran kişinin bilemediği teorik fıkhi meseleler
Nâzile	207	Meydana gelen ve müftûye sorulan fıkhi meseleler
Nâzile ve resmi	74	Meydana gelen, içinde resmi belgeler olan ve müftûye sorulan meseleler
Takyîd	111	Bir âlim tarafından delil ile veya delilsiz bir şekilde bir fetvanın onaylanma, ona ekleme yapılması ya da onun teyit edilmesi

Meselelerin Türü	Sayısı	Açıklama
Fıkhi	443	Fıkıh alanındaki meseleler
Dilsel	23	Dil alanındaki meseleler
Kelâmî	27	Mantık, akait ve kelam ile ilgili meseleler

⁴⁵⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 121.

Çeşitli	8	Çoğu fikir ve düşünceler olan çeşitli meseleler
---------	---	---

Lefgûn'un *Nevâzil*'inde cevapları geçen fakihlerin sayısı 127'yi geçmektedir. Bu fakihler ondan fazla bölgeden olup çoğu Cezayirli, önemli bir kısmı da Kasantînalıdır. Bu sebeple bu eserin adı *Nevâziliü Kasantîna* olmuştur. Bölgelere göre fakih ve meselelerin sayısını tablo ile şu şekilde gösterebiliriz:

İlim Merkezi	Meselelerin Sayısı	Tüm Meseleler İçindeki Oran	Cevap Veren Fakihlerin Sayısı	Açıklamalar
Kasantîna	364	%72,7	55	İki tanesi bilinmemektedir
Mısır	6	%6,8	15	
Bicâye	40	%1,2	3	
Cezâyir	40	%8,0	13	
Biskra	5	%1,0	1	
Tilimsân	7	%1,4	6	
Tunus	26	%5,2	16	İki tanesi bilinmemektedir
Fâs	6	%1,2	5	Bir tanesi bilinmemektedir
Mekke	3	%0,6	3	Bir tanesi bilinmemektedir
Bilinmiyor	10	%2,0	10	7 tane mesele müftünün adı zikredilmeden geçmektedir. 3 tane meselede müftünün adı zikredilerek geçmektedir. Fakat nereli oldukları tesbit edilmemiştir.

Bu tablolara bakıldığında Kasantîna âlimlerinin cevaplarının, *en-Nevâzil*'de geçen bütün cevapların %72'sini oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca diğer yerlerin âlimlerinin verdiği cevapların çoğu Kasantîna'dan giden soruların ve meselelerin cevaplarıdır.

Bu tablolardan nevâzil meselelerinin toplandığı şehir olan Kasantîna ile Cezayir'in içinde ve dışındaki ilim merkezleri arasında ilmi bir etkileşimin olduğu görülmektedir. *Nevâzilü Kasantîna*'daki meselelerin sayısı bakımından başkent Cezayir, Kasantîna'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Nitekim Cezayir'in 40 tane meselesi bu eserde yer almaktadır. Ondan sonra sırasıyla Tilimsân ve Bicâye gelmektedir. Cezayir'in dışındaki ilim merkezlerinden ise bu meseleler konusunda Mısır ilk sırada yer almaktadır. Nitekim onun bu eserde geçen 34 tane meselesi bulunmaktadır. Ondan sonra 26 mesele ile Tunus ve 6 mesele ile Fas gelmektedir. Bu durum Kasantîna şehrindeki fakihlerin Mısır ve Mâlikî olan Kayravân okullarıyla ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir. Mısır Kasantîna'nın ilim kaynağıydı. Çünkü Mısır ilim talebelerinin rağbet ettiği bir yerdi. Tunus ilmi ve siyasi bir kaynaktı. Nitekim Osmanlı Cezayir'e girmeden önce Kasantîna Tunus'u başkent yapan Hafsî devletine bağlıydı. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Lefgûn ailesinin Tunus ve Kasantîna'da resmi görevler yapması bu iki şehir arasında ilmi ve siyasi olarak bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Yahya Lefgûn, Hafsîler döneminde Zeytûne Camisinde imamlık görevini yapmıştır. Yahya, İspanyollar tarafından orada şehit edilmiştir.⁴⁶⁰ Yahya'nın oğlu Kasım Lefgûn da Tunus'ta Bilât Camisi'nde imamlık görevini yapmış, daha sonra Osmanlı Cezayir'e girdikten sonra Kasantîna şehrinde kadılık görevini ifa etmiştir.⁴⁶¹

3.1.5. *Nevâzilü Kasantîna*'da Fetvaları Çok Geçen Kimseler

Nevâzilü Kasantîna'ya baktığımızda bazı fakihlerin ön plana çıktığını, isimlerinin bu eserde çokça geçtiğini ve o dönemde fetva verme işini daha fazla yaptıklarını görmekteyiz. Bu eserde fetvaları çok olan kişiler arasında Lefgûn ailesinden Torun Abdülkerîm Lefgûn, Muhammed Lefgûn ve Dede Abdülkerîm Lefgûn, Kasantîna fakihlerinden Yahyâ el-Mahcûb, Ömer el-Vezzân ve el-Kemmâd bulunmaktadır.

⁴⁶⁰ Lefgûn, *Menşûrî 'l-hidâye*, 42-43.

⁴⁶¹ Lefgûn, *Menşûrî 'l-hidâye*, 43.

Mısır'dan Sâlim es-Senhûrî ve Ali el-Echûrî'nin adı bu eserde çokça geçmektedir. Bu eserde fetvaları çok olan âlimlerin isimlerini, fetva sayıları ve yüzdelerle dilimlerini tablo ile şöyle gösterebiliriz:

Vetva Veren Adı	Cevap Sayısı	Yüzdelerle Oran
Torun Abdülkerim Lefgûn	88	% 17,6
Ömer el-Vezzân	60	% 12
Yahyâ el-Mahcûb	55	% 11
Muhammed Lefgûn	20	% 20
Sâlim es-Senhûrî	12	% 2,4
Ebû Abdillâh Muhammed el-Kemmâd	12	% 2,4
Muhammed et-Tuvâtî	11	% 2,2
Ahmed el-'Abbâdî	10	% 2
Dede Abdülkerim Lefgûn	9	% 1,8
Ali el-Echûrî	8	% 1,6

Bu tabloya bakıldığında on müftünün cevaplarının, *Nevâzili Lefgûn*'da geçen tüm cevapların %55'ini oluşturduğu görülmektedir. Bu 10 kişiden 8'i Kasantînalı, 2'si ise Mısırlıdır.

Torun Abdülkerim Lefgûn (*en-Nevâzil* eserindeki fetvaları toplayan Muhammed Lefgûn'un babası) bu eserde fetvaları olan âlimler arasında birinci sırada gelmektedir. Bu sebeple onun gerçek anlamda bu eserin müellifi olduğunu söyleyebiliriz ki onun imlâ etmesi veya doğrudan onun kontrolünde fetvalar bu eserde toplanmıştır. Oğlu Muhammed, babasının vefatından sonra bu eseri tamamlamıştır.

en-Nevâzil eserinde fetvaları çok geçen âlimlerin hayatlarına bakıldığında özellikle de Kasantînalı olanlara bakıldığında bunların dört tabakaya mensup olduğu

görülmektedir. Birinci tabaka muhadramlar olup Hafsîler döneminde yaşayan ve Osmanlının Kasantîna'ya girmesine de tanık olanlardır. Ömer el-Vezzân (ö. 960/1553) bunlardandır. İkinci tabaka Ömer el-Vezzân'ın öğrencilerinden oluşmaktadır. Bunlar; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kemmâd, Dede Abdülkerim Lefgûn, Yahyâ el-Mahcûb ve Ahmed el-Âbbâdî'dir. Üçüncü tabaka Torun Abdülkerim Lefgûn'un hocalarının olduğu tabakadır. Bunlar babası Muhammed Lefgûn ve hocası Muhammed et-Tuvâtî'dir. Dördüncü tabaka Torun Abdülkerim Lefgûn'un (ö.1073/1662) olduğu tabakadır.

en-Nevâzil' de isimleri geçen âlimlerin mezheplerine bakıldığında onların çoğunun Mâlikî olduğu görülmektedir. Bu âlimlerin çoğu fetva verme ve kadılık görevlerini yapmışlardır. Hatta Hamîde Lağribî gibi bazı âlimler Mâlikî mezhebine mensup olup fetva ve yargı görevlerinde Hanefî olmuşlardır. Lefgûn onun hakkında şunu söylemektedir: Hamîde, acemlerin (bundan kastı Türklerdir) yargı görevini yapmıştır.⁴⁶² Bazıları Baş Adl ve başka rütbelere Hanefî kadılığı görevini yapmışlardır. Örneğin Muhammed el-Kemmâd ilk başta Mâlikîlerin kadılığını yapmıştır. Ömrünün sonlarında ise Hanefîlerin kadılığını yapmıştır.⁴⁶³

Fetvaları *Nevâzilü Kasantîna'da* geçen Kasantîna dışındaki diğer şehirlerin âlimlerinin çoğunun fetva ve yargı makamlarında görev yaptıklarını görmekteyiz. Cezayir şehrinin müftülerinden Sa'îd Kaddûre, Ammâr b. Dâvûd, Süleymân el-Evrârî, Muhammed b. İsmail, Muhammed b. Abdilhâdî, Muhammed b. Sa'îd Kaddûre ve başkaları bu görevleri yapanlar arasında bulunmaktadır. Bicâye müftî ve kâdılarında Muhammed b. Belkâsım el-Meşzâlî ve Ömer el-Megallâti bu görevleri yapanlardır. Mısır müftülerinden Ömer b. Ali el-Fekrûnî, Sâlim es-Senhûrî, Ali el-Echûrî, Bedrûddîn el-Karâfi ve başkaları bu görevleri yapanlardır. Tunûs müftülerinden Muhammed er-Rassâ', Muhammed el-Mısrâtî, İbrâhîm b. Muhammed el-Garsî el-Keltûmî bunlardandır. Fâs müftülerinden Ali b. Abdirrahmân b. 'İmrân, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Kassâr bunlardandır. İsimleri *Nevâzilü Kasantîna'da* adı geçen Kasantîna müftüleri ve orada resmi görev sahipleri şunlardır: Kâdılık yapan Kâsım Lefgûn, fetva başkanlığını yapan

⁴⁶² Lefgûn, *Menşûrî'l-hidâye*, 75.

⁴⁶³ Lefgûn, *Menşûrî'l-hidâye*, 44.

Yahyâ el-Mahcûb, Adl katibi (noter) olan Ahmîde b. Bâdis, Mîras kâdılığı ve sonra müftülük yapan Ebû Abdillâh b. Na'mûn, Kadılık yapan sonra Hanefî yargısında Baş Adl olan Ebû Abdillâh Muhammed el-Kemmâd, el-Mahcûb'dan sonra fetva başkanlığını yapan Muhammed b. Kâsım eş-Şerîf, Kâdî olan Muhammed b. Abdirrafi', müvessik (belgeleri onaylayan kimse) olan Muhammed b. Bâdis, Müftü olan Ali el-Mervânî, Hanefî kâdî yardımcısı olan Hamîde b. Hasan el-Mağribî ve bunlar dışında Kasantîna'da resmi görev yapan başka âlimler.

3.2. NEVÂZİLÜ KASANTÎNA'NIN TE'LİFİ

Nevâzilü Kasantîna'yi inceleyen kimse bu eserdeki fetvaları toplayan Muhammed Lefgûn'un meseleleri sıralama, soru ve cevapları ele alma, âlimlerin isimleri ve lakaplarını zikretme ve bunlar dışında başka işleri yapmada açık bir yöntem takip ettiğini görecektir.

3.2.1. Nevâzil Meselelerinde Sorunun Belirtmesi ve Soru Soranın Niteliği

Nevâzilü Kasantîna'da geçen 340 meseleden 102 meselede soru bulunmamaktadır. Meseleleri bu eserde toplayan kişi bu sorusuz olan meseleleri şöyle aktarmıştır: “Falanca kişi içeriği cevaptan anlaşılan bir soru sormuştur.” Yani sorunun cevaptan anlaşıldığı ifade edilerek meseledeki soruya yer verilmemiştir.

Muhammed Lefgûn içinde soru geçen meselelerde ise şu usulü takip etmektedir: İlk önce kendisine soru sorulan âlimin adını ve vasıflarını zikrederek o âlime bir soru soruldu demektir. Sonra “O soru şudur”, “Soru metni budur” diyerek soruyu zikretmektedir. Eğer soru ile birlikte resmi bir belge varsa o şöyle demektir: “Bu falanca hocanın cevap verdiği soru ve resmi belgedir. Resmi belge şudur: ...” Böyle dedikten sonra resmi belgedeki metni, ondan sonra da soru metnini veya muhtevasını zikretmektedir. Bazı nevâzil meselelerinde bazen birden fazla resmi belge bulunmaktadır. Muhammed Lefgûn bunlar için şöyle demektir: “Falanca âlimin cevap verdiği resmi belgeler ve soru”. Muhammed Lefgûn bazı meselelerde fetvayı veren

kimsenin kendi ifadelerini kullanmaktadır. Örneğin “Bir kişi bana bir soru sordu”⁴⁶⁴ ve “Bazı kardeşler bana ... sordu” ifadelerini eserde kullanmaktadır.⁴⁶⁵

Muhammed Lefgûn, bir soruya başka bir âlimin de cevabı bulunduğu zaman “falanca müftî de şöyle cevap vermiştir” ya da “zikredilen meseleye falanca müftî şöyle cevap vermiştir” demektedir. O, bir âlimin başka bir âlimin verdiği fetva üzerinde açıklaması olduğu zaman “altına şu kaydı düşmüştür”, “zikredilen cevabın altına şu kaydı düşmüştür”, “altında falanca âlimin şu cevabı bulunmaktadır”, “bu cevabın ardından şunu söylemiştir”, “bu cevabın ardından şu kaydı düşmüştür” ifadelerini kullanmaktadır. Bu ifadeler genelde âlimlerin önceki fetvayı delilli veya delilsiz bir şekilde onaylaması şeklinde açıklamalarında kullanılmaktadır.

Soru soranın niteliği ve ilmi seviyesini onun soruda kullandığı dilden anlamak mümkündür. Örneğin soru bir müellifin ifadesinin anlamının açıklanmasını veya bir fıkhi meselenin cevabını talep etme şeklindeyse bu sorunun sahibi bir ilim talebesi ya da bir fakihdir. Aynı şekilde eğer soruda istidlâl, münakaşa, görüşleri ve zikretme ve delilleri tartışma şeklindeyse yine soru soran kişinin bu nitelikte olduğu anlaşılır.⁴⁶⁶ Bazen soru soran kişi belli bir mezhebe göre görüşlerin sahipleriyle birlikte zikredilmesi şeklinde fetvayı talep etmektedir. Örneğin satım akdinden vazgeçme meselesinde bu tür bir soru bulunmaktadır.⁴⁶⁷ Eğer soruda bu tür göstergeler yoksa ya da soru meydana gelen bir olay hakkında olup delilsiz bir şekilde verilmişse bu sorunun halktan biri tarafından sorulması ihtimali daha yüksektir.

Nevâzilü Kasantîna'da soru soran kişinin adı ve niteliğinin zikredildiği sorular gerçekten çok azdır. Bu tür soruların tümü, gerek soru soran olsun gerek soru sorulan kişi olsun bunlar Lefgûn ailesiyle ilişkilidir. Örneğin Muhammed Lefgûn, babası olan Torun Abdülkerim Lefgûn'un kendi hocası Muhammed et-Tuvâtî'ye bir fıkhi mesele

⁴⁶⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 266.

⁴⁶⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 279.

⁴⁶⁶ Bu tür sorular birçok meselede geçmektedir. Bu meseleler için bkz: Lefgûn, *en-Nevâzil*, 219, 223, 230, 240, 300, 302, 418.

⁴⁶⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 207.

sorduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁸ Bu eserin başka bir yerinde de o; Muhammed b. Abdilkerim Lefgûn'un belgelerden birini alıp yanına da sadakanın vakfedilmesinin iptal edilmesiyle ilgili bir soru eklediğini ve o dönemde Tunus'ta müftü olan Muhammed el-Mısrâtî'ye gönderdiğini söylemiştir.⁴⁶⁹ Muhammed Lefgûn, babasının öğrencisi olan Muhammed b. Mirbât'ın hocası Torun Abdülkerim Lefgûn'a bir mektup gönderip cevap talep ettiğini bu eserin başka bir yerinde ifade etmiştir.⁴⁷⁰ Bir diğer örnek sorunun, sahibi Muhammed b. Abdilhâdî b. Ali'nin adıyla eserde yer geçmesidir.⁴⁷¹ Bir diğer örnek Muhammed b. Abdilkerim Lefgûn'un, kendisi ile amcaoğulları arasındaki bir vakıfla ilgili olarak Fâs Müftüsü Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Kassâr'a gönderdiği sorudur.⁴⁷²

Bazı meselelerde soru ile birlikte iletilen resmi belge, akitler ve sicillerin çoğunda uyumsuzluk taraflarının isimlerini zikredilmektedir. Bazen soruda tarih ve gerekçeler de zikredilmektedir. Bu da tarihçinin nevâzil meselesinin meydana geldiği yerin sosyal konumu ve o dönemde o yerde yaşayanların durumu hakkında tam bir tablo çizebilmesi için ona iyi bir malzeme vermektedir.⁴⁷³

Fetvanın sonunda müftünün adını yazması ve imza atması hususuna bakılacak olursa *Nevâzilü Kasantîna*'daki fetvalarında, Mısırlılar,⁴⁷⁴ Tunuslular ve Faslıların⁴⁷⁵ isimlerinin fetva sonunda olduğu görülmektedir. Kasantînalılar ve Cezayirliilerin fetvalarında ise müftünün isim ve imzası bulunmamaktadır. Fakat bir âlim başka bir âlimin fetvası üzerine bir şey ilave ettiğinde o zaman bu âlim düştüğü kayıt ya da fetvasına adını eklemektedir. Örneğin bu eserde şöyle geçmektedir: “Ebû Abdillah b. Muhammed el-Kemmâd bunu yazdı”, “Allah'a muhtaç olan Berekât b. Ahmed el-Bâdisî'den selam olsun. Biskra beldesinde Allah onu muvaffak kılsın. Allah onu muhafaza etsin”, “Ubeydullah Sübhâneh 'Ammâr bunu yazdı. Allah onu muvaffak

⁴⁶⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 43-44.

⁴⁶⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 510.

⁴⁷⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 583.

⁴⁷¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 415.

⁴⁷² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 438.

⁴⁷³ Bu tür meseleler için bkz: Lefgûn, *en-Nevâzil*, 367, 470, 496, 499.

⁴⁷⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 402, 489.

⁴⁷⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 402.

kılsın”. Bir fetva üzerine ekleme yapan kişinin adını içeren başka ifadeler de bulunmaktadır.

Âlimler doğal olarak kendilerine iletilen bütün sorulara cevap ve fetva vermişlerdir. Fakat Muhammed Lefgûn’un cevapsız olarak zikrettiği bir soru bulunmaktadır. Vasiyet ve hibeyle ilgili olan bu soruyu Muhammed b. Abdilhâdî b. Ali, Muhammed b. Abdilkerîm Lefgûn’a sormuştur.⁴⁷⁶

Bazen bir soru sadece bir konu veya bir olayı içermektedir. Nevâzil meselelerinin çoğu bu şekildedir. Bazen de birkaç tane konu bir soruda sorulmaktadır. Döneminde Mısır müftüsü olan Ahmed eş-Şîrâzenî’ye iletilen bir soruda yedi mesele sorulmuştur. Onun bu meselelere verdiği cevabı *Nevâzilü Kasantîna*’da geçmektedir.⁴⁷⁷ Aynı şekilde Ömer el-Vezzân’a da birkaç meseleyi içeren bir soru iletilmiştir.⁴⁷⁸

Bazen bazı soruların incelemeleri ve cevapları önceki inceleme ve cevaplara bağlı olmaktadır. Fakat Muhammed Lefgûn bunları tespit etmemiş ve bize nakletmemiştir. Çok sayıda cevaplarda bunu ifade eden ibareler bulunmaktadır. Örneğin Lefgûn bir cevabının sonunda şunu söylemektedir: “Önceki cevabımızın uzun olduğunu söylediniz. Fakat cevabımız gerçekten uzun değildir. Aslında bu cevap bir armağandır.”⁴⁷⁹ Muhammed Lefgûn, Lefgûn’un cevabında değindiği “önceki cevap” ifadesini nakletmemiş, cevabı tamamlayan eki nakletmekle yetinmiştir.

3.2.2. Nevâzilü Lefgûn’da ‘Âlim ve Müftülerin Sıfatları ve Lakapları

Lefgûn’un kendilerine soru sorulan âlimlerin sıfatlarını zikretmeye çok istekli olduğu görülmektedir. Onun zikrettikleri sıfatlar rastgele değildir. Âlimlerin ilmi mertebelerini, idari görevlerini ya da ruhsal konumlarını zikretmek kastıyla onların sıfatlarını zikretmektedir. Bu da bazı âlimlerin biyografilerinde kaybolan yönlerini aydınlatmaya katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bir âlimin vasfını zikretmede istikrarlı davranmamıştır. Örneğin, bir âlim için bir vasıf zikretmiş, fakat aynı âlim başka bir

⁴⁷⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 414.

⁴⁷⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 410.

⁴⁷⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 453.

⁴⁷⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 21.

yerde zikrettiğinde o vasfı geçmemiştir. Özellikle idari görevlerle ilgili vasıflarda böyle yapmıştır.⁴⁸⁰ Bu durum *en-Nevâzil*'i toplayan Muhammed b. Abdilkerim Lefgûn'un bu vasıfları fetvalar ve kayıtlı belgelerde âlimler için kullanıldığını gördüğünü göstermektedir. Bazı vasıflarda babasına müracaat etmiş de olabilir.

Nevâzilü Kasantîna'da âlimler için lakaplar da kullanılmıştır. O lakaplardan biri "Şeyhu'l-İslâm" şu dört kişi için kullanılmıştır: Cezayir Müftüsü Sa'îd Kaddûre, Mısır müftüsü Bedrüddin el-Karâfî, Cezayir müftüsü Muhammed b. Abdilhâdî ve Ömer el-Vezzân. Ömer, Şeyhu'l-İslâmlık, yargı ya da Osmanlıların herhangi bir idari görevini yapmamasına rağmen ona bu lakap verilmiştir. Herhalde ona bu lakabın verilmesi, onun Kasantîna'da Osmanlı yargı görevinden vazgeçip Kâsım Lefgûn'u önererek Lefgûn ailesine iyilikte bulunduğundan dolayıdır.⁴⁸¹

Şeyhu'l-İslâm dışında kullanılan diğer vasıflar şunlar: eş-Şeyh, el-Üstâd, el-Âlim, el-'Allâme, el-İmâm, el-Hatîb, el-Müftî, el-Müderris, el-Müellif, el-Musannif, el-'Âbid, ez-Zâhid, el-'Ârif billâh, el-Kâdî, el-Fakîh ve bunlar dışında fakihin ilmi ve manevi derecesini ifade eden vasıflar. Fetva sahiplerinden hiçbir âlim ve fakih bu eserde ilmi bir lakaptan yoksun bir şekilde zikredilmediğini söyleyebiliriz. Bu da âlimlere karşı bir edep olup onların makam ve vasıflarını korumak anlamına gelmektedir.

3.2.3. Soruların Uzunluğu, Kısaldığı ve Tekrar Edilmesi

Bazı sorular yarım sayfa olup kısadır. *Nevâzilü Kasantîna*'daki eserlerin çoğu bu şekildedir. Fakat bazı sorular uzun olup on sayfayı geçmektedir.⁴⁸² Sorularla birlikte özellikle belgeler, tartışmalar, deliller ve nakiller olduğu zaman sorular uzun olmaktadır.

⁴⁸⁰ Bunun örneklerinden biri şudur: Torun Abdülkerim Lefgûn'dan önce Cezayir ili müftüsü olan Sa'îd Kaddûre'nin (1041/1631) üç tane fetvası *en-Nevâzil*'de zikredilmektedir. Onun bir fetvasında ona Şeyhu'l-İslâm demiştir. Bu vasıf İslam şeyhliği ve başında olan fetva görevi sebebiyle ona verilmiştir. Başka bir fetvasında müftî vasfı zikredilmeden o medrese âlimi ve imam hatîb olarak nitelenmiştir. Mısır diyarının müftüsü Ali el-Echûrî de (1066/1656) aynı durum söz konusudur. Onun bazı fetvalarında fetva başkanlığı sıfatı ona verilmiştir. Başka fetvalarında ise ona 'âlim, musannif ve müderris vasıfları verilmiştir. Çoğu âlimde benzer durum söz konusudur. Herhalde herhangi bir fetvada kaydedilen bir sıfat, fetva veren kimsenin fetva verdiği andaki durumuna göre ona verilmektedir.

⁴⁸¹ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 35; Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-sekâfi*, 1/379; 'Ahmed el-Mencûr, *Fehresu Ahmed el-Mencûr*, thk. Muhammed Hiccî (Rabat: Dârü'l-Mağrib li't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1976), 31.

⁴⁸² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 479-488, 510-524.

Aynı şekilde cevaplar da böyle olmaktadır. Bazı cevaplar on sayfayı geçmektedir. Özellikle bir ilmi mesele tartışıldığında fetva veren âlim cevabı uzun yazmaktadır. Delilleri zikretmekte, görüşleri eleştirmekte ve başka görüşü ispat etmektedir. Bazı cevapların da iki satırı geçmediğini görmekteyiz.⁴⁸³

Lefgûn'un bazı cevapların uzun olmasını şöyle gerekçelendirmektedir: “Bu olabildiği kadar en azdır ve anlaşılabilir en kısa cevaptır. Eğer cevap bundan daha kısa yazılırsa anlaşılmaz olur ve gerçekler açığa çıkmaz.”⁴⁸⁴

İçeriği aynı veya birbirine yakın olup farklı başlıklar altında birden fazla defa zikredilen meseleler bulunmaktadır. İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar*'ındaki “Namazın kazası” konusuyla ilgili olarak Venşerîsi'den nakledilenler buna örnek gösterilebilir. Bu mesele birbirine yakın olan iki başlık altında iki defa 5 sayfa olarak geçmektedir.⁴⁸⁵ Ömer el-Vezzân'ın meselesi konu benzerliği olan iki başlık altında iki defa geçmektedir.⁴⁸⁶ Muhammed Lefgûn bir başka meseleyi tekrar etmekte, iki farklı âlimin o meseleye verdikleri cevaplarını iki ayrı başlık altında ele almaktadır.⁴⁸⁷ Muhammed Lefgûn, Ömer el-Vezzân'a sorulan bir soruyu iki yerde 15 sayfadan az olarak tekrar etmektedir. O, Ebü'n-Nûr el-Ğafârî'nin bir fetvasını da tekrar etmektedir. O bu fetvayı ve âlimlerin o fetva üzerindeki iki açıklamasını on sayfa arayla tekrar etmektedir.⁴⁸⁸

Bazen meseleler arasında bir ilişki olamadığı halde o meseleler aynı cevapta iç içe zikredilmiştir. Örneğin kaçırılan namazın kazası ve gürk tavuğun kiralınması konusu birlikte ele alınmıştır.⁴⁸⁹

Nevâzil eserlerinde fetvaları toplayan kişiler normalde bir sorunun birden fazla cevabı varsa bu cevapları bir başlık altında toplamakta ve bu cevapları peş peşe vermektedirler. Fakat bazen bu kural delinmektedir. Bazen bir soruya verilen cevaplar

⁴⁸³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 378.

⁴⁸⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 21.

⁴⁸⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 37-38, 42-43.

⁴⁸⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 453, 468.

⁴⁸⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 305, 307.

⁴⁸⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 467, 468.

⁴⁸⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 61.

farklı başlıklar altında zikredilmektedir. Mısır müftüsü el-Fekrûnî'nin cevap verdiği nüşûz meselesi, “hamilenin iddeti” başlığı altında zikredilen nüşûz meselesiyle aynıdır ki burada Mısır müftüsü el-Echûrî buna cevap vermiştir.⁴⁹⁰ Görüldüğü üzere aynı meseleye iki farklı âlim cevap vermiş ve bu cevaplar farklı yerlerde zikredilmiştir.

Fetvaların sonlarına ilave edilen eklemeler ve açıklamalar ise genelde fetva veren kişinin görüşünü onaylama şeklinde olmaktadır. Bu da kısa bir şekilde onaylama olabildiği gibi deliller zikredilerek uzun bir şekilde onay da olabilmektedir.⁴⁹¹ Bazen bu tür açıklamalar fetvayı hatalı görme ve fetva sahibine muhalefet etme şeklinde de olabilmektedir. Örneğin Süleymân el-Evrârî, ‘Ammâr b. Dâvûd el-Cezâ'irî'nin şirketle ilgili fetvasına itiraz etmiştir.⁴⁹²

3.3. *NEVÂZİLÜ KASANTÎNA*'NİN TARİHSEL VE SOSYAL DEĞERİ

Nevâzilü Kasantîna, Lefgûn, el-Vezzân, el-Mahcûb gibi diğer fetva kitaplarında fetvaları geçmeyen bazı âlimlerin fetvalarını ihtiva etmektedir. Bu tür âlimlerin fetvalarını, fikhi yaklaşımlarını, onların nevâzil meselelerini, fetvaları ele alma yöntemlerini, bunları cevap verme şekillerini ihtiva etmektedir. Ayrıca belli bir dönemde Kasantîna şehrindeki ilmi ve fikhi hareketliliğin tümünü ele almıştır. O dönemdeki literatür, istidlâl yöntemleri ve araçlar hakkında bilgi vermektedir. Cezayir'in ilmi tarihinin bir döneminde bu coğrafyaya ayna olmaktadır.

Nevâzilü Kasantîna, sosyal alanı, Kasantîna şehrini ve diğer şehirleri incelemek için büyük bir kaynaktır. Bu eserde insanların gelenekleri, örfleri, meslekleri, görevleri, dil üslupları, atasözleri, toplum sınıfları, insanların toplum içindeki lakapları ve bunlar dışında şehirlerin sosyal tarihinde tarihçi araştırmacılar için önemli olan bilgiler geçmektedir.

Nevâzilü Kasantîna adlı eserin önemini şu noktalarda özetleyebiliriz:

⁴⁹⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 79, 88.

⁴⁹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 225.

⁴⁹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 192.

1. Bu eser, Mâlikî fikhının önemli yönüne değinmektedir ki o da uygulamalı fikh ve olaylarla etkileşim halinde olan nevâzil fikhıdır.

2. Bu eser yeni Cezayir tarihinde önemli bir coğrafi yer ve köklü bir ilim merkezi olan Kasantîna'da meydana gelen fetva ve nevâzili ele almaktadır. Aynı zamanda özel olarak Kasantîna şehrinin ve genel olarak da Mağrib şehirlerinin âlim ve müftülerinin çok sayıda fetvalarını ele almaktadır. Coğrafi, tarihi ve fikhî bakımdan Cezayir'deki ilimler tarihi hakkında önemli bir kesit sunmaktadır.

3. Kasantîna nevâzil meseleleri, genel olarak Konstantîn ve Mağribin sosyal tarihi için bir ayna görevi görmektedir. Aynı zamanda o dönemde bu bölgede egemen olan fikhî ve ilmi duruma, ilmi seviyeye, oradaki tecdîd ve fikhî donukluğa, grupların rollerine ve o dönemdeki ilmi tabakaya ışık tutmaktadır.

4. Nevâzil meseleleri, o dönemde bölgenin sosyal, kültürel ve ilmi durumunu yansıtmaktadır. Fetvalar da fetvayı veren âlimin kişiliğine ışık tutmaktadır. Abdülkerim Lefgûn ve onun dışındaki fakihlerin *Nevâziliü Lefgûn*'daki fetvaları aracılığıyla onların kişiliği hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

Nevâziliü Lefgûn adlı eser, çok sayıda sosyal alanda birçok sosyal olguyu yansıtmaktadır. Bu olguları şu noktalarda sunabiliriz:

3.3.1. Yargı, Fetva ve Belgelendirme Alanlarındaki Gelenekler

Fetva ve yargı sistemleri Mağrib topraklarının çoğunda iki ayrı idari sistem olarak bulunmaktaydı. *Nevâziliü Kasantîna*'da bu iki sisteme özgü çok sayıda geleneklerin olduğunu görmekteyiz. Bu sistemlere özgü gelenekleri şöyle sıralayabiliriz:

3.3.1.1. Müftîye Şahitlik Yapılması

Bazı meselelerde bir gelenek olarak müftînin hattı ya da fetvasına şahitlik yapıldığı görülmektedir. Âlim fetvasını verip yazdıktan sonra iki adil şahit, yazının ve fetvanın falanca âlime ait olduğuna şahitlik etmektedirler. Muhammed el-Meşdâlî'nin verdiği bir cevabın altında Kasantîna şehrinden adil iki şahidin, söz konusu fetvanın Müftî el-Meşdâlî'ye ait olduğu, onun hattıyla yazıldığı ve onun Bicâye'de fetva

başkanlığını yaptığı zamanda bu fetvayı yazdığına şahitlik ettiklerini görmekteyiz.⁴⁹³ Fâs dışında da birçok fetvada müffînin hattı ve fetvanın ona nispet edilmesine şahitlik edilmiştir.⁴⁹⁴ *Nevâzilü Kasantîna*'da Tunus, Cezayir şehri ve Kasantîna fetvalarında fetvalara şahitlik yapılmadığı görülmektedir.

3.3.1.2. Yargı Yoluyla Örfün Devam Ettiğinin İspat Edilmesi

Mâlikî mezhebinde teşrî'in kaynaklarından bir kaynak ve hükümlerin delillerinden bir delil olarak örf önem arz etmektedir. Verilen bazı yargı kararlarında bir örfün devam edip etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim bazı yargı kararlarında mevcut bir örf gerekçe olarak sunulmaktadır. *Nevâzilü Kasantîna*'daki bazı fetvalar buna tanıklık etmektedir. Örneğin 906/1501 yılında verilen bir fetvada şöyle geçmektedir: “Kasantîna'da devam eden örfе göre bir kimse kendisinden sonrakilere bir şey vakfederse kızlar buna dahil olmazlar.” Bu örf, Muharrem ayının sonları 932/1526 yılı tarihli başka bir belgeyle teyit edilmiştir.⁴⁹⁵ Yani yaklaşık olarak bir nesilden sonra o örfün olduğu teyit edilmiştir. Bu da her zaman devam eden örfе ara sıra başvurulduğunu göstermektedir.

Bir diğer örnek de âlimlerin birbirleri hakkında şahitlik yapma konusundaki şu yargı kararıdır: “Kasantîna şehrindeki uygulamaya göre âlimlerin birbirlerine şahitliği kabul edilmez. Aynı şekilde cahillerin âlimlere şahitliği de kabul edilmez. Çünkü onlar arasında haset ve öfke vardır. Onlar emirler ve hükümdarların yanında birbirlerine iftira etmekte ve birbirlerinin hakkında yalan söylemektedirler.”⁴⁹⁶

Bir başka fetvada resmi bir belge olup o belge insanların adetlerine şahitlik yapıldığını göstermektedir. O belge şunu ifade etmektedir: “Kadınlar Kasantîna'da evlerinde yün işini yapmaktadırlar. Para kazanmak için yünü eğirip satmaktadırlar. Bu işi yaptıklarında yemek yapma gibi ev işlerini aksatmamaktadırlar. Onların ev işlerini yapması onlara nafakanın verilmesini gerektirmektedir. 876/1471 tarihinde iki şahit bu

⁴⁹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 388-390.

⁴⁹⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 91, 402, 448, 461-462.

⁴⁹⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 477.

⁴⁹⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 169, 588-591.

fetvaya şahitlik etmişlerdir.”⁴⁹⁷ Görüldüğü üzere bu fetvada Kasantîna şehrinde mevcut olan bir örften bahsedilmektedir.

Başka bir yargı belgesi Kasantîna’da şöyle bir örf ve uygulamanın olduğunu ifade etmektedir: “Baba gelinin çeyizini ona ödünç verir. Yani baba evlendireceği kızının çeyizini satın alır ve kızına ödünç verir. Kız da evlendikten sonra o çeyizleri babasına iade eder. Fakat baba aldığı çeyizleri kızına hediye ettiğini veya ona sadaka olarak verdiğini söylerse bu durumda onlar kızın olup kız onları iade etmez.” Bu belgedeki kararın tarihi 873/1473’tür. 963/1556 yılında alınan başka bir kararla bu örf teyit edilmiştir.⁴⁹⁸

3.3.1.3. Önceki Fetvaların Yargıda Hüccet Kabul Edilmesi

Fetva veren hocaların fetvaları yargıda hüccet kabul edilmektedir. Bir yargı kararında önceki fetvanın kabul edilebilmesi için o fetvanın aynı meselede olması şarttır. Benzer veya uyumlu olsa dahi başka bir meseledeki fetva kabul edilmez. Örneğin yargıya taşınan bir uyuşmazlıkta taraflar âlimlerden fetva aldıklarını söylemişlerdir. Fakat kâdî, soru soranın maksadına göre soru değiştiği için o fetvanın getirilmesini talep etmiştir. Kâdî sadece soru ve cevabın aynı olması değil, o fetvadaki meselenin, uyuşmazlık meselesiyle birebir aynı olması şartıyla o fetvaya göre hüküm vereceğini ifade etmiştir.⁴⁹⁹ O dönemde müftî ve kâdî aynı kaynakları esas aldıkları için kâdî, fetva veren hocanın daha önce verdiği fetvasını kabul etmiştir.

3.3.1.4. Belgelerin Resmileştirilmesi

O dönemde yargı sistemi, belgelerin resmi belgeler olabilmesi ve mahkemelerde hukuki bir değerlerinin olabilmesi için belgelerde bazı standartların olmasını gerekli gördüğünü ifade eden çok sayıda nevâzil meselesi *Nevâzilü Kasantîna*’da geçmektedir. Bu durumu en iyi ifade eden şey; belgenin karar kalemiyle imzalanması, ve mühürlenmesi ve onda kullanılan mürekkebin siyah ya da mavi olmasının şart

⁴⁹⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 104.

⁴⁹⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 107.

⁴⁹⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 542.

olmasıdır.⁵⁰⁰ Karar kaleminden maksat mahkemeler kâdılarının o dönemde kararları yazmada kullandıkları belli bir tür kalemdir.

3.3.1.5. Davanın Açılmasının Tavan Sayısı

Nevâzilü Kasantîna'daki fetvalardan anlaşıldığına göre davaların açılmasının bir üst sayısı bulunmamaktadır. Örneğin Tunus'taki bir meselede bir uyuşmazlığın dörtten fazla defa yargıya götürüldüğü nakledilmektedir.⁵⁰¹

3.3.2. Nevâzilü Lefgûn'da Geçen Siyasi Durumlar ve Toplumsal Gelenekler

Her ne kadar nevâzil türü eserler fikhi meseleleri ele alsın da o eserlerde, meselenin meydana geldiği yerdeki toplumun sosyal ve siyasal hayatıyla ilgili çok sayıda detaylar bulunmaktadır. Meselenin şer'î hükmünün talep edilmesi için mesele fakihe iletildiğinde nevâzil meselelerinde fetvanın kuralları gereği fakihin hüküm verebilmesi için meselenin tüm boyutları, fetva isteyeninin durumu, memleketi, meselenin detayları da fakihe iletilmektedir. Bu kurallar; toplumun günlük hayatından sahneleri ve bazı olaylarla ilgili gerçek hayat biçimlerini nakletmeye katkıda bulunmaktadır. Bu nakledilen bilgiler, genel olarak tarihçinin tarih kitaplarında nakledilmeyen boşlukları kapatmasına yardımcı olmaktadır. Çalışmamıza konu olan *Nevâzilü Kasantîna*, Kasantîna'nın ve etrafındaki şehirlerin sosyal ve siyasal hayatını biraz yansıtan küçük detaylarla doludur. Bu eserde nakledilenlerden şunları çıkarabilmekteyiz:

1. **Zulüm ve yolsuzluğun yaygınlaşması:** *Nevâzilü Kasantîna*'da geçen bazı meseleler, o dönemde hükümdarlar tarafından yaygın bir şekilde zulmün yapıldığını göstermektedir. Yahyâ el-Mahcûb bir fetvasında şunu söylemektedir: “Özellikle bu zamanımızda... hükümdarların cahil olması, işleri takip etmemeleri ve insanların elindeki mala göz dikmeleri...”⁵⁰² Bu fetvada geçenler, zulmün yaygın olduğunu, hükümdar ile halk arasındaki ilişkinin zorbalık ve zulüm üzerine kurulduğunu göstermektedir. Bir nevâzilde de şöyle geçmektedir: “Kasantîna beyliğine bağlı Mîle

⁵⁰⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 107, 588.

⁵⁰¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 319-320.

⁵⁰² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 576.

şehrinin bir valisi zâlim, kibirli ve savurgandı. Kasantîna halkının tümü ondan nefret ederdi".⁵⁰³ Aynı zamanda bazı bozguncu hükümdarların evleri yolsuzluk yapan ve suçlu olanların sığınağıydı.⁵⁰⁴

2. **Mali krizin olması:** Bir nevâzilde şöyle geçmektedir: Başkent Cezayir'de bazı paşalar, Kasantîna şehrindeki kâdıyı, başkentteki devlet hazinesinin ihtiyacının giderilmesi için devlete ait olan bazı arazileri satmakla görevlendirmişlerdir.⁵⁰⁵ Bu da o dönemde devletin mali kriz yaşadığını göstermektedir.

3. **İsyanlar:** Bir nevâzil meselesinde şöyle geçmektedir: Âlimlerden biri yöneticiye karşı çıkmış ve el-Evrâs bölgesi isyana katılmıştır. Bu âlim gizli bir şekilde Kasantîna'dan çıkmış ve el-Evrâs'taki savaşçılara katılmıştır. Kasantîna, Tunus ve Mısır'daki fakihler yöneticiye karşı çıkan savaşçıların hükümlerini bu âlime uygulanması, onunla savaşılması ve malının satılıp parasının devlet hazinesine aktarılması şeklinde fetva vermişlerdir. Bu fetvada o âlimin adı geçmemektedir. Sadece onun devlet başkanına itaat etmekten çıkması ve cemaatten ayrılmasıyla ilgili âlimlerin cevapları nakledilmiştir.⁵⁰⁶ Fakat Abdülkerim Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye* adlı eserinde bu âlimin Yahya b. Süleymân olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁷ Bu âlimin *Nevâzilü Kasantîna*'da çok sayıda fetvaları bulunmaktadır.

4. **Cezayir şehri ve Kasantîna'daki hilafet merkezi arasındaki ilişki:** *Nevâzilü Kasantîna* Cezayir şehri ve o dönemde Bab-i Âli olan Kostantiniye arasındaki ilişki durumunu ifade eden önemli bilgiler içermektedir. Muhammed Lefgûn'un zikrettiği bir meselede şöyle geçmektedir: Cezayir şehri müftüsü Ebü'r-Rebî' Süleymân el-Evrârî resmi bir görev için bir grup âlimle birlikte Kostantiniye'yi ziyaret etmiştir. O dönemde saltanat sarayı müftüsü olan Muhammed b. Sa'îdüddin ile görüşmüştür. el-Evrârî nazım üslubuyla sigara içmenin hükmünü sormuştur. Kostantiniye müftüsü de ona aynı şekilde nazım üslubuyla cevap vermiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 274-275.

⁵⁰⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 583.

⁵⁰⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 117.

⁵⁰⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 290.

⁵⁰⁷ Lefgûn, *Menşûrû'l-hidâye*, 54.

⁵⁰⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 711-712.

5. **Kasantîna kadınlarının işi:** Daha önce insanların örflerine şahitlik yapılmasına örnek verirken o örnekte kadınların işinden de bahsedilmişti. Şöyle ki bir nevâzil meselesinde şöyle geçmektedir: “Kadınlar Kasantîna’da evlerinde yün işini yapmaktadırlar. Para kazanmak için yönü eğirip satmaktadırlar. Bu işi yaptıklarında yemek yapma gibi ev işlerini aksatmamaktadırlar. Onların ev işlerini yapması onlara nafakanın verilmesini gerektirmektedir. 876/1471 tarihinde iki şahit bu fetvaya şahitlik etmişlerdir.”⁵⁰⁹

6. **Hac yolu:** Bir meselede hac kervanının Fas’tan hacca giderken takip edeceği yol şöyle anlatılmıştır: Hac kervanı Trablus, İskenderiye ve Mısır/Kahire’den geçmektedir.⁵¹⁰

7. **Bazı kabilelerin Ramazan’ın başlangıcını duyurmaları:** Bazı kabilelerin Ramazan ayı başladığında ve sona erdiğinde dağlarda ateş yakarak bunu duyurma adetleri bulunmaktaydı. Böylece civar kabileler bu ateşi görüp ona göre Ramazan orucunu tutmakta veya Ramazan orucunu sona erdirmekteydiler.⁵¹¹

8. **İnsanların evlilik ve gelin çeyizi hazırlama adetleri:** Bir meselede şöyle geçmektedir: Kasantîna halkı evlilikte şartların ağır olması ve mehrin pahalı olmasıyla övünmektedirler. Aynı şekilde gelin tarafı, gelinin çeyiziyle de övünmektedir. Gelin tarafının hazır olduğu bir genel mecliste gelinin çeyizlerinin kaydedilmesi ve buna şahitlik edilmesi âdeti de bulunmaktadır.⁵¹²

9. **Vakıf kültürünün yaygın olması:** Nevâzil eserleri vakıf ve hükümleriyle ilgili mesele ve olaylarla doludur. Bu vakıflar, aile ve zürriyet vakıfları olabildiği gibi hayır vakıfları da olabilmektedir. Kasantîna’da her iki değerli harem (Mekke ve Medine mescitleri) bu vakıflarda payları bulunmaktaydı. Bir meselede şöyle geçmektedir: “Miras yoluyla mülklere ortak olan varislerden biri kendi payını

⁵⁰⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 104.

⁵¹⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 294.

⁵¹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 25.

⁵¹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 74-77, 94-95.

Peygamber'in Harem-i Şerîfi'ne vakfetmiştir".⁵¹³ Bu kültür fıkıh ve insanlar arasındaki etkileşimi ve fıkıhın onların hayatlarını nasıl biçimlendirdiğini göstermektedir.

10. **Lefgûn ailesinin tarihi:** Bazı meselelerde Kasantîna'nın bazı ailelerin tarihi ve aralarındaki akrabalıklar anlatılmaktadır. Muhammed Lefgûn ve onun bazı hasımları arasında babasından miras kalan bir araziyle ilgili anlaşmazlık çıkmıştır. Muhammed Lefgûn o meselede babasının hayatını anlatmaktadır. Bu olaylar her ne kadar onun arazideki hakkını tespit etmek için ileri sürdüğü gerekçeler arasında zikredilse de bunlar ailelerin tarihi ve akrabalık ilişkileri hakkında bilgi sunmaktadır.⁵¹⁴

11. **Devletin piyasa ve ekonomiyi düzenlemesi:** Ekonomik kriz olduğu zaman veya piyasada bazı ürünler azaldığında devletin idari birimi piyasayı düzenlemek için müdahale etmekteydi. Devlet belli bir ürünün tedavülde olmasını ve başka bir fiyat vermeyi engellemeye ilgili karar çıkarmaktaydı. Bir meselede mumun satın alınmasını yasaklayan bir kararın verildiği geçmektedir. Fakat bu kararın verilme sebebi o meselede nakledilmemektedir.⁵¹⁵

12. **Bidatlerin köy ve badiyelerde yaygın olması:** Bazı nevâzil meseleleri bidat ve veli olma iddiasının özellikle de Doğu Beylik çevrelerinde yaygın olduğunu ifade etmektedir. Hanânîşe bölgesinde ortaya çıkıp veli olduğunu iddia eden ve anormal tavırlarda bulunan bir kişi Ömer el-Vezzân'a sorulmuştur. Ömer el-Vezzân veli olma durumları ve şartları söylemiş, o bölgede ortaya çıkan kişisini veli olmayıp falcı/müneccim olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁶ Abdülkerim Lefgûn'un düzenbaz olan âlimler ve sahtekâr sufilerden bahsetmesi, badilerde ve köylerde cehalet fazla olduğundan ve bu yerler şehir merkezlerine uzak olduğundan dolayı özellikle o yerlerde bu tür kişilerin yaygın olduğunu ifade etmesi de bunu teyit etmektedir.⁵¹⁷

13. **Yeniçeri askerlerinin toplum içinde yaşaması ve toplumla iç içe olması:** Bir meselede şöyle geçmektedir: Hamîde b. Muhammed el-İnkîşârî adında bir yeniçeri askeri ile memleketin değerli şahsiyetlerinden biri olan fakih Ebü'l-Hayrât Ramazan eş-

⁵¹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 153.

⁵¹⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 180.

⁵¹⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 241.

⁵¹⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 680.

⁵¹⁷ Lefgûn, *Menşûrî'l-hidâye*, 142.

Şerîf b. el-Merhûm Ebü'l-Abbâs Ahmed eş-Şerîf el-Hatîb arasında tartışma çıkmıştır.⁵¹⁸ Bu, Osmanlıda toplumun iç içe olduğunu, askerın toplumla birlikte yaşadığını ve toplumla iç içe olduğunu göstermektedir. İç içe olmak ise tartışma ve nizaya yol açmaktadır.

3.3.3. Âlimler ve İlmî Durum

Bazı nevâzil meseleleri toplumun bir parçası olarak âlimlere ve toplumun ilmi durumuna ışık tutmaktadır. Bazı meselelerde; alimlerin görevleri, ahlakları, onların yöneticilerle ilişkileri ve alimlerin birbirleriyle ilişkilerinden bahsedilmektedir. Bazı meseleler Cezayir'in mezhep durumu ve Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin etkileşimini ele almaktadır. İlim durumu ilgili bu sosyal olguları detaylı bir şekilde şu noktalarda ele alabiliriz:

1. **Âlimlerin ticaretle uğraşmaları:** Bazı nevâzil meselelerinde geçtiği üzere âlimler kendi mallarıyla bazı tüccarlarla mudârabeye akdi yaparak ticaret yapmaktaydılar. Mudârabeye ilgili bir meselede resmi bir belgede şöyle geçmektedir: Ebü'l-Hasan el-Hamedânî adında bir fakih bir miktar malı ticaret üzere bir tüccara teslim etmiştir. Şaban ayının ortaları 962/1555 yılında malını o tüccara teslim ettiğine dair şahit tutmuştur.⁵¹⁹

2. **Âlimlerin yöneticilerle ilişkileri:** Osmanlı'nın Cezayir, özellikle de Kasantîna'daki yönetim döneminde çoğu zaman âlimlerle yöneticileri arasındaki ilişkiler iyiydi. Fakat bazı zamanlarda ilim ehli resmi makamlar tarafından haksızlığa uğramıştır. Örneğin Kasantîna'da fetva başkanlığını yapan Müftû Yahyâ el-Mahcûb bir fetvasında idarecilerin zulmünden şikayet etmektedir. O fetvasında şöyle demektedir: Bazı dost kardeşler, bir fıkhi meseledeki bir olayı ve vakfin cevabının ne olduğunu bana sordular. Ben de meseleleri kavrayacak durumda olmadığımı ve başıma gelen büyük musibetten dolayı meşgul olduğumu söyleyerek mazeretimi belirttim. Her ne kadar musibet bir kul için bir onur olsa da yüklendiğim cezadan dolayı takatim yoktur..." Yahyâ el-Mahcûb fetvasını şöyle bitirmektedir: Cevap veremememde benim mazeretim vardır. Çünkü

⁵¹⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 581.

⁵¹⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 273.

başına bir musibet gelmiş ve ben borçluyum...”⁵²⁰ Lefgûn Yahyâ el-Macûb’dan bahsederken bunu teyit eden şu sözler söylemiştir: “Yahyâ el-Mahcûb, saltanat sarayı tarafından çok defa sıkıntıya uğramıştır. Çok defa hapse girmiştir. Çok defa para cezasına çarptılmıştır.” Lefgûn, Yahyâ el-Mahcûb’un çok iyi fetva verdiğini ve insafılı olduğunu ifade etmiştir.⁵²¹

3. **Kayıp kitaplar:** Bazı nevâzil meselelerinde bazı kayıp kitaplardan mesele ve görüşler nakledilmektedir. *Nevâzilü Kasantîna*’da Yahyâ Lefgûn’un *el-Müdevvene* üzerindeki haşiyesinden çok nakil yapılmaktadır.⁵²² Bu haşiye Yahyâ Lefgûn’un kayıp olan eseridir. *Nevâzilü Kasantîna*’da geçenler dışında bu eserden hiçbir şey bize ulaşmamıştır. Torun Abdülkerim Lefgûn bu eser hakkında şunu söylemektedir: “Bu, alanında harika bir haşiyedir. Uzun eserlerde az bulunan nevâzil meselelerini ele almıştır.”⁵²³ Torun Abdülkerim bir nevâzil meselesinde *Fethu’l-mevlâ fi şerhi şevâhidi’ş-Şerîf Ebî Ya’lâ* adında bir nahiv kitabını yazdığını söylemektedir.⁵²⁴ O ayrıca *Muhaddedü’s-sinân* adlı eserinden bahsetmektedir.⁵²⁵ *Seyfü’l-intisâr fi’r-reddi ‘ale men nesebe kudreti’l-cebbâr bi-âleti neccâr ve hüve es-Senûsî el-himâr* adlı risale gibi bazı eserleri yazacağını da ifade etmektedir.⁵²⁶ *Fethu’l-‘allâm fîmâ eşkele ve inbeheme ‘ani’l-efhâm* adlı bir kitabından da bahsetmektedir.⁵²⁷ Abdülkerîm Lefgûn, Makkarî’ye ait olan *Yevâkîtü mine’n-nazar* adlı bir eserden bahsetmektedir. Bu eserin telif edilme sebebi ve tarihi bilinmemektedir. Fakat görüldüğü kadarıyla Makkarî sarf (paranın para ile değişimi) konusunu uzun bir şekilde ele almıştır.⁵²⁸

4. **Bazı âlimlerin dindarlığının az olması:** Bazı nevâzil meselelerinde birtakım âlimlerin ahlaki durumları, hileleri ve dindarlıklarının azlığı nakledilmektedir. Bir meselede şöyle geçmektedir: Bir memlekette müftülerin başkanı, bir vakfı satmış ve parasını almıştır. Onun durumu Tunus müftüsü el-Mısrâtî’ye iletilmiştir. Bunun üzerine

⁵²⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 566-569.

⁵²¹ Lefgûn, *Menşûrî’l-hidâye*, 63.

⁵²² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 315, 127, 129.

⁵²³ Lefgûn, *Menşûrî’l-hidâye*, 41.

⁵²⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 639.

⁵²⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 706.

⁵²⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 698.

⁵²⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 650.

⁵²⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 125.

o satım akdinin feshedilmesi ve o vakfın parasının geri verilmesi yönünde fetva vermiş, o memlekette kendisine iletilen ilmin durumu sebebiyle üzüntüsünü belirtmiştir.⁵²⁹

5. **Bazı âlimlerin hüküm vermede acele etmemesi:** Bazı meselelerde âlimlerin fetva vermeden önce tam bir inceleme yapmak istedikleri geçmektedir. Örneğin Muhammed b. Bâdîs'e iki arazi arasındaki sınırı belirlemede meydana gelen bir uyuşmazlık davası getirilmiş, bunun üzerine bizzat araziye gitmiş, arazinin sınırlarını incelemiş, ondan sonra fetvayı vermiştir.⁵³⁰

6. **Âlimlerin uyuşmazlığın tarafı olmaları:** Bazı meselelerde bazı âlimlerin isimleri uyuşmazlık davasının tarafı olarak geçmektedir. Örneğin Muhammed b. Abdülkerîm Lefgûn, babasından kalan bir arazi konusunda kendisi ile bazı insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkla ilgili olarak Cezayir müfütüsü olan Muhammed b. Abdilhâdî'ye mektup göndermiştir.⁵³¹ Aynı şekilde bitişik olan arazilerin sınırlarını belirleme konusunda bir alim ile başka biri arasında tartışma meydana gelmiştir.⁵³² Fetvada âlimlerin adı ve ilmi lakapları zikredilmektedir. Devlet memuru iseler görevleri de zikredilmektedir.

7. **Âlimler arasındaki ilişkiler ve ilim merkezleri arasındaki etkileşim:** Genel olarak Kasantîna'da âlimler arasında haset ve buğz yaygın olmasına rağmen bazı meselelerde ilim ehli arasında iyi ilişkilerin olduğunu, onların birbirlerine saygı gösterdiklerini ve birbirlerinin makamlarını koruduklarını gösteren olgular bulunmaktadır. Birbirlerini güzel sıfatlarla anmaları, birbirleriyle istişare etmeleri, kardeşlik temelli ilmi tartışmaları vb. durumlar örnek gösterilebilir. *Nevâzilü Kasantîna*'da geçtiği gibi Ahmed el-Makkarî ve Torun Abdülkerîm Lefgûn arasında bu tür yazışmalar yapılmıştır.⁵³³ Aynı şekilde Torun Abdülkerîm ve hocası Muhammed et-Tuvâtî arasında da yazışmalar olmuştur.⁵³⁴

⁵²⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 247.

⁵³⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 313.

⁵³¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 190.

⁵³² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 308.

⁵³³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 622.

⁵³⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 702.

Fetvada şuranın olması, Cezayir ilim merkezlerindeki müftüler ile diğer İslami şehirler arasındaki müftüler arasında iyi ilişkilerin olduğunu göstermektedir. Ayrıca şura, farklı ilim merkezleri arasındaki ilmi etkileşimin bulunduğunu göstermektedir. *Nevâzilü Kasantîna*'ya baktığımızda farklı şehirlerden ve birçok fakihin aynı meseleye cevap verdiği birçok mesele olduğunu görmekteyiz. Örneğin Kasantîna'da kısmet meselesiyle ilgili olarak Cezayir şehri müftüleri 'Ammâr ve Süleymân el-Evrârî fetva vermişlerdir.⁵³⁵ Aynı şekilde vedî'a meselesinde Kasantîna, Mısır ve Cezayir fakihleri cevap vermişlerdir.⁵³⁶ Neslin kesilmesinden sonra vakfın durumu meselesine Muhammed Lefgûn el-Kasantînî uzun bir cevap vermiştir. Cezayir şehri müftüsü Muhammed Sa'îd Kaddûre, Bicâye'den Megllâtî ve başka hocalar bu cevabı onaylamışlardır.⁵³⁷ Çok sayıda fakihin cevap verdiği meselelerden biri "vakıfta bulunan kişinin vakfettiği şeyin sınırlarını geçmesi/vakfettiği şeyden yararlanması" meselesidir. Nitekim bu meseleye 15'ten fazla fakih cevap vermiştir. Bu fakihlerin çoğu Cezayir, Mısır, Fas ve Tunusludur. Bu mesele *Nevâzilü Kasantîna Nevâzilü Kasantîna*'da 20 sayfa yer kaplamıştır.⁵³⁸ Aynı şekilde vakıfla ilgili bir mesele çoğu ilim merkezlerini dolaşmıştır. Bu meseleye Mısır, Kasantîna, Tunus, Tilimsân ve Fas alimleri cevap vermişlerdir.⁵³⁹

8. **Fetvalardaki mezhep:** *Nevâzilü Kasantîna* adlı eser genel olarak Mâlikî mezhebine göre olup fetvaları nakledilen fakihlerin çoğu da Mâlikî'dir. Eserde Mâlikî ya da Hanefî müftüler tarafından Hanefî mezhebine göre verilen fetvalar da bulunmaktadır. Cezayir'deki fetva sistemi o dönemde çift olup Mâlikî ve Hanefî mezhebine göre idi. Hanefî mezhebine göre verilen fetvalara şu örnekler verilebilir:

- İbn Zahîre diye bilinen Mekke müftüsü el-Kâdî Alî b. el-Kâdî Cârullah b. Zahîre el-Karşî el-Hanefî'nin⁵⁴⁰ (ö. 1010/1601) "vakfın kızlara değil sadece erkeklere

⁵³⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 210-212.

⁵³⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 257-265.

⁵³⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 350.

⁵³⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 390-410.

⁵³⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 422-449.

⁵⁴⁰ Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbidîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdi'* 'aşer (Kahire: el-Matba'atü'l-vehbiyye, 1284), 3/150.

yapılması” meselesindeki fetvası Hanefilere göre verilen bir fetvadır.⁵⁴¹ Onun bu konudaki fetvasında nakiller ve deliller yoktur.

- Bir mesele hakkında 8 Mâlikî fakihın cevabı zikredildikten sonra o meselenin sonunda Hanefî fakih Ali b. Veliyyüddîn el-Cezâ’irî’nin fetvası zikredilmiştir. Bu fetva, Hanefî mezhebine göre verilmiş ve Ebû Yûsuf’un görüşü olup *Fetâvâ Kâri’i’l-Hidâye*’den nakledilmiştir.⁵⁴²

- Bazen Mâlikî müftî, meseledeki taraflardan biri Hanefî olduğu zaman onu gözeterek Hanefî mezhebine göre fetva verebilmektedir. Örneğin Bûne şehrinde bir yeniçeri ile değerli şahsiyetlerden biri arasında bir niza meydana gelmiştir. Bu nizada taraflardan biri diğerine iftira etmiştir. Bu mesele Kasantîna müftüsü Yahyâ el-Mahcûb’a götürülmüştür. O kazfın Allah hakkı mı olduğu yoksa iftiraya uğrayanın hakkı olup af ile düşebildiği konusunda hem Hanefî hem de Mâlikî mezhebinin görüşlerini belirtmiş ve bu konuda Hanefî olan yeniçeriye gözeterek Hanefî mezhebine göre fetva vermiştir.⁵⁴³

- Bir memlekette bazen her mezhebin mensubu bulunmaktadır. Tarafları Mâlikî ve Hanefî olan bazı meselelerde iki mezhebin hükümleri çelişebilmektedir. *Nevâzilü Kasantîna*’da bir meselede fakihlerin Hanefî ve Mâlikî mezheplerine göre çift fetva verme sorununa nasıl yaklaştıkları geçmektedir. Bu mesele önemli olduğu için Muhammed Lefgûn ayrıntıları şöyle kaydetmiştir:

“Mısır müftüsü Sâlim es-Senhûrî’ye şöyle bir soru sorulmuştur: Değerli fakihlerimizden şu soruya cevap vermelerini talep ediyoruz: Bir memlekette Hanefî ve Mâlikîler vardır. Hanefîlerin hepsi ‘avâm olup onlar arasında fakih yoktur. Mâlikîlerin çoğu da kendi mezheplerini bilmiyor. Bir Mâlikî ile bir Hanefî arasında mu‘âmelât ve nikah gibi konularda tartışma meydana gelmektedir. Taraflardan her biri kendi mezhebine göre o haklı olup diğeri haksız olmaktadır. Komşuluk sebebiyle şüf‘a meselesi buna örnek gösterilebilir. Mâlikî olan bayi ve müşterinin hiçbirisine kendi mezheplerine göre komşuluk sebebiyle şüf‘a hakları yoktur. Fakat Hanefî olanın

⁵⁴¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 569.

⁵⁴² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 495.

⁵⁴³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 580.

mezhebine göre vardır. Buna benzer başka meseleler de vardır. Eğer bu meselede Hanefî olan kişiyi gözetirsek Mâlikî olan kişinin hakkı zayi olur. Eğer Mâlikî olan kişiyi gözetirsek Hanefî olan kişinin hakkı zayi olur. Bu iki kişi hakkındaki hüküm nasıl olur? Mâlikî olan fakih Hanefî olan kişinin mezhebine göre fetva verebilir mi? Yoksa veremez mi? Memleketimizdeki fakihler fetva vermede Mâlikî eserlerinde geçen görüşlere göre fetva veriyorlar. Fakat onlar meşhûr görüşün muhalifi olan şâz görüşü bilmeyebiliyorlar. Durum böyleyken kendi mezhepleri dışındaki bir mezhebe göre nasıl fetva verecekler? Mâlikî fakihler Hanefî hocalardan da bu konuda görüş almamışlardır. Bu durumda Mâlikî fakihler gerek isabet etsinler gerek etmesinler onların bu konudaki fetvaları kabul edilir mi? Tüm bunlara cevap vermenizi istiyoruz. Allah sizden razı olsun. Esselâmü aleyküm ve rahmetullâh”.

Sâlim es-Senhûrî bu soruya şu cevabı vermiştir: “Gerek Mâlikî gerekse Hanefî olsun bir kimse meşhur ve şâz görüşü birbirinden ayırt edemiyorsa ve muteber hocalardan dinleyerek görüşü almamışsa o kimse kitapta yazılana göre fetva veremez. Allah daha iyi bilir.”⁵⁴⁴ es-Senhûrî yukarıda sorulan sorunun sadece bir kısmına cevap vermiştir. Soruların hepsine cevap vermemiştir. Çift mezhebe göre fetva verme sorunu burada cevapsız kalmıştır. Bu konuda fakihler arasında tartışma bulunmaktadır.

- Ebü'l-Fadl el-'Ukbânî'nin bir fetvasında “yıkılan vakfın satılması” meselesinde Hanefî mezhebine göre olan tartışma nakledilmektedir. Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un bunun caiz olduğu konusunda Ebû Hanife'ye muhalefet ettikleri nakledilmiştir. Ayrıca Ebü'l-Fadl, İbn Melek el-Hanefî'nin *Şerhu Mecma'i'l-bahreyn* adlı eseri ve diğer Hanefî fıkıh eserlerinden nakillerde bulunmuştur.⁵⁴⁵ Aynı meselede Muhammed Lefgûn, Hanefî fakihî olan Alî b. Veliyyüddîn el-Cezâ'irî'den Ebû Yûsuf'un görüşüne göre kâdînin kararı olması şartıyla vakfın başka bir şey ile değiştirilebildiği şeklinde verdiği fetvayı nakletmiş ve *Fetâvâ Kâri'i'l-Hidâye* adlı esere atıfta bulunmuştur.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 585.

⁵⁴⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 491-492.

⁵⁴⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 495.

- *Nevâzilü Kasantîna*'da Şâfi'î mezhebine göre fetvalar da bulunmaktadır. Örneğin Mâlikî fakih olan Yahyâ b. Süleymân, sıcak su ve güneşte ısıtılan su konusunda Şâfi'îlerin hiçbir delil ve kaynak zikretmeden Şâfi'î mezhebinin görüşlerini zikretmiştir.⁵⁴⁷

- *Nevâzilü Kasantîna*'da Hanbelî mezhebinin görüşlerine bir mezhep olarak yer verilmemiştir. Fakat torun Abdülkerîm Cenaze namazında niyet konusunda “Bu hoca Hanbelî mezhebinden olsa da doğrusu budur” diyerek bir Hanbelî fakihten bir görüş nakletmiş ve onun hangi mezhepten olduğuna değinmiştir.⁵⁴⁸ Yani âlimler, başka alimlerin mezhebine bakmadan onların bazı görüşlerini onaylayıp o görüşün doğru olduğunu söylemişlerdir.

3.3.4. Dil Üslupları, Deyimler, Terimler, Meslek ve Sanat İsimleri

en-Nevâzil adlı eser incelendiğinde onda çok sayıda dil üslupları, atasözleri, hikmetli ifadeler, meslek ve sanat isimleri olduğu görülmektedir. Bunları özetle şöyle sıralayabiliriz:

1. Konuşmalarda geçen atasözleri: *Nevâzilü Kasantîna*'da çok sayıda atasözünü ve hikmetli ifade geçmektedir. Örneğin “Kafsa şehrine hurma götüren kimse gibi” (كَخَامِلٍ إِلَى قَفْصَةِ تَمْرٍ إِلَى قَفْصَةِ) şeklinde bir deyim geçmektedir.⁵⁴⁹ Bu deyim kendisinden daha âlim olan birinin önünde bir mesele hakkında konuşan kimse için kullanılmaktadır. Herhalde Mağribliler bu atasözünü kullanmaktadırlar. Doğuda bu deyim şöyle kullanılmaktadır: “Hecer şehrine hurma getiren kimse gibi” (كَجَالِبِ التَّمْرِ إِلَى هَجَرَ) ve “Silvan kasabasında marul satan gibi” (كَبَائِعِ الْحَسَنِ فِي سِلْوَانَ). Bu eserde geçen bir diğer deyim de şudur: “Arûs'tan sonra güzel koku yoktur” (لَا عِطْرَ بَعْدَ عَرُوسٍ). Bu atasözü “Bilen bir alimin bir meseledeki sözünden sonra söz yoktur” anlamında kullanılmaktadır. Kâdî Ömer el-Mgallâtî, Abdülkerim Lefgûn'un zürriyetin kesilmesinden sonra vakfin durumuyla ilgili fetvası üzerine bir açıklama olarak bu atasözünü zikretmiştir. Bu eserde şu atasözü de geçmektedir: “Vezir yatakta uyur, başı kesilir. Alçak biri, efendiler içinde küfreder ona

⁵⁴⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 58.

⁵⁴⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 25.

⁵⁴⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 312.

bakılmaz” (يَنَامُ الْوَزِيرُ عَلَى السَّرِيرِ فَتَضْرِبُ عُنُقَهُ، وَيَسْبُ الرِّامِلُ فِي الْمَوَالِي فَلَا يُنْقَتُ إِلَيْهِ)⁵⁵⁰ Bu atasözünü “yüksek bir makam sahibi olan kişi küçük şeylerden dolayı cezalandırılırken alçak olan bir kimse büyük bir suç işlese de ona bakılmamaktadır” anlamında kullanılmaktadır.

2. Ammice olan kelimeler: *en-Nevâzil*’de birçok ammice kelimeler geçmektedir. Onlardan bazıları şunlardır: Eğitim gören kimse anlamında “kârî” (قاري),⁵⁵¹ ekmek fırını anlamında “kûşe” (كوشة),⁵⁵² alçak kişi anlamında “zâmil” (زامل),⁵⁵³ mahalle anlamında “hûme” (حومة),⁵⁵⁴ ödüyor anlamında “yhalls” (يخأص),⁵⁵⁵ tohum anlamında “zirri’a” (زريعة),⁵⁵⁶ çiftçiler anlamında “el-fellâha” (الفلاحة),⁵⁵⁷ eşya anlamında “el-kaşş” (القش),⁵⁵⁸ bir defa anlamında “el-hatre” (الخطرة),⁵⁵⁹ yaşlı anlamında “gârih” (قارح),⁵⁶⁰ Bunlar dışında başka ammice kelimelerde *en-Nevâzil*’de kullanılmıştır. Bu ammice kelimeler Cezayir’de halen kullanılmaktadır.

3. Sanatlar, meslekler ve görevler: *en-Nevâzil*’de bazı mesleklerin adı geçmektedir. Örneğin el-kinâfe geçiyor. Bu hamamlarda/tuvaletlerde çalışmak anlamına gelmektedir.⁵⁶¹ Fırında çalışanlar anlamına gelen Cemâ’atü’l-kevvâşe geçmektedir.⁵⁶² Ayrıca bazı şahıslardan bahsedilirken birçok resmi görevin adı bu eserde geçmektedir. Bu eserde geçen bazı görev adları şunlardır: Mizvârü’ş-şürefâ’ yani Seyyitler başkanı, şehir komutanı, kâdî, müftî, ‘adl, sayman, hâkim.

4. Kullanılan paralar: *en-Nevâzil*’de o dönemde kullanılan birçok para adı geçmektedir. Onlardan biri el-kafsî’dir. Herhalde bu, Tunus’un Kafsa şehrinde

⁵⁵⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 581.

⁵⁵¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 46.

⁵⁵² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 610.

⁵⁵³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 581.

⁵⁵⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 256.

⁵⁵⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 258.

⁵⁵⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 299.

⁵⁵⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 295.

⁵⁵⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 74.

⁵⁵⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 55.

⁵⁶⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 155.

⁵⁶¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 317.

⁵⁶² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 610.

kullanılan bir paradır. Dînâr,⁵⁶³ ed-dînârü's-Süleymânî,⁵⁶⁴ riyâl ve başka para isimleri de bu eserde geçmektedir.

3.4. LEFGÛN'UN *EN-NEVÂZİL*'İNDEKİ FETVA YÖNTEMİ

Daha önce ifade ettiğimiz gibi torun Abdülkerîm Lefgûn bu eserde fetvaları en fazla olan alimdir. Verdiği fetvaların toplamı 88'dir. Verdiği fetvalar/cevaplar şu konulardadır:

1. Temizlik, namaz, zekat ve oruç konularında toplam 18 tane cevabı bulunmaktadır.
2. Nikâh, talâk, hul', 'iddet ve nafaka konularında toplam 6 tane cevabı bulunmaktadır.
3. Bey', îcâr, şüf 'a, ve istihkâk konularında toplam 12 tane cevabı vardır.
4. Şirket, vedî'a, 'âriye, kirâd, sulh ve gasp konularında toplam 3 tane cevabı bulunmaktadır.
5. Kiralar, icâre, rehin ve kamu hizmetleri konularında 1 tane cevabı bulunmaktadır.
6. Hibe, sadaka, vasiyet ve vakıf konularında 6 cevabı bulunmaktadır.
7. Yargı, şahitlik, mîrâs, kazif, zina, hırsızlık ve cinayetlerde 6 tane cevabı bulunmaktadır.
8. el-Câmi' bölümünde 36 tane cevabı bulunmaktadır.

Bu cevaplardan 54 tanesi fikhî cevap olup bir meseleyi inceleme şeklindedir. Diğer cevaplar ise dil, kelâm, düşünce ve başka konularla ilgilidir. *en-Nevâzil*'deki fikhî nitelikteki meseleleri incelediğimizde Abdülkerîm Lefgûn'un fetva vermede takip ettiği özel yöntemi üzerinde de durduk. Onun yöntemini; cevapların dilsel yapısı, fetvada dayandığı deliller, nakiller ve eserler, Mâlikî mezhebi kurallarına ve usûlüne bağlı kalma, onun ahlakı, soru soran kişiye ve alime olan tavrı yönünden inceledik. Tespit ettiğimiz kadarıyla onun yöntemini şöyle zikredebiliriz:

⁵⁶³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 104, 155.

⁵⁶⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 273.

3.4.1. Lefgûn'un Fetva Kaynakları

Lefgûn'un fetvalarını ve meselelere verdiği cevaplarını incelendiği zaman fukahanın görüşlerini naklettiği, onları delil gösterdiği ve onlara doğrudan atıf yaptığı görülecektir. Örneğin o; “Mâlik şöyle dedi” ve “İbn Rüşd şöyle dedi” demektir. Bazen onların eserlerinde atıf yapmaktadır. Örneğin “Mâlik *el-Müdevvene*'de şöyle söylüyor” ve “İbn Rüşd *el-Beyân ve't-tahsîl*'de şöyle söylüyor” demektir. Bazen bir görüşü müellifin adını zikretmeden eserin müellifine nispet etmektedir. Örneğin “*el-Mi'yâr*'ın müellifi şöyle söylemektedir” demektir. Eserde bu tür ifadeler yaygın bir şekilde geçmektedir.

Lefgûn'un fetva kaynaklarını incelerken onun fetvada ve kendisine getirilen meseleleri çözmede dayandığı kaynakların hangileri olduğunu öğrenmek için bütün görüşleri ve atıfları topladık. Bunları sınıflandırıp düzenledik. Mâlikî literatüründeki eserlerin sınıflandırılmasına göre bu eserleri üç gruba ayırmak mümkündür:

Birinci grup eserler, ana kaynaklardır. Bunlar mezhebin temel eserleridir. Mezhep içindeki bütün ictihâdlar bu eserlerde yer almaktadır. Bu eserler; *el-Müdevvene*, onun şerhleri vb. eserlerdir.

İkinci grup eserler; Ana kaynakların şerhleri, muhtasar fıkıh eserleri ve şerhleridir.

Üçüncü grup eserler; nevâzil ve belge eserleridir.

3.4.1.1. Ana Kaynaklar

el-Hilâlî'nin ifade ettiğine göre Mâlikîlerin esas aldığı ve onlarca mutemet olan büyük ana fıkıh kaynakları şunlardır: Sahnûn, *el-Müdevvene*; Muhammed b. el-Mevvâz, *el-Mevvâziye*; Muhammed b. Habîb *el-Vâdiha* ve Sahnûn'ün öğrencisi Muhammed el-'Utbî, *el-'Utbîyye*.⁵⁶⁵

Lefgûn, fetvalarında bu ana kaynakların çoğunu esas almıştır. Fetvalarında yararlandığı bu ana kaynaklar arasında Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si ilk sırada

⁵⁶⁵ Hilâlî, *Nürü'l-basar*, 177-182.

gelmektedir. Nitekim Lefgûn 16'dan fazla defa bu esere atıf yapmıştır.⁵⁶⁶ Ondan sonra sırasıyla İbnü'l-Habîb'in *el-Vâdiha* adlı eseri ve İbn Rüşd'ün *el-Beyân ve't-tahsîl* adlı eseri gelmektedir. Lefgûn bu iki eserden beş yerde nakilde bulunmuştur.⁵⁶⁷ Lefgûn, Muhammed el-Ûtbî'nin *el'Utbiyye* adlı eserinden üçten fazla yerde nakilde bulunmuştur.⁵⁶⁸ Lefgûn; İmâm Mâlik'in *Müvatta'*, İbn Vehb'in *Muvatta'*, Asbağ'un *Semâ'ât'*, İbn Mevâz'ın *el-Mevvâziyye* adlı eserlerinin her birinden birden fazla yerde nakilde bulunmuştur.⁵⁶⁹

Lefgûn'un fetvalarında esas aldığı ve ana kaynak olarak yazılan⁵⁷⁰ eserlerden biri de İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) *el-Mukaddimâtü'l-mümejhiddât* adlı eseridir. O birden fazla yerde bu eserden nakilde bulunmuştur.⁵⁷¹

3.4.1.2. Ana Kaynakların Şerhleri, Muhtasar Fıkıh Eserleri ve Şerhleri

*en-Nevâzil'*de yararlanılan ikinci grup kaynaklar, Mâlikî mezhebinin ana kaynaklarının şerhleri, muhtasar eserler ve bunların şerhleridir. Lefgûn'un fetvalarında esas aldığı bu tür eserlerden geniş bir liste sunulabilir. O, *el-Müdevvene* şerhlerinden şu eserlere atıfta bulunmuştur: *Şerhu İbn Nâcî et-Tenûhî* (ö. 839/1436) *'ale'l-Müdevvene*,⁵⁷² *Ta'likâtü'l-Lahmî* (ö. 478/1086) *'ale'l-Müdevvene/et-Tebîsîre*,⁵⁷³ *Ta'likâtü'l-Vânûğî* (ö. 819/1416) *'ale'l-Müdevvene*,⁵⁷⁴ *Tekmiletü Ahmed b. Ebi'l-Kâsım el-Mişzâlî* (ö. 866/1462) *'alâ ta'likî'l-Vânûğî*,⁵⁷⁵ Sind b. 'Annân'ın (ö. 541/1147) *Tirâzu'l-mecâlis* adlı

⁵⁶⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 21, 24, 37, 66, 69, 116, 123, 127, 152, 252, 315, 325, 345, 584.

⁵⁶⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 23, 34, 124, 125, 313, 115, 116, 128, 347, 584.

⁵⁶⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115, 116, 128.

⁵⁶⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115, 256, 345, 583.

⁵⁷⁰ Beşir Dayf Cezâ'irî, *Masâdirü'l-fikhi'l-Mâlikî usûlen ve furûan fi'l-meşrik ve'l-mağrib kadîmen ve hadîsen* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 41.

⁵⁷¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 67, 340.

⁵⁷² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 129.

⁵⁷³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 66, 151, 324, 367.

⁵⁷⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 123.

⁵⁷⁵ Lefgûn bu eseri et-Tekmile adıyla zikredip müellifini zikretmemiştir. Nevâzilü Lefgûn'u tahkik eden iki muhakkik bu eserin İbnü'l-Ebbâr'a ait olduğunu söylemişlerdir. Fakat İbnü'l-Ebbâr'ın Tekmile'sinin bir fıkıh eseri sayılması büyük bir hata olabilir. Çünkü onun eseri bir biyografi eseridir. Herhalde Lefgûn yukarıda belirttiğimiz gibi bu eserden el-Mişzâlî'nin *Tekmile*'sini kast etmektedir. Bkz: Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115.

eseri,⁵⁷⁶ Abdülhak b. Hârûn es-Sıkkî'nin (ö. 466/1074) *en-Nüket ve 'l-fürûk li-mesâ'ili 'l-muhtelita ve 'l-Müdevvene* adlı eseri,⁵⁷⁷ Kâdî 'İyâd'ın (ö. 544/1150) *et-Tenbihâtü 'l-müstenbeta 'ale 'l-kütübi 'l-Müdevvene ve 'l-Muhtelita* adlı eseri⁵⁷⁸ ve Abdülkerim Lefgûn'un dedesi Yahyâ Lefgûn'un *el-Müdevvene* üzerindeki haşiyesi.⁵⁷⁹

Lefgûn; el-Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *Şerhu't-Telkîn* adlı eseri,⁵⁸⁰ İbn Abdisselâm'ın (ö. 749/1348) *Şerhu Câmi 'i 'l-ümmehât* adlı eseri,⁵⁸¹ el-Kâdî Abdülvehhâb'ın (ö. 422/1031) *Şerhu 'r-Risâle* adlı eseri,⁵⁸² *Tavdîhu Halîl 'alâ Muhtasari İbni 'l-Hâcib* adlı eser,⁵⁸³ ez-Zürkânî, et-Tetâ'î ve el-Bisâtî'nin *Muhtasaru Halîl* üzerindeki şerhleri,⁵⁸⁴ İmâm Bağdâdî'nin *İrşâdü's-sâlik ilâ eşrefi 'l-mesâlik fî fikhi 'l-İmâm Mâlik* adlı eseri.⁵⁸⁵

Lefgûn muhtasar türü olan şu eserlerden nakilde bulunmuştur: İbn Rüş el-Cedd'in (ö. 520/1126) *İhtisârü 'l-mebûte fî ihtilâfi ashâbi Mâlik ve akvâlih* adlı eseri,⁵⁸⁶ İbn 'Arefe'nin (ö. 803/1401) *el-Muhtasarü 'l-fikhî* adlı eseri,⁵⁸⁷ el-Kâdî Abdülvehhâb'ın (ö. 422/1031) *et-Telkîn* adlı eseri, Halef b. Ebi'l-Kâsım el-Berâdî'nin (ö. 398/1008) *Muhtasarü 'l-Vâdihâ* adlı eseri,⁵⁸⁸ Behrâm'ın (ö. 805/1403) *eş-Şâmil fî fikhi Mâlik* adlı eseri,⁵⁸⁹ İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1248) *el-Muhtasar* adlı eseri,⁵⁹⁰ Berâdî 'î'nin *et-Tehzîb fî ihtisari 'l-Müdevvene* adlı eseri⁵⁹¹ ve Halîl b. İshâk el-Cündî'nin (ö. 767/1366) *el-Muhtasar* adlı eseri.⁵⁹²

⁵⁷⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 34.

⁵⁷⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 18.

⁵⁷⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 340-341.

⁵⁷⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 114, 127, 129.

⁵⁸⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 602.

⁵⁸¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 23, 66.

⁵⁸² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 17, 18.

⁵⁸³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 16, 150, 251, 708.

⁵⁸⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 32, 33, 34, 35.

⁵⁸⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 32.

⁵⁸⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 66.

⁵⁸⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 69, 126.

⁵⁸⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 124, 125.

⁵⁸⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 149.

⁵⁹⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 38, 271.

⁵⁹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 313, 340, 560.

⁵⁹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 16, 33, 39, 65, 66, 340.

3.4.1.3. Nevâzil ve Vesâik Eserleri

Nevâzil ve vesâik eserleri, fetva vermede müftû için en önemli kaynaklardandır. Bu eserler, uygulamalı fikhî, önceki nevâzil meselelerini ve alimlerin bu meseleleri verdikleri cevapları toplayan eserlerdir. Bu eserler alimlerin bir mesele hakkında görüşlerini, onların gerekçelerini ve temellendirmelerini öğrenmek için hazır bir kaynaktır. Lefgûn, nevâzil ve vesâikalar konusunda yazılan eserler hakkında geniş bilgi sahibidir. Önceki alimlerin ictihadlarının önemini ve fikhî değerini bilmektedir. Onlara atıfta bulunmaktadır. Meseleleri ve olayları birbirine kıyas etmekte, fakihlerin görüşlerini nakletmekte, bu görüşler üzerine açıklamalar yapmakta ve bunları temellendirmektedir. Onun fetvalarında atıfta bulunduğu en önemli vesâik eserleri şunlardır: Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Râşid el-Kafsî (ö. 736/1336) *el-Fâik fî ma 'rifeti'l-ahkâmi ve'l-vesâ'ik* adlı eseri,⁵⁹³ el-Müteytî diyen bilinen Ebû'l-Hasan b. İbrâhîm el-Ensârî'nin (ö. 570/1174) *en-Nihâye fî ma 'rifeti'l-vesâ'ik ve'l-ahkâm* adlı eseri,⁵⁹⁴ Ebûbekir b. 'Âsım el-Kaysî el-Gırnâtî'nin (ö. 829/1426) *Tuhfetü'l-hukkâm fî nüketi'l'ukûdi ve'l-ahkâm (Tuhfetü İbn 'Âsım veya el-Manzûmetü'l-'Âsımiyye* diye de bilinmektedir) adlı eseri⁵⁹⁵ ve İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *Tebisireti'l-hukkâm fî usûli'l-akdiye ve menâhici'l-ahkâm* adlı eseri.⁵⁹⁶

Lefgûn'un fetvalarında çok sayıda nevâzil eserine atıfta bulunmuştur. Nevâzil eserleri arasında en fazla atıfta buldukları Venşerîsî'nin (ö. 914/1509) *el-Mi'yârü'l-mu'rib*⁵⁹⁷ ve Burzülî'nin (ö. 841/1438) *Câmi'u mesâ'ili'l-ahkâm* adlı eseridir.⁵⁹⁸ Lefgûn'un bu iki eserden çok nakilde bulunmasının sebebi, yakın bir dönemde yazılmaları ve Burzülî'nin memleketi Tunus ve Venşerîsî'nin memleketi Tilimsân'ın Lefgûn'un memleketi Kasantîna'ya yakın olmasıdır. Bu iki eserden sonra Dede İbn Rüşd'ün (ö. 522/1126) *Ecvibe'si* gelmektedir.⁵⁹⁹ Bu eserlerden sonra sırasıyla Ebû Sa'îd

⁵⁹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115, 367.

⁵⁹⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 116, 342.

⁵⁹⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 125, 129.

⁵⁹⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 345, 346.

⁵⁹⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115, 271, 314, 347, 367.

⁵⁹⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 127, 343, 344, 367, 384.

⁵⁹⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 116, 127, 270, 334.

İbn Lübb el-Endülüsî'nin (ö. 701/1302) *Fetâvâ'sı*,⁶⁰⁰ Ebü'l-Hasan es-Sağîr'in (ö. 719/1319) *Ecvibe'si* ve müellifi meçhul olan *el-Hadîkatü'l-müstakilletü'n-nadra fi'l-fetâvâ es-sâdire 'an 'ulemâ'i'l-hadra* adlı eserler gelmektedir.⁶⁰¹

İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar'ı* ve Halîl'in *el-Muhtasar'ı* meşhur olmalarına ve Lefgûn'un döneminde fetvanın yörüngesi bu iki eser üzerine olmasına rağmen Lefgûn ancak inceleme olarak bu iki esere başvurmuş, fetvaları temellendirmede bu iki esere çok az atıfta bulunmuştur. Fıkıh sanatında daha çok ana kaynaklara, bunların şerhlerine ve nevâzil ile vesâik eserlerine başvurmuştur. Bu da onun Mâlikî fikhında ne kadar derin ve geniş bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Lefgûn'un fetvalarında esas aldığı nevâzil ve vesâik eserlerinin istisnasız bir şekilde Mağrib ve Endülüs eserleri olduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi de nevâzil ve vesâikalar fikhının pratik bir fıkıh olması, Mağrib ve Endülüs'teki pratik fikhın oranının durumu ve çevresiyle etkileşim halinde olması ve Mağrib ile Endülüs'ün sosyal çevresinin, Lefgûn'un memleketi olan Kasantîna şehrinin sosyal çevresine benzer olmasıdır.

3.4.2. Lefgûn'un Fetva Verme Esasları

Lefgûn verdiği fetvalarda fikhi deliller ve kaideler ile istidlal etmiştir.. Onun fetvalarında kullandığı deliller ve kaideleri şu başlıklar altında ele alabiliriz:

3.4.2.1. Kur'an'ı Kerim ile istidlal

Lefgûn fetvalarında zikrettiği ayetlerin çoğunu fetva ve hüküm vermeye delil olsun diye ele almıştır. Birçok ayete de vaaz ve nasihat amacıyla yer vermiştir. Örneğin "Birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenleri sever."⁶⁰² ayetini Müslümanların birlik içinde olmalarını, dağınık olmayıp güçlü olmalarını ve zayıf olmamalarını teşvik etmek için zikretmiştir.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 124, 129.

⁶⁰¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115.

⁶⁰² Enfâl, 8/46.

⁶⁰³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 22.

Lefgûn bir fetvasında “Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder...”⁶⁰⁴ miras ayetini, kızın oğullarının anne tarafından dedelerinin mirasını hak etmediklerine delil göstermek için zikretmiştir.⁶⁰⁵ Lefgûn, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker meselesinde konuyla ilgili şu ayetleri zikretmiştir: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.”⁶⁰⁶ “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar Kartuluşa erenlerdir.”⁶⁰⁷ O bu ayetleri iyiliği emretme ve kötülüğü nehyetmenin gerekli olduğunu açıklamak için zikretmiş, bunun dinin gereklerinden olduğunu ve Allah'ın müslümanları bu görevi yapmakla yükümlü kıldığını ifade etmiştir.⁶⁰⁸ Lefgûn gerek fetvanın hükmü gerekse öğüt için başka yerlerde de ayetlere yer vermiştir.

3.4.2.2. Sünnet ile istidlal

Lefgûn'un eserinde zikrettiği sünnet ve eser (sahâbe ve tâbi'în sözü) metinlerini incelediğimizde genelde fetvada tercih ettiği görüşe bir delil olarak zikrettiğini görmekteyiz. O bazen de sünneti bir hüküm ya da fetvanın delili için değil de öğüt ve açıklama için getirmektedir. Onun hadisleri sened ve metin yönünden açıklaması çok nadirdir. örneğin ona sorulan şu hadisi sadece sened ve metin açısından açıklamıştır: “Yeryüzündekilere merhamet edin ki gökyüzündeki size merhamet etsin.” O bu hadis ile ilgili olarak şunu söylemiştir: “Bu hadis, hadislerin bir türü olan müselsel türünde çok rivayetleri vardır.”⁶⁰⁹ Bir hadisin anlamı ona sorulmuştur. O da “Eğer hadisin lafzı ve sıhhati sabit olursa...” diye cevap vermiştir.⁶¹⁰

Lefgûn'un fetvalarındaki hükümlerin delili için zikrettiği hadislerden biri “kafirin ezan okuma” meselesinde zikrettiği hadistir. O bu konuda şöyle demiştir: “ezan şer'i emanetlerden ve yükümlülüklerinden biridir”. Ancak müslüman birinin ezanı okuması

⁶⁰⁴ Nisâ, 4/11.

⁶⁰⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 602.

⁶⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/110.

⁶⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/104.

⁶⁰⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 618.

⁶⁰⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 647.

⁶¹⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 651.

sahih olur. Bunun delili de Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivayet edilen şu hadistir: 'Müezzinler güvenilirlerdir.' Bu hadisi Ebû Dâvûd rivayet etmiştir. Başka bir hadiste de şöyle geçmektedir: 'Kıraati en iyi olanınız imamlık yapsın. Sizin en hayırlınız müezzinlik yapsın.'⁶¹¹

Lefgûn zorba ve zalim olanların (müşriklerin) çocuklarının öldürülmesinin caiz olmadığına dair şu hadisi delil göstermiştir: "*Allah'ın onların zürriyetinden Allah'a ibadet eden kimseler çıkarmasını umuyorum.*"⁶¹²

Lefgûn, imamın kendi camisinde cemaate namaz kıldırıp daha sonra başka bir camide me'mûm olarak namazı nafîle bir namaz olarak iade etmesi meselesinde bir hadis zikretmiştir. O bunu devamlı yapmanın haram ve bidat olduğunu söylemiş, buna dair şu hadisi delil göstermiştir: "Kim dinimizde olmayan bir şeyi ortaya çıkarırsa bu reddedilir."⁶¹³

Lefgûn, çalıntı olduğu bilinen bir şeyi hırsızdan satın alma meselesine cevap verirken İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eserinde rivayet ettiği "*Hiçbir zalim damara (zalim bir damara sahip olan kimseye) bir hak yoktur.*" hadisin delil göstermiştir. Bu müşterinin zalim olduğu için semen ve meb'î'i talep etme hakkının olmadığı şeklinde fetva vermiştir.⁶¹⁴

Lefgûn "*Velâ' nesep bağı gibi bir bağıdır*" hadisini azat edilen kölenin oğul hükmünde olduğu ve onunla efendisi arasında miras ve velâ' bulunduğu dair delil olarak zikretmiştir.⁶¹⁵

Lefgûn soru soranın kastı bir şey öğrenmek olmayıp imtihan ve sınamak ise soru sorana cevap verilmeyeceği konusunda alimlerin ittifakının olması meselesinde "*Kim bir ilmi gizlerse Allah kıyamet günü ona ateşten bir gem vurur.*" hadisini zikretmiş ve

⁶¹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 20.

⁶¹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 54.

⁶¹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 55.

⁶¹⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 583.

⁶¹⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 602.

şöyle demiştir: Alimlerin bu görüşü hadisteki umûmu takyîd etmektedir.⁶¹⁶ Hadisteki tehdit, kastı imtihan olmayıp öğrenmek olan ilim talibine ilmi gizleyen kimse içindir.

Lefgûn'un *en-Nevâzil* adlı eserinde vaaz olarak zikrettiği ve anlamını açıkladığı hadisler çok sayıdadır.⁶¹⁷

3.4.2.3. İcmâ ile istidlal

Lefgûn'un fetvalarında sadece bir meselede icmâ delil gösterdiğini görmekteyiz. O da "el-Mevcûd" ifadesinin Allah'ın bir sıfatı olarak kullanılmasının caiz olmasıyla ilgilidir. Lefgûn bu ifadenin kullanılabilmesi için ümmetin icmâının yeterli olduğunu söylemiştir.⁶¹⁸

3.4.2.4. Kıyas ile istidlal

Lefgûn kendi fetvalarında kıyası delil olarak göstermiştir. Onun kıyası delil olarak kullandığı meselelerden biri dut yaprağında şüf'anın gerçekleşmesi meselesidir. Ona göre yararlanma birleştirici illet olup dut yaprağı meyveye kıyas edilmektedir. Çünkü dut yaprağı ipek böceğini yetiştirmede kullanılmaktadır. İnsanların da buna ihtiyacı vardır.⁶¹⁹ Bilindiği üzere diğer mezheplerin aksine Mâlikîler meyvelerde şüf'ayı kabul etmektedirler.

3.4.2.5. Seddü'z-zerî' ile istidlal

Lefgûn seddü'z-zerî'ayı fetvalarında ve bazı meselelere yaptığı açıklamalarında çokça kullanmaktadır. Örneğin biri ona "Beni Musa'dan üstün kılmayın" hadisini sormuştur. Bu hadisten Hz. Musa'nın (a.s.) Peygamberimiz Muhammed'den (s.a.s.) daha üstün olduğu anlaşılabilir. Lefgûn buna şöyle cevap vermiştir: Peygamber'in (s.a.s.) bu hadisinde bunu talep etmesi sedd-i zerî'adan (sakıncalı bir sonuca götürecek yolların kapatılması) dolaydır. Çünkü birini birinden üstün görmek, diğer peygamberleri küçük düşürmeye yol açan bir taassuba yol açar. Eğer insanlar için

⁶¹⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 604.

⁶¹⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 618.

⁶¹⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 631-632.

⁶¹⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 152.

bunun önü açılırsa bu durum, Allah'ı yücelten kimseyi küçük düşürmeye yol açar. Rasûlullah'ın (s.a.s.) “*Beni üstün kılmayın*” demesi peygamberleri birbirinden üstün görme konusunda benimle konuşmayın demek anlamındadır. Aslında bunu konuşmak yasaklanmıştır. Çünkü bu, sakıncalara yol açmaktadır.⁶²⁰

Lefgûn sedd-i zerî'ayı sigarayla ilgili fetvasında da kullanmıştır. O bu konuda şunu söylemiştir: “Eğer sigarının sarhoş edip etmesi onun içilme sıklığı ve miktarına göre değişkenlik gösteriyorsa daha önce anlattığımız sebeplerden dolayı sigaranın yasaklanması doğru olandır. Ayrıca İmam Mâlik'in mezhebinin bir esası olan sedd-i zerî'adan dolayı da yasaklanır. Sigara içilmesine izin verilen şahıs ise onun sigara ile sarhoş olmadığı kesin olduğundandır.”⁶²¹ Bazı şahıslarda görüldüğü gibi sigarının sarhoş etme ihtimalinin olması, sedd-i zerî'adan dolayı tümüyle haram olması için yeterli bir sebeptir.

3.4.2.6. Örf ile istidlal

Abdülkerîm Lefgûn *Nevâzilü Lefgûn*'da örf ile ilgili fetvalarını örfе dayandırmıştır. Bu eserde örfе dayanan çok sayıda mesele bulunmaktadır. O meselelerden biri kızının evlilik çeyizini hazırlayan adam meselesidir. Bu mesele şu şekildedir: Bir adam ve kızı tartışmışlardır. Adam kızına çeyizleri bağışlamayıp ödünç verdiği için kızından çeyizleri talep etmiştir. Lefgûn bu meseleye şöyle cevap vermiştir: Halîl'in *el-Muhtasar*'ında geçtiği gibi baba, yemin ettikten sonra çeyizleri kızına ödünç verdiğini iddia ederse kızına verdiği çeyizleri bir sene geçmeden önce ondan talep edebilir. Örfе göre baba kızın çeyizini hazırlamakla yükümlü değilse hüküm bu şekildedir.”⁶²² Lefgûn'un bu fetvasından şunu çıkarabiliriz: Örf sebebiyle meşhur ve fetvaya esas olan görüşten vazgeçilebilir. Çünkü o “örfе göre baba yükümlü değilse hüküm bu şekildedir” demiştir. Dolayısıyla eğer böyle bir örf varsa hüküm ona göre değişmektedir.

⁶²⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 650.

⁶²¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 710.

⁶²² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 65.

3.4.2.7. Şer‘î Kâ’ideler ile istidlal

Şer‘î kâ’ideler çeşitli cüzi hükümleri ve meseleleri toplayan külli hükümlerdir. Bir âlim bir alanın ve ilmin kurallarını bildiği kadar o alanda kıyas yapabilme imkanı ele etmektedir. Bu anlamda fikhî kâ’ideler, fetva verirken başvurulmuş bir esas olmuştur. Aynı şekilde usûl ve makâsîd kâ’ideleri de böyledir. Karâfi’nin kâ’idelerle ilgili şöyle bir sözü vardır: “Bu kâ’ideler fıkhîta önemli olup onların büyük faydaları vardır. Bunlar bilindiği ölçüde fakihin değeri artar, fetva yöntemi bilinir ve açık hale gelir. Kim fıkhî kâ’ideleriyle birlikte bilirse çoğu cüzi meseleleri ezberlemeye ihtiyaç duymaz. Çünkü bu cüzi meseleler külli kâ’idelerin altına girmektedir.”⁶²³

Lefgûn’un fetvalarında çok sayıda usûl kâidesi, fikhî kâide ve dâbit ve makâsîd kâ’idesi bulunmaktadır. Lefgûn’un fetva verirken kullandığı ve delil gösterdiği kâ’idelere şu örnekleri verebiliriz:

1. Şartın meşrûtuyla birlikte aynı zamanda gerçekleşme kâ’idesi⁶²⁴

Lefgûn, ezan okuyup müslüman olmaya niyet eden kafir meselesinde bu kâ’ideyi zikretmiştir. Lefgûn’un ifade ettiğine göre bazı doğulu alimlere göre bu ezanla o kişi müslüman olur ve namaz vaktinin girdiği ilan edilmiş olur. Yani bu ezan vaktin ezanı olarak geçerli olur. Bu görüşte olanlar bu görüşlerini “şartın kendi meşrûtuyla birlikte aynı zamanda gerçekleşme” kâ’idesine dayandırmışlardır. Lefgûn bu görüşe muhalefet etmiştir. Ona göre bu ezan geçersiz olup vaktin ezanı sayılmaz. Çünkü kafir olan kişi İslam’ın sıhhat şartı olan şehâdet lafzını henüz söylemeden önce ezanın bir kısmını söylemiştir. Lefgûn’a göre bu ezanla o kişi müslüman olur. Fakat o ezan vaktin girdiğini bildiren bir ezan olarak kabul edilmez. Çünkü ezan bir ibadettir. Ancak ibadet yapmaya ehil olan kimsenin ezanı sahih olur.⁶²⁵

2. Evlâ olanı kıyas etme kâ’idesi⁶²⁶

⁶²³ Ebû ‘Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b İdrîs Karâfi, *el-Fürûk envârü’l-bürûk fî envâi’l-fürûk* (Beirut: Dâru’l-kütübü’l-‘ilmiyye, 1998), 1/6-7.

⁶²⁴ قاعدة وقوع الشرط مع مشروطه في زمان واحد.

⁶²⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 21.

⁶²⁶ قاعدة قياس الأولى

Duman tadının boğazda hissedilmesiyle orucun bozulması meselesinde bu kural geçmektedir. Lefgûn, Süleyman b. Sâlim El-Kattân'ın (ö. 281/894) *es-Süleymâniyye* adlı eserinden şunu nakletmektedir: “Kim bir ilaçla tütülenirse ve dumanın tadını boğazında hisseirse o kimsenin orucunu kaza etmesi gerekir.” Lefgûn bunu aktardıktan sonra şunu söylemektedir: Burada orucun bozulması ihtiyaç duyulan ve zorunlu olan ilaçla olmaktadır. Zorunlu olmayan durumlarda bir şeyin tadının boğazda hissedilmesiyle daha öncelikli olarak oruç bozulur.”⁶²⁷ Yani kullanılması gerekli olan bir ilacın kullanılması ve bunun boğaza ulaşmasıyla oruç bozulmakta ve kaza gerekmektedir. İlaç dışındaki şeylerden kullanılması zorunlu olmayan bir şey boğaza ulaştığında daha öncelikli olarak orucu bozar ve kaza gerekir.

3. İstılâhta tartışma olmaz kâ'idesi⁶²⁸

Lefgûn bir meseleyi incelerken ve et-Tetâ'i'nin “izâle” ve “ref” kavramlarını anlamları hakkındaki görüşü üzerine açıklama yaparken şöyle demiştir: “Bu iki lafız arasında fark yoktur. Nihayetinde bunlar istılâhtır. İstılâhta ise tartışma olmaz.”⁶²⁹

4. Hâkimin hükmü ihtilafı ortadan kaldırır kâ'idesi⁶³⁰

Lefgûn bir meseleye verdiği cevabında alimlerin ihtilaflarını nakletmiş ondan sonra şöyle demiştir: “Burada iki görüşten birinin tercih edilebilmesi için hakim hüküm verir.”⁶³¹

5. Mekrûhu devamlı yapmanın onu harama dönüştürmesi kâ'idesi⁶³²

Lefgûn bu kâ'ideyi bir camide imam olarak namaz kıldırıp sonra başka bir camide me'mûm olarak namazı cemaatle birlikte nafil olarak iade etme ve bunu devamlı yapma meselesinde bu kâ'ideyi zikretmiştir. O şöyle demiştir: “... Çünkü mekruhu

⁶²⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 39.

⁶²⁸ لا مشاحة في الاصطلاح

⁶²⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 33.

⁶³⁰ حكم الحاكم يرفع الخلاف

⁶³¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 54.

⁶³² قاعدة المواظبة على المكروه تصيره حراما

devamlı işlemek onu haram hale getirir. İlimle uğraşan ve ilim kadehinden içen herkes bunu bilir.⁶³³

6. Zaman aşımıyla davanın düşmesi kâ'idesi⁶³⁴

Lefgûn bu kâ'ideye şer'î hakkı ortadan kaldıran süre diye isimlendirmiştir. Onun bu kâ'ideyi zikrettiği mesele şudur: Bazı insanlar bedevilerden bir arazi satın almışlardı. Bir tartışma çıkacağı zaman kendilerini korumaya almak için güçlü ve namı olan birinin adını bu araziye ortak olarak eklemişlerdi. İsmi eklenen adamın haberi bundan yoktur. Yirmi sene geçmesi, alıcıların vefat etmesi ve mülkün alıcıların oğullarına geçmesinden sonra bu adam kendi adının sözleşmede yazıldığını öğrenmişti. Bunun üzerine bu adam sözleşme gereği araziye ortak olduğu için hakkını talep etmişti. Varisler de bu adam yirmi sene beklediği, hakkını talep etmediği ve ayrıca müşterinin onun gücü ve namının arkasına sığınarak kendini korumaya almak için onun ismini sözleşmeye eklediğinden dolayı itiraz etmişlerdi.

Lefgûn bu meseleye şöyle cevap vermiştir: “Eğer adam hakkının olduğunu öğrenirse ve şer'î hakkı ortadan kaldıran süre bitmeden yani zaman aşımına uğramadan hakkını talep etmezse onun varislerden bir hak talep etme hakkı yoktur.”⁶³⁵ Lefgûn aynı kâ'ideyi bir şirket meselesinde de kullanmıştır. Orada da zaman aşımının hak talebinde bulunanın hakkını ortadan kaldırdığını ifade etmiştir. Lefgûn “*Eskise dahi müslümanın hakkı iptal olmaz*” hadisini şöyle açıklamıştır: Burada hakkın yok olmaması, uzun süre kayıp olma ya da hazır bulunduğu halde talepte bulunmaya gücün olmaması gibi engelleyici sebeplerin olması durumundadır. Hatta engelleyici sebepler ortadan kalkınca kişi uzun süre hakkını talep etmeyip susarsa onun bu susması davasının dinlenilmemesine sebep olmaktadır.⁶³⁶

7. İbadetlerde hakimin karar verememesi kâ'idesi⁶³⁷

⁶³³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 54.

⁶³⁴ قاعدة سقوط الدعوى بالتقادم

⁶³⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 113-114.

⁶³⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 255-256.

⁶³⁷ قاعدة العبادات لا يدخلها الحكم

Nevâzilü Lefgûn'da ibadetlerin sadece fetva konusu olduğu kâidesi geçmektedir.⁶³⁸ Yani hakim ibadetlerle ilgili bir karar veremez. Karâfî *el-Fürûk* adlı eserinde 224. farkta fetva kâ'idesi ile karar kâ'idesi arasındaki farkı açıklarken bunu ifade etmiştir.⁶³⁹

8. Bir şeye yakın olanın o şeyin hükmünü alması kâ'idesi⁶⁴⁰

Lefgûn, bayramda tekbirlerin verilme vakti konusunda Mâlikî mezhebinin ihtilafını nakletmiş, ve şöyle söylemiştir: Meşhûr görüşe göre tekbir vakti güneşin doğmasıdır. Çünkü tekbir bir zikir olup namaz için meşrû kılınmıştır. Ezanda olduğu gibi tekbirin vakti de ancak namaz vaktinin girmesiyle başlar. İmam Mâlik'in bir diğer görüşüne göre tekbir vakti güneş doğmadan önce havanın aydınlanmasıyla başlar. Çünkü bir şeye yakın olan o şeyin hükmünü alır.⁶⁴¹ Yani hava aydınlanınca bayram namazının vakti yaklaşır. Dolayısıyla bu vakit bayram namazının vaktine yakın olduğu için onun hükmünü alır ve tekbir vakti de havanın aydınlanmasıyla başlar.

9. Cem' etmenin tercih etmekten evla olması kâ'idesi⁶⁴²

Lefgûn aralarında teâruz olduğu görülen iki konudan birini tercih etmek yerine o iki konuyu cem' etmiştir. O cem'in tercihten evla olması kâidesini şu meselede kullanmıştır: Hz. Ali, kendisinin ilah olduğunu iddia eden kişileri yakmıştır. Hz. Ali'nin bu yaptığı Abdullah b. Abbâs'a ulaştığında o şöyle demiştir: Eğer ben olsaydım onları yakmazdım. Çünkü Peygamber (s.a.s.) “Allah'ın azabıyla azap etmeyin” demiştir. Rasûlullah (s.a.s.) “Dini değiştireni öldürün” demesinden dolayı da onları öldürürdüm. Lefgûn bu konuda şunu söylemiştir: Hz. Ali'nin yaptığı ile Rasûlullah'ın (s.a.s.) “Allah'ın azabıyla azap etmeyin” sözü arasında bir çelişki yoktur. Çünkü bu hadis hayatta kalmakla birlikte azap etmeyi yasaklamaktadır. Hz. Ali'nin yaptığı ise bunlara azap etmek değil, bunları öldürmektir. Allah'ın ahirette azap görülenlerin hayatta

⁶³⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 54.

⁶³⁹ Karâfî, *el-Fürûk*, 4/112.

⁶⁴⁰ قاعدة ما قرَّب الشيء أُعطي حُكمه

⁶⁴¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 23.

⁶⁴² قاعدة الجمع أولى من الترجيح

kalmalarıyla birlikte onlara azap etmesi de buna delalet etmektedir. Zira onların hayatlarına son verilmiyor ki ölsünler ve azapları hafiflemiyor.⁶⁴³

Yukarıda zikredilen bu kâi'deler dışında başka kâideler de *en-Nevâzil* adlı eserde geçmektedir. Örneğin “Mefsedetleri defetmek maslahatı celp etmeye öncelenir” makâsîd kâ'idesi,⁶⁴⁴ “Haber-i vâhid karineler olduğu zaman ilim ifade eder” usûl kâ'idesi geçmektedir.⁶⁴⁵ Bunların yanı sıra bazı fikhî dâbitlarda bu eserde zikredilmektedir. Bunlara şu örnek verilebilir: “Mezhebin esaslarına göre akdi yapanlardan biri veya ikisi semen veya meb'î'i bilmezse bey' fesh olur.”,⁶⁴⁶ “Delil olmadığı sürece mülklerde esas olan malikinin elinden çıkmamasıdır. İhtimal ile mülk onun elinden çıkmaz.”,⁶⁴⁷ “Sadaka meçhul birine verilirse o sadaka ebedi vakıf olur.”⁶⁴⁸ “Vakfedenin ifadeleri Şâri'i'in ifadeleri gibidir.”⁶⁴⁹ “Yasak mubaha baskın olur/ona öncelenir.”⁶⁵⁰ “Ne zaman sarhoş etme varsa haram sabit olur.”⁶⁵¹

3.4.3. Lefgûn'un Fetvadaki Yöntemi

3.4.3.1. Lefgûn'un Görüşleri Zikretmedeki Yöntemi

Lefgûn'un görüşleri nakletmede çeşitli yöntemleri bulunmaktadır. O bazen görüşleri nakleder, üzerinde açıklama yapar ve görüşler arasından birini tercih eder. Bazen de o bir tercihte bulunmadan görüşleri nakleder. Cevaplarında da nakil ve delilleri zikretmeden sadece hüküm zikretmekle yetinmektedir. Fetvalarında görüşleri naklederken takip ettiği yöntemi şöyle özetleyebiliriz:

3.4.3.1.1. Görüşleri Tartışma ve Tercihle Bulunma

Bir meselede çok sayıda görüşün zikredilmesi Lefgûn'un cevaplarında görülen genel bir özelliktir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi o birçok kaynağa başvurmaktadır.

⁶⁴³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 643.

⁶⁴⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 195.

⁶⁴⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 709.

⁶⁴⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 129.

⁶⁴⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 324.

⁶⁴⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 340.

⁶⁴⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 364.

⁶⁵⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 709.

⁶⁵¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 709.

Naklettiği görüşler üzerinde yorumlar yapmakta ve kendisine iletilen mesele için uygun olan görüşü tercih etmektedir. Lefgûn bayram günündeki tekbir vakti meselesinde mezhebin meşhûr görüşünü şöyle nakletmektedir: “Tekbirin vakti güneşin doğuşudur. Çünkü bu vakit, ancak güneşin doğmasıyla vakti giren bayram namazının vaktiyle bağlantılıdır.” Lefgûn, İbn Habîb’in; bir şeye yakın olan o şeyin hükmünü aldığı için tekbirin vakti isfâr (havanın aydınlanması) ile başlar” şeklindeki görüşünü de nakletmektedir. Daha sonra İbn Abdisselâm et-Tûnusî’nin, İbnü’l-Hâcib’in *el-Muhtasar*’ı üzerindeki şerhindeki şu açıklamalarına yer vermiştir: “Tekbir vakti özellikle Kurban bayramında güneş doğmadan öncedir. Bu da Meş‘ari’l-haram (Müzdelife) ehline benzerlik olsun diyedir.” Lefgûn bayram namazının hacdan önce meşru kılındığını, dolayısıyla İbn Abdisselâm’ın görüşünün bir dayanağı olmadığını ifade etmiştir.⁶⁵²

Lefgûn, namazların kazaya kalması durumunda tertip/namazları sırayla kılma meselesinde görüşleri zikretmekte, onların tartışmasını yapmakta, görüşlerin fihhi gerekçelerini ve delillerini zikretmektedir. Bu meseleyi şöyle arz etmiştir: “İbnü’l-Kâsım unutulmuş namazın önce kılınacağını söylemektedir. Ona göre sırayla kılmanın edâ olarak kılmaktan daha önemli olması ya da Peygamber’in (s.a.s.) “*Ne zaman hatırlarsa namazını kılar*” hadisinden dolayı o bu görüşü savunmuştur. İbn Vehb edâ olarak namazı kılmanın namazları sırayla kılmaktan daha önemli olduğu görüşündedir. Ona göre vaktin namazı kaçırılmadığı sürece kazaya kalmış namazları sırayla kılar. Az önce zikredilen hadis ise genel olmayıp vaktin geniş olduğu ve sırayla namazlar kılındığı zaman vaktin namazının kazaya kalmasına sebep olmadığı durumla kayıtlıdır”.⁶⁵³ Lefgûn’un görüşleri naklettiği, bu görüşlerin gerekçelerini zikrettiği, mezhebin esas görüşünü, görüşleri ve ihtilafları ele aldığı görülmektedir.

Lefgûn ayrıca vakfi kiralama ve satma meselesine verdiği cevapta da aynı şeyleri yapmıştır. el-Berâdi’î’nin *Tehzîb*’inden nakilde bulunmuş, İbn Mutaraf ve İbnü’l-

⁶⁵² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 22-23.

⁶⁵³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 31-32.

Mâcişûn'un görüşlerini İbn Habîb'den nakletmiştir. Medineli fakihlerin⁶⁵⁴ bu görüşe katıldığını söylemiştir. Daha sonra *et-Tehzîb*'de nakledilen görüşün İbnü'l-Kâsım'ın görüşü ve *el-Müdevvene*'de İmam Mâlik'ten yaptığı rivayet olduğunu, bu görüş ile amel edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁵⁵

Lefgûn'un görüşleri sunma, nakillerde bulunma, görüşler üzerine notlar düşme ve bunları şerh etme yöntemi 1030/1621 yılında Kasantîna'da sikkenin değiştirilmesi meselesinde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Nitekim o bu konuda Mâlikî mezhebinin ana kaynaklarından çok sayıda görüşleri toplamıştır.⁶⁵⁶

Lefgûn vakıfta bulunma ifadeleri meselesinde Mâlikî mezhebinin hocalarının vakıf, sadaka ve habs (حبس) ifadeleriyle ilgili görüşlerini zikretmiştir. el-Kâdî 'İyâd'ın *et-Tenbihât*'taki görüşünü, İbn Rüşd'ün görüşünü, İmam Mâlik'in *el-Müdevvene*'de geçen görüşünü ve el-Berâdi'î'nin *el-Müdevvene*'nin muhtasarı olan *et-Tehzîb* adlı eserinde geçen görüşünü nakletmiştir.⁶⁵⁷

Lefgûn bazen kendi görüşünü desteklemek için Mâlikî mezhebi içindeki görüşler arasında tercih kuralını gerekçe göstermektedir. Örneğin bir yerde şöyle demektedir: *el-Mevvâziyye*'de geçen görüş, *el-Müdevvene*'de geçen görüşe karşı koyamaz. Halbuki Mağribliler ve Mısırlılara göre *el-Müdevvene*'de geçen görüş kayıtsız ve şartsız meşhûr görüştür. İbn Ferhûn *et-Tebşire*'de şöyle demektedir: "Bir meselede farklı görüşler ve rivayetler varsa o meselde fetva ve hüküm İmâm Mâlik'in kendisine dayandırılan görüşüne göredir". el-Bisâtî şöyle demektedir: "İmâm Mâlik'ten farklı nakiller gelirse Mâlikî mezhebinde İbnü'l-Kâsım gibi en sağlam ve takvalı olanın rivayetine tutunulur. Eğer İmâm Mâlik'in iki rivayeti varsa amel edilen rivayete tutunulur. Eğer ikisiyle de amel ediliyorsa İbnü'l-Kâsım'ın rivayetine tutunulur ki bazıları İbnü'l-Kâsım'ın görüşünün İmam Mâlik'e dayandırılan görüş olduğunu ifade etmiştir". İbn Ebû

⁶⁵⁴ Bu fakihler şunlardır: İbn Kinâne, İbnü'l-Mâcişûn, Mutarriif, İbn Nâfi', İbn Mesleme ve başkalar. Bkz: İbrâhim b. Alî b. Muhammed İbn Ferhûn, *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min mustalahi İbni'l-Hâcib*, thk. Hamza Ebû Fâris - Abdüsselâm eş-Şerîf (Ş: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 175-176.

⁶⁵⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 313-314.

⁶⁵⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 121 ve sonrası.

⁶⁵⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 340.

Hamza'nın söyledikleri bu söylenenleri teyit etmektedir. Nitekim o şöyle demektedir: "Bazı hocalar şöyle demiştir: İnsanlar İmâm Mâlik'ten gelen görüşte ihtilaf ederlerse İbnü'l-Kâsım'ın söylediği görüş kabul edilir. Endülüs ve İfrîkiyye hocaları bunu esas almışlardır. Onlara göre İbnü'l-Kâsım'ın görüşü daha racihtir. Çünkü o yirmi yıldan fazla İmâm Mâlik'in yanında kalmış ve vefat edinceye kadar ondan ayrılmamıştır. İbnü'l-Kâsım, İmâm Mâlik'in mezhebini, hangi görüşün önce ve hangisinin sonra olduğunu, önceki görüşlerin terk edildiğini ve sonraki görüşler ile amel edildiğini biliyordu. İmâm Mâlik'in mezhebini insanlara aktarmıştır. Bu mezheple ancak amel edilsin diye onu nakletmiştir. Bu mezhepte amel edilen görüşler öncekiler değil, sonraki görüşlerdir. O çok takvalı biri olup zann-ı galip ile sonraki görüşleri bilmiştir."⁶⁵⁸

3.4.3.1.2. Tercihle Bulunmadan Görüşleri Zikretme ve Tartışmaları Sunma

Lefgûn, tercihte bulunmadan mezhep içindeki görüşleri ve tartışmaları zikrederek bazı meselelere cevap vermektedir. Örneğin idrar akıntısı olan kimsenin istibrâ' yapmasının zorunlu olması meselesinde görüşleri zikretmektedir. O mezhep içinde üç görüş nakledip bunlardan hangi görüşün meşhur olduğunu belirtmemiş, görüşler arasında bir tercihte bulunmamış, onlar üzerine açıklamalar yapmamıştır.⁶⁵⁹

Lefgûn ayrıca ipek elbise ile namaz kılma meselesiyle ilgili Mâlikî mezhebindeki görüşleri nakletmiştir. Bu meselede üç tane görüş vardır. Birinci görüşe göre bu namaz geçersizdir. Namazın kesinlikle iade edilmesi gerekir. İkinci görüşe göre eksiksiz bir şekilde namaz sahihtir. Vakit içinde dahi olsa namazın iade edilmesi gerekmez. Üçüncü ve meşhur olan görüşe göre eksik bir şekilde namaz sahihtir. Vakit içinde namaz iade edilir.⁶⁶⁰

Lefgûn; hayız ve temizlik gibi kadının sözünün sahih olabildiği konularda sözünün kabul edilmesi meselesiyle ilgili olarak Mâlikî mezhebi içindeki ihtilafları nakletmiştir. O buna "meşhur ihtilaf" demektedir. İbn 'Arefe'nin bu meselede on bir görüş saydığını

⁶⁵⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 209.

⁶⁵⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 24.

⁶⁶⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 29.

söylemiştir. Lefgûn bu konuda *el-Müdevvene*'deki görüşleri, Sahnûn'un ve diğer fakihlerin görüşlerini nakletmiştir.⁶⁶¹

Lefgûn yukarıda zikredilen meselelerde görüşler arasında tercihte bulunmadan Mâlikî mezhebindeki görüşleri zikretmiştir. Bazen meşhûr ya da uygulamanın olduğu görüşü belirtmiştir.

3.4.3.1.3. Nakil ve Delilleri Zikretmeden Cevabı Kısa Bir Şekilde Zikretme

Lefgûn'un bazı cevapları herhangi bir nakil veya delil zikredilmeden kısa bir şekilde eserde yer almaktadır. O meseledeki şer'î hükmü doğrudan söylemektedir. Oruçluymken balgam yutan kimsenin durumuyla ilgili verdiği cevap buna örnek gösterilebilir. O bu meseleye şöyle cevap vermiştir: "Eğer kişi balgamı atabildiği halde yutarsa ve Ramazan orucunun yasağını çiğnemeyi kast ederse ona kefarete gerekmektedir."⁶⁶² Görüldüğü üzere o bu konudaki görüşleri ve delilleri zikretmeden doğrudan sorunun cevabını vermekle yetinmiştir. Haberi olmadan adı arazinin sahibi olarak sözleşmeye eklenen adam meselesinde d Lefgûn nakil ve delil zikretmeden fetva vermiştir⁶⁶³. Aynı şekilde birçok meselede böyle yapmıştır.

3.4.3.1.4. Kendi Görüşüne Göre Fetva Verme ve Tercihle Bulunma

Lefgûn bazı meselelerde görüşleri zikretmekte ve ondan sonra fetvada kendi görüşünü ve tercihini ifade etmektedir. Bunun örneklerinden biri Lefgûn'un, kadının hayız dönemini haber vermede tasdik edilmesi meselesine verdiği cevaptır. Lefgûn bu meseledeki görüşleri zikrettikten sonra kendi görüşüyle cevabı sonlandırmıştır. Bu meselede zamanı, o zamanda yaşayan halkın durumunu ve mevcut örfü göz önünde bulundurmuş, ve şöyle cevap vermiştir: "Bana göre bu meselede zamanın durumuna, bu zamandaki halkın durumuna, örfün sebebinin değişmesiyle örfün değişmesine itibar edilmelidir. Eğer kadında sağlamlık belirtileri görünürse ve şüpheli biri değilse kadının hayız ve temizlik adetleri öğrenilerek durumuna bakılır. Yoksa bu işi bilen kadınlara

⁶⁶¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 69, 70.

⁶⁶² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 36.

⁶⁶³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 113.

sorulur. Eğer bu, süreyle uyuşursa kadın tasdik edilir. Eğer süreyle uyuşmazsa kadın tasdik edilmez.⁶⁶⁴

Lefgûn'a cenaze namazının niyetinde farz-ı 'ayn mı yoksa farz-ı kifâye mi diye niyet edileceği meselesi sorulmuştur. O bu soruya genel bir cevap vererek şöyle demiştir: İbadetin hükmüne göre niyet ederek ibadatlere başlanır".⁶⁶⁵ Lefgûn Mâlikî mezhebindeki görüşleri nakletmemiştir. Eğer bir şey olsaydı naklederdi. Çünkü o mezhebin ve alimlerini görüşleri bilmekteydi.

3.4.3.1.5. İlmî Emanet ve Kaynaklara Atıfta Bulunma

Lefgûn bazı meselelerde görüşleri zikrederken kaynaklara atıfta bulunmuştur. Örneğin bir meselede şöyle demektedir: "*en-Nihâye*'de (Bu eserden maksat Müteyti'nin *en-Nihâye fî ma'rifeti'l-vesâ'ik ve'l-ahkâm* adlı eseridir) şöyle geçmektedir: Bu görüş İbn Lübbâbe, İbnü'l-Hindî, İbnü'l-'Attâr ve başka alimlerin görüşüdür. *el-Mi'yâr ve'l-hadikatü'n-nadira*'nın müellifinin ifade ettiği gibi Ebû Sa'îd İbn Lübb da bu şekilde fetva vermiştir. *et-Tekmile*'nin müellifinin ifade ettiği gibi kâdılar eski ve şimdiki zamanda bu şekilde hüküm vermişlerdir."⁶⁶⁶ Burada görüldüğü üzere o çok sayıda alime atıfta bulunmuştur.

Lefgûn görüşleri sahiplerine nispet etmeye gayret göstermiştir. İbn Lübb'ün sarf ve parayı değiştirme meselesindeki fetvasından tam bir paragraf naklederek ona atıfta bulunmuştur.⁶⁶⁷ Aynı şekilde bu meselede, İbn Rüşd'ün *el-Beyân ve't-tahsîl*'ine atıfta bulunmuştur.⁶⁶⁸ Lefgûn, İbn Ferhûn'ün görüşünü naklederken onun *Tebisiretü'l-hükkâm*

⁶⁶⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 70.

⁶⁶⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 24.

⁶⁶⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 115.

⁶⁶⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 124, 125; İbn Lübb el-Gırnâtî, *Takrîbü'l-emeli'l-be'îd fî nevâzili'l-üstâz Ebî Sa'îd*, thk. Hüseyin Muhtârî, Hişâm er-Râmî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2004), 2/132-133.

⁶⁶⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 128; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî el-Endelusî İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîl li mesâili'l-mustehrace*, thk. Muhammed Hacı (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 6/479, 480, 7/318, 390.

adlı eserine atıfta bulunmuştur.⁶⁶⁹ Cennet vasıfları konusunda Se‘âlebî’ye atıfta bulunmuştur.⁶⁷⁰ Bir hadisin açıklaması konusunda da İbn Hacer’e atıfta bulunmuştur.⁶⁷¹

3.4.3.2. Delil Gösterme ve Tercihle Bulunma Yöntemi

3.4.3.2.1. Meşhûr Olan ve Uygulanan Görüşe Bağlı Kalması

Mâlikîlerde meşhûr, râcih veya fetvada uygulanan görüş ile amel edildiği kabul edilen bir durumdur. Şâz görüş gibi bunlardan daha düşük derecedeki görüşler ile fetva ve yargı kararı ise ancak dar bir çerçevede verilir. Bunun dışında bu görüşler ile fetva ve karar verilmaz. Fetvalarından görüldüğü üzere Lefgûn bu görüşe bağlı kalmaktadır. O ancak meşhûr olan görüş ile fetva vermekte ve o görüşün meşhûr olduğunu belirtmektedir. Bir meseleye verdiği cevapta meşhûr görüş ile fetva verme konusunu uzun bir şekilde ele almaktadır. Orada meşhûr görüş ile fetva vermeyi temellendirmektedir. Meşhûr görüş dışındaki bir görüş ile fetva vereni yermektedir. Bir meselede şöyle demektedir: “*el-Müdevvene*’deki görüşler meşhûr görüşlerdir. Bu görüşlerden vazgeçilmez. *el-Müdevvene*’deki görüşlerin meşhûr ve râcih görüşler olduğu konusunda tartışma yapılmaz. Ancak selefte muhalefet eden ve yok olması gereken bir görüşe tabi olan kimse bu konuda tartışır. Davalarda fetva veren kimselerden insanları İbnü’l-Kâsım ve İmâm Mâlik’in *el-Müdevvene*’deki görüşlerine aykırı görüşlere ve İbnü’l-Mevvâz’dan rivayet edilen görüşe yönlendirenlerin olması çok garip bir durumdur. Böyle yapanlar ancak boş amaçlar için böyle yapmaktadırlar. Kesinlikle bu en büyük felakettir. O nedir bilir misin? Yakıp kavuran bir ateş! Cevap veren kimse ise dini istirmar ederek dünya malını yemekte ve dünyevi bir kazanç elde etmek için müslümanlara yardım etmektedir.”⁶⁷²

Lefgûn’un meşhûr görüşe göre verdiği fetvalara şu örnekleri verebiliriz:

⁶⁶⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 345-346; İbrâhim b. Alî b. Muhammed İbn Ferhûn, *Tebşiretü’l-hukkâm fî usûli’l-akdiyye ve menâhici’l-ahkâm* (Mısır: Mektebetü külliyyâti Ezheriye, 1987), 1/70-72.

⁶⁷⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 654-657; Se‘âlibî, *el-‘Ulûmü’l-fâhire fî’n-nazar li-‘ulûmi’l-‘âhire* (Mısır: el-Matba‘atü’l-hamîdiyye, 1371), 129.

⁶⁷¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 714; Ahmed b. ‘Ali İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire: Dârü’r-reyyân, 1986), 11/144.

⁶⁷² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 345, 346.

Lefgûn gasp edilen anne koyunlar öldüğü zaman onların tazmini meselede meşhûr görüşe göre fetva vermiştir. O mesele şu şekildedir: Bir kişi koyunları gasp etmektedir. Bu koyunlar gasp edildikten sonra yavruları olmaktadır. Fakat gasp edilen anne koyunlar ölmektedir. Bu durumda meşhûr görüşe göre koyunları gasp eden kişinin, anne koyunların gasp edildiği günkü değerini vermesi gerekmektedir.⁶⁷³ Görüldüğü üzere Lefgûn bu meselede meşhûr görüşe göre fetva vermiştir.

Lefgûn vakıfta şüf'anın olması meselesinde fetvada amel edilen uygulamaya göre fetva vermiştir. O mesele şu şekildedir. Bir mülkte ortak olanlardan biri kendi payını vakfetmek istemiştir. Bu caiz mi değil mi? Eğer caiz ise ortağın izni gerekir mi gerekmez mi? Lefgûn bu vakfin caiz olmadığı görüşünü seçmiştir. Vakıfta bulunmak isteyen kişi kendi payını ortağına satar. Ortağı da bunun parasını verip onu satın alır. Venşerîsî'den bu görüşün muhtâr görüş olduğu ve kâdı ile hakimlerin uygulamasının bu şekilde olduğu nakledilmektedir. Lefgûn Kasantîna alimleri ve kâdılarının verdikleri hükümlerde bu görüşü esas aldıklarını şöyle ifade etmiştir: "Kasantîna'da 710/1310 yılında bazı kâdılar tarafından bu şekilde hüküm verildiğini ve ilmiyle amel eden çok sayıda alimin de bu şekilde fetva verdiğini gördüm. Biz ancak İslam alimlerinin yazdıklarına ve hakimlerin uygulamasına uyarız."⁶⁷⁴

Lefgûn vakıf meselesinde meşhûr görüşe göre vakfin mülkiyetinin sahibinde kaldığını, kendisine vakfedilen kişinin o vakfin menfaatine veya gelirine sahip olduğunu söyleyerek bu meselede meşhûr görüşe göre cevap vermiştir.⁶⁷⁵

Lefgûn başka meselelerde de mezhebin meşhûr görüşünü, fetvada mu'temed olan ve amel edilen görüşe göre fetva vermiştir.

⁶⁷³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 53.

⁶⁷⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 367.

⁶⁷⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 342.

3.4.3.2.2. Hükümleri Gerekçelemeye Önem Verme ve Makâsüdü’ş-Şerî’aya Riayet Etme

Lefgûn çoğu zaman delilleri zikrederken ve nakledilen görüşleri tartışırken hükümleri de gerekçelemektedir. Abdest ve gusülde aklî ve te’abbüdî meselesini cevaplarırken şöyle demektedir: Çünkü abdestte yıkanan bu azalar genelde kirlenen azalardır. Bunların yıkanması te’abbüdî bir durum olmaktan daha çok aklî bir durumdur. Gusülde ise böyle değildir. Guslün te’abbüdî olduğu apaçıktır. Çünkü gusül, özel bir yerden özel bir durumda vücuttan çıkan özel bir şeyden dolayı yapılmaktadır. Bu da zahiren tüm cesedin yıkanmasını gerektirmemektedir. Vücuttan çıkıp guslû gerektiren meni niye sadece organın yıkanmasını gerektiren diğer maddeler gibi değildir. İşte gusül, ancak anlamı idrak edilemeyen ve sırrının ne olduğu bilinmeyen bir hikmet sebebiyle yapılmaktadır.⁶⁷⁶

Lefgûn başka meselelerde de hükümlerin gerekçelerini zikretmiştir. Örneğin abdestte azaları üç defa yıkama, bir azanın tümü ıslanmadığı zaman üçten fazla yıkama ve şüf’anın dut yaprağında olması konularında hükümlerin gerekçelerini zikretmiştir. Şüf’anın zararı ortadan kaldırmak için caiz kılındığını ve zararın kaldırılmasının bu konuda mezhep fakihlerinin gerekçesi olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁷

Lefgûn bir başka meselede usûl yönünden cevabını gerekçelemektedir. Ona çocuğa kısasın gerekmeyp tazminin gerekmesi meselesi sorulmuştur. O bu soruya şöyle cevap vermiştir: “Malı telef etmek vad’î hitâb konusuna girmektedir. Bunda mükellef olma şartı yoktur. Fakat kan dökmek böyle değildir. Bu, teklîfi hitâb konusuna girmektedir. Dolayısıyla kısas ancak mükellef olana uygulanır.”⁶⁷⁸

3.4.3.2.3. Düzenleme, Sınıflandırma ve Meseleleri Analiz Etme

Düzenleme, sınıflandırma ve meseleleri analiz etme yöntemi, fakihin zihninin iyi olduğunu ve meselelerin detaylarını bildiğini göstermektedir. Meseleleri ayırma ve

⁶⁷⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 18.

⁶⁷⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 152.

⁶⁷⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 601-602.

sınıflandırmaktan maksat salt bir sınıflandırma değildir. Aynı zamanda meselenin hüküm ve sonucundaki tartışmalara etki eden bir sınıflandırmadır. Lefgûn çoğu cevabında özellikle bir kitabı incelemede bu yöntemi çok defa kullanmıştır. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Lefgûn bazı fiillerde niyetin şart olması konusunu ele alırken yapılması talep edilen meşrû filleri şu iki kısma ayırmıştır.

- Borçları ve gasp edilen şeyleri ödemek gibi istenen yararın gerçekleşmesi için yapılması yeterli olan fiiller. Bunlarda niyete gerek yoktur.
- Namaz ve temizlik gibi istenen yararın gerçekleşmesi için yapılması yeterli olmayan fiiller. Bunlarda niyet gereklidir. Te‘abbüdî fiillerin tümü bu gruba girmektedir.⁶⁷⁹

Lefgûn, ipek elbise ile namaz kılma konusunda Halil’in ifadelerini şerh ederken düzenleme ve sınıflandırma yapmıştır. Nitekim o şöyle demiştir: İpek elbise ile namaz ya temiz başka bir elbise olduğu halde istemli bir şekilde giyilir ya da temiz bir elbise olmadığı için zorunlu bir şekilde giyilir. Birinci durumda Mâlikî mezhebinde şu üç görüş bulunmaktadır: Namaz kayıtsız bir şekilde geçersizdir. Namaz kayıtsız bir şekilde sahihtir. Eksiklikle birlikte namaz sahihtir. Fakat vakit içinde namaz iade edilir. Meşhûr olan görüş bu son görüştür. İkinci durumda ise şu iki durum bulunmaktadır. Bu ipek elbise dışında kişinin başka bir elbisesi yoktur ya da o ipek elbiseyle birlikte o kişinin yanında necis bir elbise vardır. Bu iki durumda da ipek elbise, çıplaklığa veya necis elbiseye öncelenir. Meşhûr olan görüş budur. Bu iki durumda namazın iade edilip edilmemesiyle ilgili mezhep içinde ihtilaf bulunmaktadır. Meşhûr görüşe göre vakit içinde namaz iade edilir.⁶⁸⁰

Lefgûn’un analiz ettiği meselelerden biri ümmü’l-veledin satılması konusunda el-Berda‘î’nin Dâvûd ez-Zâhirî ile yaptığı tartışmadır. Bu meselede Dâvûd ez-Zâhirî şöyle demektedir: “Ümmü’l-veledin hamile olmadan önce ve aynı şekilde istishâb gereği

⁶⁷⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 19.

⁶⁸⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 29.

doğum yaptıktan sonra satılmasının caiz olduğu konusunda icmâ ettik.” el-Berda’î de şöyle demektedir: “Ümmü’l-veled hamile iken satılması caiz değildir. Aynı şekilde istishâb gereği doğum yaptıktan sonra da onun satılması caiz değildir.” Lefgûn bu konu üzerinde şöyle söylemektedir: Hamilelik esnasında satılması durumu ile doğumdan sonra satılması arasında fark vardır. Bu iki durum aynı değildir. Dolayısıyla istishâb delili burada geçersizdir. Ümmü’l-veledin hamile iken satılmasının yasak olması onun karnında hür olan bir ceninin olmasındandır. Kadın bu ceninden ayrı olarak satılmadığı için hamile iken satılması yasaktır. Fakat doğum yaptıktan sonra satılmasının bir engeli kalmamaktadır.⁶⁸¹ Lefgûn’un bu şekilde meseleyi tahlil etmesi ve açıklaması onun mantık yürütme gücünü ve fıkıh usûlündeki ilmi kapasitesini göstermektedir.

Kasantîna’da 1030/1621 yılında paranın değiştirilmesi meselesinde Lefgûn bir risale yazmıştır. Bu risalede meseleleri sınıflandırma ve düzenlemede fikhi meselelerini ortaya koymuştur. O bu konuda şunu söylemektedir: Sikke (para) imamların ifadelerinde iki açıdan ele alınmıştır. Biri sikkenin, kendi aslının vezni olması ve onun sade olması (sadece altın veya gümüş olması) yönünden ele alınmasıdır. Diğeri paranın değiştirilmesi yani birinin piyasadan kaldırılıp yerine başka bir paranın konulmasıdır. Bu iki şeklin de iki durumu bulunmaktadır. Lefgûn paranın durumlarını sınıflandırmış ve açıklamıştır. Meselenin her bir kısmı için delilleri, görüşleri ve hükümleri ele almıştır. O bu meseleyi yedi sayfada geniş bir şekilde ele almıştır.⁶⁸²

Bu meseleler dışında Lefgûn’un açıklamaya çalıştığı ve hüküm ile fetvaya etki eden bütün şekillerini zikrettiği başka meseleler de bulunmaktadır.

3.4.4. Lefgûn’un Fetva Vermedeki Âdâbı ve Ahlakı

3.4.4.1. Lefgûn’un Soru Sorana Karşı Tavrı ve Cevaba Başlaması

Lefgûn’un *en-Nevâzil*’deki fetvalarına bakıldığında güzel konuşma, ifadeleri seçme, fetvayı soranın durumuna göre hitap etme, samimiyetle öğütte bulunma, çok edepli ve tevazulu bir şekilde şer’î hükmü tebliğ etme gibi müftî olan fakihin birçok

⁶⁸¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 70.

⁶⁸² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 121, 130.

güzel ahlakıyla süslendiği görülmektedir. Gerektiğinde bazen bilgisi ve konuya hakimiyetinden hiddetli konuştuğu da olmuştur. Onun fetvadaki âdâbını ve ahlakını yansıtan şu örnekleri verebiliriz:

Bir kimse ona şöyle bir soru sormuştur: “Kendi mescidinde imam olarak namaz kılan sonra başka bir camide nafîle niyetiyle namazı me’mûm olarak kılan imamın durumu nasıldır?” Lefgûn bir iki defa bu tekrar ederse bunun mekruh olduğunu ve buna devam edildiği takdirde bunun haram derecesine vardığını söyleyerek bu soruya cevap vermiştir. Lefgûn o imamın Allah’ın bu meseledeki hükmünü kabul etmesini istediğini yansıtan bir ifadeyle fetvasını sonlandırmıştır. Nitekim fetvasının sonunda Lefgûn şöyle demiştir: “Benim hattımla olan yazı yanınızda kalsın. Eğer o, hükmü kabul etmezse kendi yazınızla ona meselenin hükmünü söyleyin”.⁶⁸³ İmam fetvanın Lefgûn tarafından verildiğini bilirse o fetvayı kabul etmeme ihtimali bulunduğundan Lefgûn fetvayı kendisi verdiğinin söylenmemesini ve soru soran kişinin sanki bu fetvayı kendisinin verdiğini söylenmesini istemektedir. Bu da Lefgûn’un kendisinin fetvayı verdiğinin söylemesini önemsemeden şer’î hükme ne kadar önem verdiğini ve ona ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Lefgûn çoğu cevabında yumuşak ve eğitici üslubu kullanmasına rağmen bazen soru soran ve öğrenmek isteyen bazı kimselere şiddetli bir şekilde ilmi cevap verme üslubuna başvurmuştur. Bazen doğru olmadığını düşündüğü bazı fetvalara, delil gösterme ve temellendirmeleri zayıf olan ve görüşlerinde ısrar eden bazı fetva sahiplerine şiddetle reddiyeler yapmıştır. Buna dair şu örnekleri verebiliriz:

Lefgûn vakfın temlik edilmesinin hibe mi yoksa ebedi vakıf mı olduğu meselesine cevap verirken hocası Muhammed et-Tuvâtî’nin görüşünü desteklemiştir. Lefgûn, mezhep hocalarının görüşleri ve nakillerini delil göstererek Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Mahcûb’a sert bir cevap vermiştir. O bu meselede el-Mahcûb’dan şöyle bahsetmektedir: “... Meramı kolay olan bir mesele meydana gelmiştir. Doğrudan sapan ve cahil olan kişi bu meseleyi anlamaktan uzaktır. O kişiyle fikhi tartışma ve münazara yaptım. Onun

⁶⁸³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 55.

hasımların olayını ezberlemekten başka gücü olmadığını gördüm. Onun olayları nasıl çözdüğü bilinmektedir.” Lefgûn daha sonra el-Mahcûb’un delilleri çürütmektedir. Nihayetinde delilleri hakkında şöyle söylemektedir: “Bu, konuyu iyi bilmeyen ve cevabı hazırlayamayanın delil göstermesidir...”⁶⁸⁴

Lefgûn bir cevabında soru sorma yöntemi ve diline şöyle değinmektedir: “Soruyu güzel sormak ilmin yarısıdır. Sorunun düzgün olmaması yanlış anlamaya sebep olur. Soru soran kimse şu iki kişiden biridir: Biri gerçekleri bilmez. Alimlere benzemek için gördüğü bir sayfayı nakleder. Onu tahrif eder ve anlamını değiştirir. Diğeri gerçekleri idrak etmektedir. Fakat meramını ifade edecek ifadeleri kullanamamaktadır. Birincisinin bunu yapması caiz değildir. Ona kısa delil yeterlidir. İkincisinin yapabildiği kadarıyla dilini düzeltmesi gerekmektedir”.⁶⁸⁵ Lefgûn cevaba başlamadan önce soru sorana nasihat etmektedir. Soru sorma yöntemi ve soru evrakının şekli konusunda onu uyarmaktadır. Ondan sonra meselenin cevabına başlamaktadır.

Lefgûn fetva yöntemlerinden biri imtihan için kendisine sorulan sorulara cevap vermemesidir. O bir soruya cevap vermeme sebebini şöyle açıklamaktadır: “Siz anlaşılması zor dilsel meselelere cevap vermemede mazeret belirtmişsiniz. Bu ne güzel mazeret ve iyi niyettir. Allah size iyi dileklere bürsün. Biz de aynı şekilde bazı meselelere cevap vermedik. Çünkü biz sizin o sorunuzun bizi imtihan etmek için olduğunu düşündük. Allah bizi affetsin. Bu durum cevap vermemizi engelledi. İleri gelen alimler de aynı şekilde yaparlardı. Soru iyi niyetle sorulmadığı zaman onların soruya cevap vermedikleri görüşlerinden anlaşılmaktadır. Rasûlullah’ın (s.a.s.) “*Bir kimseye ilim sorulursa ve o da ilmi gizlerse...*” hadisinin umûmu bu durumla kayıtlanmaktadır. Biz soruların bir kısmını açıkladık. Bu açıklamamız bir örnek gibidir. Çünkü diğerleri da buna benzerdir.”⁶⁸⁶

Bir sayfada geçen soru iyi bir şekilde değilse bu durum ilme saygının gösterilmediğine delalet etmektedir. Lefgûn bunu gözden kaçırmamaktadır. O ilme saygı

⁶⁸⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 330, 347.

⁶⁸⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 239.

⁶⁸⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 645-646.

gösterilmesi gerektiğini ve üslup ile şeklin güzel olması gerektiğini ilim talebesine hatırlatmaktadır. Eğer öğrencinin yararlanmayı talep ettiğini görürse ona cevap vermektedir, yoksa cevap vermemektedir. Özellikle soru evrakında ayetler var ise soru evrakının bir daha düzensiz yazılmamasını şart koşmaktadır. Bu tavır, Lefgûn’un ilme saygısından gelmektedir.

Lefgûn tanısın veya tanımasın öğrenciyi geri çevirmezdi. Kendi ilimni öğrenciye açardı. Lefgûn bunu açık bir şekilde cevaplarında dile getirmiştir. Bir cevabında şöyle demiştir: “İster tanıyayım ister tanımayayım hiçbir öğrenciyi ilimden mahrum bırakmam. Çünkü maksat yardım etmektir.”⁶⁸⁷

Bazı soru ve cevaplar Lefgûn ile öğrencileri arasındaki sıcak bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Lefgûn’a bazı sorular Mısır’dan geliyordu. Mantık kısımları meselesinde Mısır’dan gelen soruya cevap vermesinden o sorunun daha önce tanıdığı bir öğrencisinden geldiğini göstermektedir. Onun bazı öğrencileri Kasantûnali olup Mısır’a göç etmişlerdir. Lefgûn’un cevapta kullandığı hitap şekli soru soran öğrenciyi tanıdığını göstermektedir. Lefgûn’un cevabın sonunda Mısır hocalarına selam göndermesi soru soran kişinin Mısır’da olduğunu göstermektedir.⁶⁸⁸

3.4.4.2. Lefgûn’un Kendisine Muvâfık ve Muhalif Olan Alimlere Karşı Tavrı

Bir önceki başlıkta Lefgûn’un soru soran ve fetva isteyenlerle olan üslubunu ele aldık. Bu başlık altında gerek Lefgûn’un akranı ve çağdaşı olsun gerekse hocaları ve önceki alimler olsun onun alimlere ve ilim ehline karşı tavrı ve üslubunu inceleyeceğiz. Onun tevazu, hüsn-i zan, özür dileme, alimlere saygı gösterme, bazı muhalif görüşte olanlara karşı sert olma, şiddetli bir hamiyet ve ilim ile fıkıh havzasını koruma gibi birtakım ilmi ahlakı olduğunu görmekteyiz. Onun iyi niyet ve ilimde hassasiyetine et-Tetâ’î’nin görüşü üzerine yaptığı açıklaması örnek gösterilebilir. et-Tetâ’î sarf dinarı’nı

⁶⁸⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 643.

⁶⁸⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 654.

şer‘î dinar saymıştır.⁶⁸⁹ Lefgûn bununla ilgili şunu söylemiştir: Sadece et-Tetâ‘î böyle söylemiştir. Kimse bu konuda ona uymamıştır. Mezhebin ana kaynaklarına göre şer‘î dinarlar altı tanedir. Onlar arasında sarf dinarı yoktur.” Lefgûn et-Tetâ‘î’yi mazur görmeye çalışmıştır. Çünkü et-Tetâ‘î, İbn Nâcî’nin *el-Müdevvene* üzerindeki şerhinin bir nüshasını esas almıştır ki o eseri yazan nâsih sarf dinar’ını şer‘î dinarlar arasında saymıştır. et-Tetâ‘î o eser dışında kendi eserlerinde sarf dinarı’nın şer‘î dinar olduğunu birçok defa tekrar etmeseydi Lefgûn, ona hüsn-i zannından dolayı bunun nâsihin hatası olduğuna karar vereceğini söylemiştir. Fakat, et-Tetâ‘î birçok eserinde bunu çok tekrar edince Lefgûn onun o görüşte olduğuna karar vermiştir.⁶⁹⁰ Lefgûn başka bir cevapta et-Tetâ‘î’nin nakillerde hezeyanda bulunduğunu ve ona itimat edilmeyeceğini söylemiştir.⁶⁹¹

Lefgûn ilme girişen cahilleri şiddetle azarlar, onlara karşı sert olur Onları ifşa eder, yaptıkları işten sakındırırdı. Onların cahil olduklarını, ilim ve fıkıhtan uzak olduklarını açıklardı. Bir fakihin bir meseleyle ilgili fetvası ona sorulduğunda o fetvayla ilgili olarak şunu söylemiştir: “Fakihin onun fasit alışverişlerden olduğunu söylemesi “behm” (kuzu) ile “bühm” (cesaretli adam) ifadelerini ve “elem” (acı) ile “elîm” (acı veren) ifadelerini birbirinden ayırt edemeyen kimsenin sözü gibidir. Eğer o fakih biraz bilgi sahibi olsaydı şer‘in bunu yasaklamadığını bilirdi. O bunu nasıl söyler?! Halbuki ders veriyor ve okutuyor. O fakihin dersini verdiği İbnü’l-Hacib ve Halîl’in eserleri gibi ana kaynaklarda bu konuyla ilgili kısa ve detaylı bilgiler çokça geçmektedir.”⁶⁹²

Bazı müftülerin sorulara verdikleri cevaplar Lefgûn’a iletildiğinde onların cahil olduklarını belirtmiştir. Örneğin biri müftünün cevabı ona iletilmiştir. Bunun üzerine o şöyle demiştir: “sinelerin semasında anlama rüzgarları estiren ve onların yörüngesindeki ayı yıllarca ve aylarca bilgi ışınlarıyla gönderen Allah’a hamd olsun. En fasih sözde kendisine özlü söz verilen, zamanında ve gelecekte sırların gizliliklerine muttali olan,

⁶⁸⁹ Muhammed b. İbrâhim el-Mâlikî et-Tetâ‘î, *Hutatu’s-sidâd ve’r-rüşd Şerhu mukaddimeti İbn Rüşd*, thk. Ahmed Mustafa Kâsım et-Tahtâvî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2016), 372.

⁶⁹⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 130-131.

⁶⁹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 251.

⁶⁹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 132.

büyük kalabalıklar içinde bu sırları açıklayana salat ve selam olsun. Onun açıkladığı sırların doğruluğu bütün ümmet içinde yayıldı. Hatta onun lafızlarının değiştirmeyen hafızların diliyle bunlar bize nakledilmiştir. Bize gelen sözlerinden biri de şudur: “Alimler yok olduğu zaman insanlar cahil liderler edinirler. Bunlar bilgisiz bir şekilde fetva verirler. Hem kendileri sapar, hem de başkalarını saptırırlar.” Alimlerin ve ilmin yok olması, dini bilginin ve kökünün kesintiye uğramasından dolayı innâ lillâh ve innâ ileyhi râci’ûn (Biz Allah’tan geldik. Tekrar Allah’a döneceğiz). Cevabı incelediğimde ve onun bütün bölümlerini kapsamlı bir şekilde düşündüğümde şunu gördüm: Bu cevapta cehalet denizine dalan ya da en çirkin rezaleti yapan kimsenin sözü vardır. Yukarıdaki cevabı nakzeden şeyler yazdım. Onun söylediklerinde olan şeylere değinmedim. Çünkü ben apaçık olan hakkı açıklamak istedim ve iftiradan endişe ettim. Daha sonra o cevapta olan yanlışları açıklamak ve işaretlerle yetinmemek istedim. Çünkü bazen işaret, açık söz gibi yeterli olmamaktadır. Bunun üzerine onun hatalarını açıklamak için kolları sıvadım.”⁶⁹³ Lefgûn cahillerin ve ilmi az olanların fıkıh ve fetvaya giriştiklerini gördüğü zaman onun tavrı bu şekilde olmaktadır. Onları en kötü vasıflarla nitelemektedir. En kötü suçlarla suçlamaktadır. O insanların bunlardan sakınması ve fikhın değerini ve fetva işlevini korumak için böyle yapmaktadır.

Lefgûn’un alimlere olan saygısı onun her fetvasında ve yazışmalarının çoğunda apaçık bir şekilde görülmektedir. Lefgûn en güzel ifadelerle alimlere hitap etmekte, onları güzel vasıflarla nitelemektedir. Bunu samimiyetle ve kardeşlik duygularıyla yapmaktadır. Onun alimler için kullandığı ifadelerinde içtenlik ve muhabbet görülmektedir. Örneğin Sa’id Kaddûre’nin fetvası için yazdığı risalenin önsözünde şöyle demektedir: “Saygı değer ve kıymetli salih fakihe, Allah için dostumuz olan kara gözlü efendime... Allah beni ve onu sünnete uymaya muvaffak kılsın. Bizi cennetin ilk halkasını harekete geçirenin (s.a.s.) zümresinde haşır etsin. Fazla söylenecek bir şey yok. Ancak sana, Allah için bütün dostlarımıza ve bütün Müslümanlara salih bir dua vardır. Allah’tan kabul etmesini, iki yurttan arzu edilen ve istenene kavuşmayı ümit ediyorum. İki yurttan ona komşu olmayı istiyorum. Allah dilediği şeye gücü yetendir. Haberlerinizi

⁶⁹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 363-364.

almıyoruz. Bizden Allah için dost ve kardeş olan Şeyh ‘Allâme Sa‘îd hocama selamımızı ilet. Allah onunla karşılaştırmakla bizi mutlu etsin. Bizi onun yakınları olan dostları arasında yazsın. Ondan, bütün öğrenci ve hocalardan salih dua talep ediyorum.”⁶⁹⁴

Lefgûn’un önceki alimlerin ictihâdlarına saygı göstermesi, onların hükümleri üzerinde durması önceki alimlere karşı saygısını göstermektedir. O bir cevapta delilleri zikrettikten sonra şöyle söylemiştir: “Bu şekilde bazı hükümleri gördüm. Bu hükümler, 760/1310’de Kasantîna’da bazı kâdılar tarafından verilmiştir. O dönemde ilmi ile amel eden çok sayıda alim vardı. Bizim yapmamız gereken şey, İslam alimlerinin yazdıklarına ve hakimlerin uygulamasına uymaktır. Yüce Allah daha iyi bilir. Bunun üzerinde duran kimseye selam olsun.”⁶⁹⁵

Lefgûn, kendi hocası Muhammed et-Tuvâtî’ye sorduğu bir soruya şöyle başlamaktadır: “Hocamız ve efendimiz! Allah onun makamını yükseltmeye devam etsin. Onn dünya ve ahiret şerrinden muhafaza etsin.” Lefgûn sorusunu şöyle sonlandırmaktadır: “Evladınız ellerinizden öper, ve’s-selâm.”⁶⁹⁶ Lefgûn kendi hocası et-Tuvâtî’ye daima edep ve saygı ifadeleriyle hitap etmiştir.⁶⁹⁷

Onun ahlakından biri övgüye aldanmaması, övülme sevgisinden sakındırması, ilmi araştırmaya yönelmesi ve meseleleri tartışmasıydı. Ebü’l-‘Abbâs Ahmed el-Makkarî’nin Lefgûn’a gönderdiği uzun bir risalede Makkarî, Lefgûn’un bir nahiv meselesinde verdiği cevap üzerine not düşerek onu en büyük sıfatlarla methetmiştir. Makkarî, Lefgûn’un cevabını şöyle anlatmaktadır: “Bu cevap yazım kurallarına dayanmaktadır ve cevap veren kimsenin ilimlerde derin olduğunu göstermektedir. Eğer dil alimlerinin tümü-Makkarî süslü bir ifadeyle onları saymıştır-bu cevabı görselerdi Lefgûn’un bu cevapta ününün üstünlüğünü kabul edeceklerdi.” Makkarî daha sonra risalesini Lefgûn ve ailesini öven beyitlerle sonlandırmıştır. Fakat Lefgûn, Makkarî’nin risalesini açık bir

⁶⁹⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 140.

⁶⁹⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 376.

⁶⁹⁶ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 44.

⁶⁹⁷ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 702-703.

şekilde eleştirmiştir. Onun süslü ifadeler kullanması ve medihte bulunması ancak cevaba ilmi bir açıklama yapmaktan kaçınmak içindir. Makkarî'nin Lefgûn için kullandığı bu vasıflar, gerçeği ifade etmekten ziyade alay etmektir. Bu sebeple Lefgûn, Makkarî'yi şiddetle eleştirmektedir. Herhalde Lefgûn'un onu böyle şiddetli bir şekilde eleştirmesinin sebebi daha önce Makkarî'nin ifadeleri süsleyerek cevap vermekten kaçma yöntemini takip ettiği başka olayların da olmasıdır. Bu olay bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunun üzerine Lefgûn bize nakledildiği şekilde hiddetli bir cevap vermiştir.⁶⁹⁸

Lefgûn aynı cevapta Makkarî'nin tarzında bir risale yazmıştır. O da süslü ifadeler kullanmış ve ifadeleri güzelleştirmiştir. Makkarî'yi övmüş, belâgat alimleri ve şairlerin onun ilk risalesini gördüklerinde ona nasıl mübalağalı bir şekilde övgüde bulunacaklarını belirtmiştir. Lefgûn Makkarî'nin yaptığı gibi risalesini beyitlerle sonlandırmıştır.⁶⁹⁹

3.4.4.3. Lefgûn'un Fetvalarında Vaaz

Meseleleri kavrayıp ezberleyen bir müftü olarak Lefgûn, yalnızca görüşleri ve fikhî hükümleri aktaran biri değildir. Aksine, şer'î hükmü aktardıktan sonra insanların ahiretle irtibatını kuran ve insanların kalplerine hitap eden güzel öğütler de aktarmaktadır. O birçok fetvasında bu yolu takip etmektedir. Nitekim bir keresinde başkasının parasını gasp edip onunla ticaret yapıp kâr eden birinin fikhî bakımdan yükümlülüğünün ne olduğu hususunda bir soruyla muhatap olmuş ve şu şekilde cevap vermiştir: Böyle birinin parasını gasp ettiği kişiye anamalı geri vermesi gerektiğini, kârın ise kendisinde kalacağını ve bunun iadesinin gerekmediğini ve bu görüşün İmam Malik ile İbnü'l Kasım'a ait olduğunu belirtmiştir. Meselenin fıkıh penceresinden cevabını verdikten sonra öğüt kısmına geçmiş ve şöyle demiştir: “Takvalı olmak ve gûnahtan sakınmak ise anamal ve kârın ikisinden de Kartulmayı gerektirmektedir.”⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 226-229.

⁶⁹⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 629-631.

⁷⁰⁰ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 37.

Meselenin birinde ise verdiği cevabın hemen ardından ahireti ve Allah'ın azabını (vaîd) hatırlatarak şöyle demiştir: “Zira cehalet ve aldırmama durumu yaygınlık kazanmış, yöneticiler şeriatın emirlerini görmezden gelmeye başlamış ve yanlışlara göz yumma durumu aşırı seviyeye ulaşmıştır. Allah tüm bunların karşılığında herkesi büyük bir günde ve yerde bir araya toplayacak ve onları büyük-küçük ne varsa hepsinden sorguya çekerek yaptıkları çirkinliklerin hesabını soracaktır.”⁷⁰¹

Yine çalınan bir malın satılmasının hükmünün ne olacağı şeklindeki bir soruya cevap verirken soruyu soran kişiye öğütte bulunup iyiliği emretmenin, kötü olan şeylerden de sakındırmanın vâcip olduğunu hatırlatarak zalimin zulmüne engel olmak gerektiğini ve onu yaptığı zulümden sakındırmak icap ettiğini belirtmiştir. Ardından söyleme şöyle devam etmiştir: “Böyle bir kişiye haksız yere aldığı malı, sahibine iade etmesi zorunludur. Ayrıca Allah'ın kendisine haram kıldığı, başkasının malına el koyma cüretini gösterip bu anlamda yüklendiği günahdan da tövbe etmesi gerekmektedir. Bu hususta sizlere vâcip olan şey, Allah'ın kanunuyla hükmetmek ve bu türden işlere girişen kişilere engel olmaktır. Bu kişilerin tövbe edinceye dek Allah'ın gazabına uğramaması için azarlanması gerekmektedir. Allah'tan korkmayı, gasp edilen şeyleri terk etmeyi, namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermeyi sizlere tavsiye etmekteyim. Zira Allah, sizleri kıyamet gününde bütün bunlardan dolayı hesaba çekecek ve büyük-küçük her ne varsa önemsiz sandığınız her şeyden hesaba çekileceksiniz. Binaenaleyh bu korkunç güne hazırlanmanız ve dünya hayatına kanmamanız lazımdır. Çünkü ölüm yakındır. Zalimin ise Allah katında herhangi bir hissesi bulunmamaktadır.”⁷⁰²

Başka bir yerde ise emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerden uzunca bahsetmiş ve şöyle demiştir: “Bil ki Allah'ın kendisine yeryüzünde hükümranlık verdiği kişi için emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker vazifesini yerine getirmek vâciptir. Bunun dışındaki kimseler için de belirli şartlar çerçevesinde söz konusu vazifeyi yerine getirmek vâciptir. Şüphesiz ki emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker vazifesi, zarûrât-ı dîniyye türünden olup Allah'ın müslümanlara himayesini gerekli kıldığı bir şeydir. Nitekim Yüce Allah,

⁷⁰¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 70.

⁷⁰² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 583.

“Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.”, “İçinizden hayra çağıran bir topluluk bulunsun.” ve “İsrâiloğulları’ndan kâfir olanlar lânetlenmişlerdir.” diye buyurmaktadır. Hz. Peygamber ise “Aralarında günahlar işlenip durduğu hâlde bu günahları işleyenlerden daha güçlü ve onları engellemeye muktedir iken bunu yapmayan topluluğun hepsine birden Yüce Allah azap verir.”, “Sizler yardım göreceksiniz, ganimetler elde edecek ve birçok memleketleri fethedeceksiniz. Sizden kim bu vakte ererse, Allah’tan korksun, ma’rufu emredip münkerden de nehyetsin. Kim de bile bile bana yalan nisbet ederse ateşteki yerine hazırlansın.” ve “İsrâiloğulları günahlara daldıklarında, âlimleri onları nehyettiye de onlar işledikleri günahları terk etmediler. Bu defa âlimleri de onlarla birlikte oturdular, beraberce yediler, içtiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ da onların kalplerini birbirine benzetti. Dâvûd ve Meryem oğlu İsa’nın diliyle onlara lânet etti. Bu onların isyan etmeleri ve haddi aşmaları sebebiyle idi.” şeklindeki hadisleri ve daha başka sözleriyle konunun önemine dikkat çekmiştir. Münkeri işleyene önce işlediği şeyin kötü olduğu bildirilir. Şayet yaptığından geri dönmezse herhangi bir sınırla sınırlandırılmayan ölçüde kendisine ağır sözler ve sövgüler yöneltilir. Bu da yeterli olmazsa önce dövmekle tehdit edilir, şayet durmazsa dövülür. Eğer hala münkeri bırakmıyorsa kınından çıkartmak suretiyle silahla tehdit edilir. Kişiyi kötüyü yapmaktan alıkoyma basamaklarındaki bu sıralamada ancak biri iş görmezse ondan sonrakine geçilir. Bununla beraber münkerin yapılmasına rıza göstermek ve ses çıkartmamak şayet takıyye olmaksızın gönüllü bir şekilde gerçekleşiyorsa buna razı olanlar günahkâr olmaktadır. Bunların bu günahtan tövbe edip bu çirkin hasletten sıyrılmaları ve bu ağır suçtan dönmeleri gerekmektedir. Ayrıca münkerin yapılmasına rıza göstermek münkeri yapmakla eş sayıldığı gibi mâruf ehlinin dışına çıkmayı da gerektirmektedir. Mâruf ehlinen çıkıldığı vakit ise onun zıttı olan münker ehline geçilmektedir. Bu yüzden Hz. Peygamberin bir hadisinde şöyle denilmektedir: “Eğer doğuda bir adam diğer bir adamı zulüm olarak öldürse ve batıdaki diğer kişiler de buna rıza gösterse batıdaki bu insanlar öldüren adamın günahına ortak olurlar.”⁷⁰³

⁷⁰³ Lefgûn, en-Nevâzil, 618-619.

Bu ve bunun dışındaki yerlerde Lefgûn, Allah'ı ve ona karşı takvalı olması gerektiğini, dine bağlı bulunmanın önemini, zulmü terk etmek icap ettiğini, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görevini yerine getirmenin zorunluluğunu ve ahiret ile hesap gününü insanlara hatırlatmaktadır.

3.4.5. Lefgûn'un Fetvalarının Dilbilimsel Yapısı

Lefgûn, belâgat ve nahivdeki gücüyle meşhurdur. Onun bu özelliği fikhî fetvalarının büyük bir kısmında görünmektedir. Bunun dışında açıklamak ve şerh etmek istediği dile ait meselelerde de söz konusu yeteneği görülmektedir. Nitekim o belâgat, beyân ve seci üsluplarını birçok yerde ama özellikle de verdiği cevapların girişlerinde ve önsözünde kullanmaktadır. Örneğin bu üslupları şu cevabın girişinde kullanmıştır: "Fettâh olan Allah'ın adıyla... Salât, din için miftah olanın üzerine olsun. Şimdi besmele ve salâtтан sonra derim ki Allah, bana ve sizlere tüm hastalıklara karşı şifa versin ve bizlerden bütün hastalıkları kaldırsın. Allah gözlerimize aydınlık versin ve kalplerimizi salih amellerle ıslah etsin. Allah tüm aile efradımıza selamet versin. Mektubumu, kabrine yolculuğun yapıldığı kişiye salât ve selâm getirerek nihayete erdiriyorum."⁷⁰⁴

Yine onun kullandığı "sinelerin semasında kavrama heyecanının rüzgarlarını estiren ve ilim huzmesi şeklinde dolunay yörüngesinde aylar ve yıllarca döndüren Allah'a hamd olsun. Salât, en fasih ve veciz sözler ile veciz konuşma özelliğiyle gönderilen, şimdi ve şimdiden sonra da gaybî sırlara muttali olanın üzerine olsun." ifadeleri onun dile hakimiyetini ortaya koymaktadır.⁷⁰⁵

Bazı meselelerde ama özellikle de ömrünün sonlarına doğru verdiği fetvalarda tasavvufî bir eğilim ve dinginlik sezilmektedir. Bu eğilimin sezildiği yerlerden biri kendisine sorulan bir soruya verdiği şu cevaptır: "Allah'ın selâmı ve rahmeti üzerinize olsun. Allah'a hamd eder ve Allah'ın kendisini süregelen ve parıldayan bir nur olarak gönderdiği kişiye salât getiririm. Bilin ki -Allah hepinizi korusun- ben cömert olan Allah'ın rızasını barındıran şeyi gözetlemekteyim. Herkes için gerçekleşecek olan ölüm

⁷⁰⁴ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 114.

⁷⁰⁵ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 363-364.

acısını beklemekteyim. Benim gibi miskin birisinin fetva vermesi musibet işaretlerindedir. Benim gibiler, gördükleri köşklerin büyüüne kapılıp kendilerini yüksek surların tepesinden atanlardır. Ancak ilim isteyene onu vermemenin cezasına dair doğru sözlü kişinin belirttiği cezaya çarpma korkusu bunu bana yaptırmaktadır. Zira o doğru sözlü, ilim gizleyenin ateşten bir gem ile gemleneceğini haber vermiştir. İşte bütün bunlar beni zulüm ve haksızlık karşısında konuşmaya mecbur etmektedir. Bu gerekçe bile benim zannımdır. Sırlara vakıf olan ise Yüce Allah'ın kendisidir. Söylediklerim, bildiklerimin ifadesi olup fetva türünden değildir.”⁷⁰⁶

Tasavvufî eğilimin sezildiği yerlerden biri de ortaklıkla ilgili verdiği cevabın girişindeki sözleridir. O burada şöyle demektedir: “Hamd Yüce Allah’a mahsustur. Allah’ın salâtı Hz. Peygamber’in üzerine olsun. Allah’ın istediği olur ve güç sadece o’nundur. Şimdi Allah’a hamd ve Resulüne salâttan sonra derim ki ben cevap vermede yeterli değilim. Ayrıca ben anlaşmazlığın yüzünden perdeyi kaldıracak biri de değilim. Benim asıl işim dikkatimi nefsimе yöneltmektir ve şayet muvaffak olursam karanlık kabrim için meşgul olmaktır. Mevlâmdan beni güzel karşılmasını talep etmekteyim. Allah’ın beni ağır yüklerimden kurtarmasını niyaz etmekteyim. Zira içinde bulunduğumuz zaman denildiği üzere;

Öyle bir zaman ki onunla alçak kimsenin değeri yükselmektedir.

Değerli olanın şerefi ise kendisini alçaltmaktadır.

İncileri dibe giden ve çöpü üste çıkan bir deniz gibi.

Bu zamanın insanları dünya malı ile uğraşmak ve kendisini felakete götüren yollara sapmak arasında gidip gelen iki grup şeklinde görürsün. Bunun ne olduğunu bilir misin? Bu yakıp kavuran bir ateştir. Bu çağın insanlarını nefsanî arzulara ve şeytanî güdülere kapılıp gittiğini görürsün. Susamış kişinin, serabı su zannetmesi misali varınca orada hiçbir şeyin bulunmadığını görecektir. Bu durum her iki grubu da dünyalık amaçlara ulaştırmak ve onları diledikleri arzularına erdirtmek içindir. Ancak bu gerçekliğe rağmen bugünün insanları hidayet ve takva üzere olduklarını

⁷⁰⁶ Lefgûn, en-Nevâzil, 69.

zannetmektedirler. Oysa onlar Allah'a kurbiyetten en uzak noktada bulduklarını bilmemektedirler. Onlar insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler. Arada bocalayıp duruyorlar, ne onlara ne bunlara giderler. Allah'ın şaşırttığı kimseye asla bir yol bulamazsın. Bu nedenle kişi kendi işini yapmalı ve perçeminden sürükleneceği günden korkmalıdır. Bu tür insanların içerisinde buldukları hal ile baş başa bırakıp bu hususta onlarla tartışmaya girilmemelidir. Şeytanın iddialarını savunan bu bir avuç insandan uzak durup Allah'a sığınmalıdır. Ne de güzel demiş şu kişi;

Bu zaman, İbn Ka'b ve İbn Mes'ûd'un sözlerinde geçip sakındığımız bir zamandır.

Eğer bu devam ederse ve bir değişiklik olmazsa ölüye ağlanmaz ve sevinilecek şeye sevinilmez.

Bu zamanın onurlu kişileri zulmedip ve düşmanlık yapanın hizmetindedir. Haysiyetlileri ise iftira hilesiyle bilinmektedir. Onlar dünyada size yemin ettikleri gibi - işe yarar bir şey yaptıklarını sanarak- Allah'a da yemin edecekler. Bilin ki onlar yalancılardan ta kendileridir. Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah'ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır! Çağımızın insanına dair anlattığımız kısımla yetineceğiz; çünkü bu konu insanlara doğru yolu gösterip onları irşad etme meselesi olup insanlara fetva verme değildir.⁷⁰⁷

Lefgûn'un bazı nasları anlamlandırma ve tefsir etme noktasında takip ettiği sûfi çizgi, onun tasavvufî yönelimini açıklayan güzel örneklerdendir. Bu bağlamda o, Hz. Peygamber'in اتقوا ذوي العاهات وأشرهم الأعرج *"Hasta olan (hayvanlar)lardan uzak durun. Bunların en kötüsü de total olanıdır."* hadisindeki "âhât" kelimesini genel anlamda günah sahipleri diye açıklamış ve 'a'raç' sözcüğünü de itikadî manada günaha girenler diye açıklamıştır.⁷⁰⁸

Söz konusu örneklerden biri de *"Tüm yaratılışlar Allah'ın ailesidir. Onların en hayırlısı ise kendi ailesine en çok faydalı olanıdır."* şeklindeki hadistir. Lefgûn, bu

⁷⁰⁷ Lefgûn, en-Nevâzil, 269-270.

⁷⁰⁸ Lefgûn, en-Nevâzil, 632.

hadiste Hz. Peygamber'in Allah tarafından en çok sevilen kişi olduğuna yönelik işaret bulunduğunu öne sürmektedir. Çünkü ona göre Hz. Peygamber'in ümmeti karanlıklardan aydınlığa çıkartma, irşad etme ve hidayete erdirme noktasında sağladığı fayda en büyük faydadır. Bu yüzden de Allah tarafından en çok sevilen odur.⁷⁰⁹ Bu bağlamda zikredilebilecek örneklerden biri de onun hoca ve öğrenci arasındaki ilişkiye dair sözleridir. O konuyla ilgili “Allah ve Resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur.”⁷¹⁰ ayetini zikrederek hocanın Hz. Peygamber'in varisi olduğunu ve onun emrine uyma ile onun dediklerini dinleme noktasındaki hükmün Hz. Peygamber'in bu konudaki hükmünden kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Bahse konu ayetin tasavvufta var olan “müridin şeyhinin dediği şeyin dışına çıkma hakkının olmadığı” şeklindeki anlayışın da delili olduğunu belirtmektedir.⁷¹¹

Lefgûn'un benzersiz yorumlarından biri de “*es-Salatü'l-İbrahimiyye*” diye bilinen mesele ve buna verdiği “Salat lafzı zahiri itibariyle başkasının kendisine benzetildiği müşebbehün bihin -ki o Hz. İbrahim'dir- kendisinin başkasına benzetildiği müşebbehten -ki o da Hz. Peygamber'dir- daha yüce olduğunu gerektirmektedir.” şeklindeki cevapta karşımıza çıkmaktadır. O şöyle der: “Muhakkak ki teşbih, mutlak anlamda salat konusuyla sınırlıdır ve miktarla ilgili değildir. Bunun örneği de senin bir adama benim filan kişiye bir elbise vermem gibi sen de filan kişiye bir elbise ver demen gibidir. Bu örnekteki teşbih verme eylemindedir ve bu teşbihin verilen şeyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Nitekim bazen ikinci adama verilen elbise birinci adama verilen elbiseden daha iyi, kaliteli ve pahada daha yüksek olabilmektedir.”⁷¹²

Lefgûn'un edebi kalemi ve sûfî meşrebi daha çok verdiği cevapların girişinde görülmektedir. Özellikle verdiği cevap eğer tanıdığı birinin sorusuna verilmişse bu durum daha net bir şekilde göze çarpmaktadır. Böyle durumlarda onun kalemi harfleri ve mânaları eşsiz bir edebi kalıpta ortaya koymakta ve tasavvufî yüce işaretleri

⁷⁰⁹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 664.

⁷¹⁰ Ahzâb, 33/36.

⁷¹¹ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 641.

⁷¹² Lefgûn, *en-Nevâzil*, 642.

nakşetmektedir. O cevaplarının birinde kendi durumunu, insanlardan uzak kalmaya olan meylini, yalnızlığı yeğlemeyi ve ahirete hazırlanıp Hz. Peygamber’le karşılaşmayı arzulamasını şöyle dile getirmektedir: “Muhakkak ki ben kendimi bir hal üzere bulurum ve hissederim ki bu ne haldir? Bu, sevdiğine giden yoldan alıkonulmuş kişinin halidir. Rağbet ettiği şey ile kendi arasına perdenin çekildiği kişinin halidir. Evladı kesilmiş anne durumundayım. Öye bir anne ki çocuğunu yitirmiştir ve hem de ne yitirmek? Sen ve yazdıklarımızı görebilecek olanların, gözlerin nuru olan kişiye ulaşmam için ihlasla yapılacak dualar etmekten geri durmayınız. Ben korunmak için öyle aşırı önlemler aldım ki her ne zaman korunmaya çabalasam gösteriş içine düşeceğimden korkmaya başladım. Havas ile avamın karşılaşmasına engel teşkil etmekten endişe ederim. Gizlenmek ve şehir halkıyla onların engellerinden Kartulmaya yönelik hırşımdan dolayı neredeyse bu korkum gerçekleşecek ki şu an gerçekleşmeyi hak etmektedir. Emniyet, Allah’ın rızası, hidayet, iyi niyet ve başarının bana bahşedilmesi için Allah’a dua et.”⁷¹³

⁷¹³ Lefgûn, *en-Nevâzil*, 643-644.

SONUÇ

Fakihler fıkıh ilmini iki kısma ayırmışlardır. Biri teorik fıkıh olup fıkıh eserlerinde olduğu bilinen fıkıh ilmidir. Diğer uygulamalı fıkıhtır. Bu fıkıh, vakıa ve olaylarla ilgili olan fıkıhtır. Bu fıkıh alanına nevâzil ilmi ve vesâik ilmi girmektedir. Uygulamalı fıkıh, İslam hukukunun, devamlılığını, toplumu kuşatma gücünün olduğunu, olaylara ve sorunlara cevap vermede yeterli olduğunu gösteren en büyük delildir.

“Nevâzil” kavramı, her ne kadar vakıât, fetâvâ, akziye ve ecvibe gibi farklı isimlerle bütün fıkıh mezhepleri literatüründe geçse de bu kavram Mâlikî mezhebi literatüründe daha çok yaygın olmuş ve gelişmiştir. Bu da Mâlikî mezhebinin çeşitli esaslara ve Irak'ta ve Endülüs'te yayılan ekollere sahip olmasından dolayıdır. Bu ekollerin yayılması ve Mâlikî mezhebinde istidlâl esaslarının çeşitli sayıda olması Mâlikî mezhebinin, bu mezhebi benimseyen toplumlara ayak uydurması, onları kuşatması ve onlarla olumlu bir etkileşimde bulunması konusundaki kabiliyetinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Mâlikî fakihler bazen ما جرى به العمل hüküm gibi fıkıhta yeni yeni kavramlar üretmek zorunda kalmışlardır.

Nevâzil eserleri bütün araştırmacılar için değerli kaynaklardır. Bu eserler fetvada fakih için bir kaynak, önceki fakihlerin hükümleri istinbât etme, delil gösterme ve fetva sanatlarındaki yöntemlerini takip etmek için bir okuldur. Bu eserler aynı zamanda tarihçi için toplumun durumunu, toplumdaki şahsiyetleri, sosyal ve siyasal olayları ve başka şeyleri öğrenmede bir ayna görevi görmektedir. Temel eserlerin zikretmediği bazı ayrıntılar bu eserlerden elde edilebilmektedir. Öyle ki bu eserler, nevâzil meselelerinin olduğu tarihi döneme kadar açık ve doğru bir tablo sunmaktadır.

Nevâzil eserlerinde birtakım kriterlere göre yol ve yöntemler takip edilmiştir. Nevâzil eserlerindeki konu kriterine bakıldığında birden fazla fıkıh konusunda çok sayıda meseleyi toplayan genel nevâzil eserlerinin olduğunu görmekteyiz. Nevâzil eserlerinin çoğu bu tarzdadır. Bu eserlerin hacimleri büyük olduğundan ve fıkıh konularının çoğunu ihtiva ettiğinden bunlara nevâzil ansiklopedisi denilmektedir. Bu genel nevâzil eserlerinin yanı sıra özel nevâzil eserleri de bulunmaktadır. Bunlar bir

konu veya bir meseleyi cevaplamak için yazılan eserlerdir. Genelde bu eserlerin yazarları, eserin ele aldığı konuyu açıklayan başlıkları için koymuşlardır. Bu eser türlerinin geneli küçük hacimli risaleler şeklindedir.

Nevâzil eserini toplayan kişi kriterine baktığımızda nevâzil eserlerinin yazılmasının iki şekilde olduğu görülmektedir. Birinci tür eserlerde fetva sahipleri kendi fetvalarını, çağdaşı ve kendinden önce olan alimlerin fetvalarını toplayarak eserlerini oluşturmaktadır. Fetva sahipleri, eserdeki fetvaları düzenleyip onları bir eser olarak ortaya çıkarmaktadırlar. İkinci tür eserlerde müftî ya da fakihin öğrencileri ya da çocukları müftînin veya fakihin fetvalarını ve onun dışındaki alimlerin fetvalarını toplamakta ve yayınlamaktadır.

Coğrafya kriterine bakıldığında bazı nevâzil eserlerinin sadece belli bir şehrin fakihlerinin fetvalarını ele aldığını bazı eserlerin de birden fazla şehrin fakihlerinin fetvalarını ihtiva ettiğini görmekteyiz.

Nevâzil eserlerindeki bir diğer kriter ise nevâzil meselesine cevap veren kişidir. Bunlar iki türdür. Birinci tür eserlerde sadece bir fakihin fetvalarını ele alınmaktadır. Bu eserler çok nadirdir. İkinci tür eserlerde birden fazla fakihin fetvalarını ele almaktadır.

Nevâzil eserlerinin fıkıh bablarına göre sıralanması kriterine göre bu eserlerin çeşitli türleri bulunmaktadır. Birinci tür eserlerde meseleler fıkıh bablarına göre ele alınmaktadır. Fetvaları toplayan kişi ilk önce temizlik konusuyla esere başlamaktadır. Ondan sonra namaz, zekat, oruç, mu'âmelât, büyü' ve ahvâlü's-şahsiyye konularıyla esere devam etmektedir. Nevâzil eserlerinin çoğu bu şekildedir. Diğer tür eserlerde ise fetvaları toplayan kişi meseleleri fıkıh babları gibi belli bir düzen içinde sıralamamaktadır. Örneğin temizlik konusuyla başlamakta, ondan sonra yaralama ve kısas konusunu ele almaktadır. Ondan sonra evlilikle ilgili bir meseleye yer vermektedir. Yazar bu tür eserlerde meseleleri karışık bir şekilde ele almaktadır. Bu tür eserler, fıkıh bablarına göre yazılan türe göre çok azdır.

X/XVI-XIII/XIX. asırları arasındaki dönemde Cezayir'de özellikle de küçük İstanbul denilen başkent Cezayir'de yoğun bir ilmi hareketlilik meydana gelmiştir.

Ayrıca Mâzûne, Kasantîna ve ‘Annâbe gibi diğer şehirlerin de bu dönemde yıldızı parlamıştır. Tuvât gibi Cezayir sahrasındaki bazı ilim merkezleri o dönemde ilim bakımından zirveye ulaşmıştır. Buna karşılık Bicâyeye ve Tilimsân gibi bazı şehirlerde önceki dönemlere göre ilmi hareketlilikte azalma ve gerileme olmuştur. İspanya’nın Bicâyeye’yi işgal etmesi ve bazı Osmanlı hükümdarlarının Tilimsân’da ilim sınıfına karşı politikaları bu ilmi gerilemenin sebepleri arasında yer almaktadır. Zira bu durum, alimlerin bu bölgelerden çekilmesine ve batıya göç etmesine yol açmıştır.

Osmanlı döneminde siyasi durumlar Cezayir’deki ilmi sahayı doğrudan etkilemiştir. Devlet ve yönetimde istikrar bulunduğu, siyasi ve askeri yönetim güçlü olduğunda ilim gelişme kaydetmiştir. Ancak ilmi gelişme ve kalkınmanın X/XVI ve XI/XVII. asırlarla sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzyıllardan sonra çalkantılı siyasi durumlar sebebiyle ilim gerilemiştir. Buna rağmen o dönemde çok sayıda Cezayirli alim ortaya çıkmıştır. Kasantîna’da Torun Abdülkerîm Lefgûn, ‘Annâbe’de Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, Mâzûne’de er-Rammâsî, Mu‘asker’de Ebû Râs ve başka Cezayirli alimler bu dönemde yetişen ilim adamlarına örnek olarak gösterilebilir. Bu alimler, o dönemde Cezayir’de ilmi hareketliliğe ve ilerlemeye katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemin en meşhur özelliği, köy ve dağların ilim üretme ve alim yetiştirmede büyük şehirlerle yarışır hale gelmesidir.

Genel olarak Cezayir’de Osmanlı yönetimi, Cezayir halkı ve ilmi sınıfa karşı takip ettiği kuşatıcı politika ile ilme ve ilim ehline destek vermiştir. Osmanlı yönetimi, vakıflar ve medreseler inşa etmiş, ilmi teşvik etmiş ve alimlere değer vermiştir. Alimler için resmi makamlar ve görevler tahsis etmiştir. Osmanlı yönetimlerinden alimlere hizmetiyle en meşhur olanlar şunlardır: Muhammed b. Osman el-Kebîr Bey ve Kasantîna Beyi Salih Bey. Osmanlı yönetiminin ilmi sınıfa verdiği bu desteğin ve hizmetin; alimlerin ve öğrencilerin siyasi hayata destek vermelerin ve katılmalarına etkisi olmuştur. Osmanlı yönetimi ve halk arasında bir problem meydana geldiği zaman alimlerin iki taraf nezdinde saygınlığı olduğundan dolayı alimler barış elçiliği görevi yapmışlardır. Yabancılar Cezayir’e saldırdığı zaman alimler seferberlik ve cihat

davetçileri olmuşlardır. Alimlerin bu rolü, Vehrân şehrinin bir ve ikinci fetihlerinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı dönemi boyunca Cezayir’de farklı zamanlarda Osmanlı yönetimine karşı halk isyanları olmuştur. Bu ayaklanmaları bazen âlimler yönetmişlerdir. Aynı zamanda bazı alimlerin, mevcut yönetimdeki bazı kişilerle dostlukları olmuştur. İktidarda olan yönetimde inkılap olduğu zaman bu alimlerin akıbeti de yönetime taraf olanların akıbeti gibi olmuştur. O alimler devrilen yönetimin tarafında oldukları için hapsedilmişler ve görevleri ellerinden alınmıştır. Sa’îd Kaddûre’nin oğulları Ahmed ve ‘Allâl gibi bazen de alimler isyanlarda taraf olmaları sebebiyle öldürülmüşlerdir.

Osmanlılar Cezayir’e girdiği zaman idari ve yürütmedeki geleneklerini buraya getirmişlerdir. Aynı zamanda o dönemde devletin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebini de halkı Mâlikî olan Cezayir’e getirmişlerdir. O dönemde ilmi sahneye bakıldığında, her ne kadar mevcut yönetim Hanefî mezhebini üstün görse ve desteklese de devlet kurumlarında Hanefî ve Mâlikî mezhepleri arasında bir uyum ve kaynaşma olduğu görülmektedir. Cezayir’de yargı ve fetvada iki resmi mezhep uygulanmaktaydı. Alimler iki mezhep konusunda anlayış göstermekteydiler. Hatta bazen Yahyâ el-Mahcûb el-Kasantînî gibi her iki mezhepte otorite olan fakihler vardı. Nadir de olsa alimler iki mezhep arasında geçiş yapmışlardır. Halk düzeyinde de durum böyledir. Halktan da mezhep değiştirenler vardı. Mâlikî veya Hanefî olan bir Cezayirli, davasına bakılması için Mâlikî veya Hanefî mahkemesini seçmede tam bir özgürlüğe sahipti. Hatta Mâlikî olan Cezayirli vakıflar konusunda Hanefî mezhebi daha kolay ve esnek olduğundan dolayı Hanefî mezhebine göre hareket ediyorlardı.

Cezayir’in güney şehirlerinde Mâlikî mezhebinin yanı sıra başka bir mezhep daha bulunmaktaydı. Vercelân ve Vâdî Mîzâb bölgelerinde İbâzıyye mezhebi bulunmaktadır. Bu mezhep halen de o iki bölgede varlığını sürdürmektedir. İbâzîlerin ilmi kurumları, mahkemeleri ve özel iftâ sistemleri vardır.

Cezayir’in yüzölçümünün büyük olması ve ilim merkezlerinin arasındaki mesafelerin uzun olmasına rağmen bu durum Cezayir’deki şehirlerin kendi aralarında ve

diğer ilim merkezleri arasında ilmi etkileşimin bulunmasına engel olmamıştır. O dönemde Cezayir'in şehirleri arasında iç ilmi seyahatler ve Cezayir şehirleri ile Fas, Mısır, Tunus ve Hicâz gibi diğer ilim merkezleri arasında dış ilmi seyahatler olmuştur. Aynı zamanda Cezayirli âlimler, doğu ve batıdaki âlimler ile etkileşimde bulunmuşlardır. Bu alimler arasında yazışmalar, münazaralar, müzakereler olmuştur.

Osmanlı yönetimin altında olduğu dönemde Cezayir'deki ilmi durum, İslam aleminin diğer şehirlerinin ilmi durumundan pek farklı değildi. Bir dönemde ümmet genel olarak şiddetli bir ilmi durgunluk dönemine girmiştir. Olumsuz tasavvuf ve dervişlik yayılmıştır. İlim sınıfı; genel olarak ilimlere ve özel olarak da fıkıh eseri yazmaya katkıda bulunmadan nakil, rivayet ve önceki üretimlerin tekrarıyla meşgul olmuşlardır. Cezayir halkı arasında İmâm Mâlik'in mezhebi yaygın olduğundan dolayı âlimler Halîl b. İshâk el-Cündî'nin *el-Muhtasar*'ına ilgi duymuştur. Onun üzerine şerh, haşiye ve nazım türü çalışmalar yapmışlardır. Bu *Muhtasar* medresedeki ve mescitteki eğitimde ve sûfilerin zâviyelerinde mu'temed bir eser kabul edilmiştir.

Osmanlı döneminin Cezayir'deki en açık karakteristik özelliği eğitim bilincinin yaygın olmasıdır. Öyle ki eğitim şehirdekilerin tekeline değildi. Eğitim, köylerde, badiyelerde ve dağlık kesimlerde de yaygındı. Badiyeler de, şehirlerdeki büyük ilmi medreseler ile yarışacak seviyede meşhur olmuşlardı. Badiyelerdeki bu medreselerde Cezayir'in ilim tabakasından parlak isimleri yetişmiştir.

Teorik fıkıh alanında bir nevi zayıf kalan eser üretimine kıyasla uygulamalı fıkıh alanında özellikle nevâzilde dikkate değer bir ilmi üretim olduğunu görmekteyiz. O dönemdeki her âlimin yeni meselelere dair bir fetvası veya bir meseleye verdiği fihhi bir cevabı bulunmaktadır. Bu fetvaların bir kısmı kitaplar ve risaleler şeklinde toplanmıştır. Bu fetvaların çoğu kitaplar ve yazmalarda dağınık bir şekilde yer alırken bir kısmı da maalesef bize ulaşamamıştır. Yapılan araştırmalara göre Cezayirli müelliflerin genel nevâzil alanında 17 kitabı bulunmaktadır. Özel nevâzil alanında ise 15 tane eser ve risale bulunmaktadır.

Çalışmanın konusu olan dönemde Cezayir toplumunda müftî ve fakihin güçlü bir varlığı bulunmaktaydı. Bir fikhî sorun veya yargı uyuşmazlığı meydana geldiği zaman bunlar başvuru mercii idi. Fakih ve müftülerin varlığı, o dönemde devletin yönetim sistemini de etkilemiştir. Nitekim iftâ ve yargı kurumları Osmanlı döneminde devletin resmi iki kurumuydu. Zira müftü ve kâdı siyasi otorite tarafından tayin edilmekteydi ve onlara büyük yetkiler verilmekteydi. Hatta o dönemde Hanefî müftüye Şeyhülislam denilmekteydi. Şeyhülislam da yönetim halkasında Paşa'dan sonra doğrudan ikinci sırada gelmektedir.

Osmanlı yönetimi dönemindeki Cezayir'de iftâ ve yargı sistemi çift mezhepli idi. Hanefî ve Mâlikî mahkemeler insanların işlerine ve anlaşmazlıklarına bakardı. Fakat Cezayirli vatandaş dava açacağı mahkemeyi seçmede tam bir özgürlüğe sahipti. Mâlikî olan biri Hanefî mahkemede dava açabiliyordu. Aynı şekilde aksi de olabiliyordu. Cezayir'deki mahkemelerin teşkilatı ve sistemi, Osmanlı yönetimi altındaki başkent Cezayir, Kasantîna, Vehrân, Mâzûne, Muaskar ve 'Annâbe gibi büyük şehirlerde aynıydı. Fakat badiyelerde, köylerde ve Osmanlı yönetimi altında olmayan şehirlerde yargı ve iftâ sistemi biraz farklıydı. Nitekim buralarda yargı ve iftâ, her kabile ve kentte bulunan kabile şeyhleri, alimler ve ilim ehlinin yetkisindeydi.

Lefgûn ailesi o dönemde Kasantîna'daki en güçlü aile sayılmaktaydı. Osmanlı oraya girmesinden Fransa- işgali sonraya kadar bu aile Kasantîna'da ilim ve kültürün liderliğini yapmıştır. Torun Abdülkerîm Lefgûn (ö. 1073/1662) aile tarihinde en güçlü şahsiyettir. Zira onun döneminde Kasantîna'da ilmi ve dini otorite onun elindeydi. Nihayetinde o Şeyhülislâm, Ulu Cami imamı, hac emiri olmuştur. Yargı meclislerinde onun hükmüne karşı çıkılmazdı. Akıcı bir üslubu, çeşitli ilimlerde eserleri vardı. Torun Abdülkerîm'in oğlu Muhammed, babasının fetvalarının yanı sıra, Kasantînalı âlimlerin ve Cezayir, Bicâye, Biskra, Tunus, Mısır, Hicâz ve başka şehirlerin fetvalarını toplamıştır. Kanaatimizce Muhammed, babası Abdülkerîm Lefgûn'un denetiminde bu derleme işini yapmıştır. Abdülkerîm Lefgûn, *en-Nevâzil* adlı eserde fetvası en fazla olan fakihdir. Kasantîna şehrine ait fetvaları bu eserdeki toplam fetvaların %72'sinden

fazladır. Bu eser Osmanlı dönemi Kasantîna alimlerinin fetvalarını bu kadar kapsamlı şekilde içeren tek eser sayılmaktadır.

Çalışmamızın konusu olan *Nevâzilü Kasantîna* genel olarak Cezayir tarihinin önemli bir dönemine, o dönemde olan ilmi ve sosyal etkileşime ve özel olarak Kasantîna'nın ilmi, siyasi ve sosyal tarihine ışık tutmaktadır. *en-Nevâzil* incelendiğinde Kasantîna toplumunun sosyal, dilsel ve idari birçok geleneklerinin bu eserde yer aldığı görülmektedir. Aynı zamanda siyasi ve ilmi sınıf ile meslek ve görev sahibi olan sınıfın bazı geleneklerinin de bu eserde geçtiği görülmektedir. Bu eserdeki fetvalar; o dönemdeki fakihlerin araştırma, münazara, delil gösterme ve nakillerde bulunma yöntemleri hakkında bilgi sunmaktadır. Ayrıca bu fetvalar; fakihlerin fetva verme, meseleyi anlama, meselenin çerçevesini ve uygulama alanını belirleme, hataları düzeltme ve Allah'ın meşru kıldığı şekilde hüküm verip uyuşmazlıkları çözmeye takip ettikleri yol ve yöntemler hakkında bilgiler vermektedir.

Abdülkerîm Lefgûn Mâlikî mezhebinin kaynaklarına ve mezhep içi ihtilafli konulara hakim bir isimdir. Bu da görüşler arasında tercih etme imkanını ona sağlamıştır. Lefgûn fetva verirken Mâlikî fikhının ana kaynakları, bu kaynaklar üzerine yazılan şerh, haşiye ve ihtisarlardan beslenmiştir. O fetvalarında nevâzil ve vesâik eserlerine yer vermiştir. Her ne kadar Lefgûn'un döneminde fikhî muhtasarlar özellikle de Halîl'in *el-Muhtasar*'ı yaygın olsa da, fetvada bu muhtasar esas alınsa da, Lefgûn çoğunda bu esere atıfta bulunmamış, öncelikle Mâlikî mezhebinin ana kaynaklarına ondan sonra şerhlere atıfta bulunmuştur.

Lefgûn'un fetvaları incelendiğinde onun, müftînin görevinin değerini, şer'î sorumluluğunu, iftâyi ve iftâ kurallarını bildiği görülmektedir. Aynı zamanda fetva talebinde bulunan kimsenin durumunu, meselenin şartlarını ve olayın nihai hükmüne etki eden diğer şeyleri öğrendiği de müşahede edilmektedir.

Lefgûn ancak Mâlikî mezhebinde meşhûr olan görüşe göre fetva verir, fetvalarında makâsîdü's-şerî'aya riayet ederdi. Fetva isteyen ve soru soranın durumuna ve sorunun niteliğine göre cevabı uzatır ve kısa tutardı. Eğer soru soran kimse fakih veya bir ilim

talebesi ise uzun cevap vermeyi tercih eder, cevapta çok sayıda görüş, delil ve nakillere yer verir, naklettiği görüşlerin kaynaklarına ve yerlerine atıfta bulunurdu.

Lefgûn bazen cevaplarında ya da bazı alimlerin cevapları veya bazı ilim talebelerinin davranışları üzerine yaptığı açıklamalarda hiddetli bir tavır sergilemiştir. Bunu ilim izzetini korumak, cahillerin saldırısından, kudreti ve yeteneği olmayan kimselerin ilmi faaliyete girişmesinden ilmi korumak için böyle yapmıştır. Yoksa Torun Abdülkerîm Lefgûn'un cevaplarından onun önceki alimlere karşı saygılı ve edepli olduğu anlaşılmaktadır. Zira Lefgûn, alimlerin tercih ettiği görüşler üzerinde durur ve o alimleri hayırla yad ederdi. Kendi çağındaki alimlere karşı da saygılı davranırdı. Onunla çağdaşı olan âlimler arasında dostluk ve kardeşlik bağları vardı. Öte yandan fetva isteyen ve soru soran kimseye karşı saygılı davrandığı da fetvalarında görülmektedir. Soru sorana sakın bir şekilde hitap etmektedir. Cevabı en güzel şekilde dile getirmektedir. O fetvasını genelde güzel öğüt ve ahireti hatırlatıcı nasihatlerle bitirmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abbâdî, Sâlih. *el-Cezâ’ir hilâle’l-‘ahdi’l-Osmânî 1514-1830*. Cezayir: Dâru hûme, 2012.
- ‘Abbâz, el-Ezhârî. *Nizâm’l-meşâyih fî Varakle beyne’l-‘ahdeyni’l-Osmânî ve’l-Ferensî hilâle 1603-1884*. Cezayir: Câmi‘atü’l-Vâdî, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- ‘Abdurî, Muhammed el-Bulensî. *er-Rihletü’l-Mağribiyye*. Cezayir: Menşûrâtu Bûne, 2007.
- ‘Abdurrahman, Bela‘rec. “el-Hayâtü’s-sekâfiyye fî Tilimsân hilâle’l-‘ahdi’l-Osmânî”. *Mecelletü’l-kirtâs li’d-dirâsâti’l-hadâriyye ve’l-fikriyye* 2 (2015).
- ‘Abdülkâdir, Müslim b. *Enîsü’l-ğarîb ve’l-müsâfir*. thk. Râbih Bûnâr. Cezayir: eş-Şeriketü’l-Vataniyye li’n-neşr ve’t-tevzi‘, 1974.
- ‘Adevî, Ebû’l-Hasen ‘Ali b. Ahmed. *Hâşiyetu’l-‘Adevî ‘alâ kifâyeti’t-tâlibi’r-Rabbânî*. thk. Ahmed Hamdî. Mısır: Matba‘atu medenî, 1989.
- Ahmed, İbn Sağîr. *Nusretü’ş-şürefâ’ fî reddi ehli’l-cefâ’ li’ş-Şeyh Muhammed b. el-Mişrî es-Sâ’ihî el-Eğvâtî et-Tîcânî H. 1224 - M. 1809 dirâseten ve tahkîk*. Câmi‘atu Tilimsân, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- ‘Alemî, Muhammed. *ed-Delîlü’t-târîhî li-müellefâti’l-mezhebi’l-Mâlikî*. Mağrib: Dârü’l-emân li’n-neşr ve’t-tevzi‘, 2012.
- ‘Alemî, Muhammed. “Nedvetü’l-menheci’l-fikhiyye fî müellefâti’l-mezhebi’l-Mâlikî”. Mağrib: Dârü’l-emân li’n-neşr ve’t-tevzi‘, 2012.
- Âli İbn Teymiyye, Mecdüddîn. *el-Müsevvede fî usûli’l-fikh*. thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd. Kahire: Matba‘atu medenî, ts.
- ‘Alî, Muhammed. *Mesâ’ilü Muhammed b. ‘Abdirrahmân b. Ömer et-Tenûlânî et-Tuvâtî (v.1233h.) dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Câmi‘atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Alkan, Mustafa. “Softa”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/>. Erişim 01 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/softa>
- ‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali İbn Hacer. *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd ‘Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb. Kahire: Dârü’r-reyyân, 1986.
- Attar, Fahrettin. “Fetva”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/>. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva>
- ‘Ayyâşî, Ebû Sâlim ‘Abdullah b. Muhammed. *er-Rihletü’l-‘Ayâşiyye*. thk. Sa‘îd el-Fâdilî, Süleymân el-Kureşî. İmârât: Dâru’s-süveydî li’n-neşr, 2006.
- ‘Azrûdî, Nasîra. “el-İntâcü’l-ma‘rifî li-‘ulemâ’ Kasantîna hilâle’l-‘asri’l-vasît-dirâse ihsâ’iyye tahlîliyye”. *Mecelletü ‘usûrin cedîde* 18 (2015).
- Bâbâ ‘Ammî vd., Muhammed b. Musa. *Mu‘cemü a’lâmi’l-İbâziyye mine’l-karni’l-evveli’l-hicrî ila’l-‘asri’l-hâdir*. Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 2000.
- Bahrî, Ahmed. *Hâdiretu Mâzûne: Dirâseten târihiyye ve hadâriyye fî’l-‘asri’l-hadîs (M. 1500-1900)*. Cezayir: Câmi‘atu Vehrân, Doktora Tezi, 2012.
- Bakâlî, Hişâm. “Vad‘iyyetü’l-mer’eti’l-Endelûsiyye hilâle’l-karneyni’l-hâmis ve’s-sâdisi’l-hicriyyeyn min hilâli edebi’n-nevâzil”. *el-Mecelletü’l-Cezâ’iriyye li’l-mahtûtât* 14/2 (2019).

- Baosman, Abdurrahman. *el-Kadâ' fî mintıkati Tuvât hilâle'l-karneyn H. 17/M. 18*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2016.
- Bâyûsuf, Reşîd. "Kirâ'e fî mahtûti Ğâyeti'l-emânî fî ecvibeti Ebî Zeyd et-Tenîlânî". <http://bayrachid.blogspot.com/p/1189.html>, ts. Erişim 13 Haziran 2023
- Bel'âlim, Muhammed Bâý. *er-Rihletü'l-'aliyye ilâ mintıkati Tuvât*. Cezayir: Dâru hûme, 2005.
- Bel'âlim, Muhammed Bey. *el-Ğusnü'd-dânî fî terceme ve hayâti's-Şeyh Abdurrahmân et-Tenîlânî*. Cezayir: Dâru Hûma, 2004.
- Belğays, Abdülkâdir. *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-ictimâ'iyye bi-medîneti Vehrân hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Belîl, Muhammed. "Müsâhemetü 'ulemâ' ve talabeti mntikati Musagânim fî tahrîri Vehrâni'l-evvel ve's-sânî 1708-1792". *Mecelletü'l-'iber li'd-dirâsâti't-târîhiyye ve'l-eseriyye* 2/2 (2019).
- Bel'âlim, 'Abdüsselâm el-Esmer. "A'lâmü fikhi'n-nevâzil bi-mintıkati Tuvât hilâle'l-karneyn es-sânî 'aşar ve's-sâlise 'aşer el-hicriyyeyn". *Mecelletü'l-hakîka* 9/1 (2010), 01-15.
- Bel'âlim, 'Abdüsselâm el-Esmer. *el-Hayâtü'l-fikhiyye fî Tuvât hilâle'l-karneyni's-sânî 'aşar ve's-sâlise 'aşer el-hicriyyeyn*. Cezayir: Câmi'atu Bâtna, Doktora Tezi, 2015.
- Bel'âlim, Ebû 'Abdullah Muhammed 'Abdulkâdir Bâý. *Merci'u'l-furû' ila't-te'sîl mine'l-kitâbi ve'sünneti ve'l-icmâ'i'l-kefîl şerh 'alâ nazmi's-Şeyh Halife b. Hasan es-Sûfî el-Kimârî 'alâ Muhtasari Halîl el-Müsemma cevâhirü'l-İklîl*. Cezayir: Dâru'l-va'y, 2009.
- Bereke, Muhammed. *Fikhü'n-nevâzil 'ala'l-mezhebi'l-Mâlikî: Fetâva Ebî 'İmrân el-Fâsî*. Mağrib: İfrîkiyyâ's-şark, 2010.
- Berzelî, Ebû'l-Kâsım b. Ahmed b. Muhammed el-Belevî. *Nevâzilü'l-Berzelî-Câmi'u mesâ'ili'l-ahkâm limâ nezele mine'l-kadâyâ bi'l-müftîn ve'l-hukkâm*. thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- Beylik, Harûbî Fetîha. "el-Ğarbü'l-Cezâ'irî hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî ve tatavvürühü fîmâ beyne 1563-1792". *Mecelletü Mirât li'd-dirâsâti'l-mağribiyye* 1 (2014).
- Binşerîfe, Muhammed. "Vekâ'i'u Endülüsiyye fî nevâzili İbn 'İyâd". *Mecelletu da'veti'l-hak* 264 (1987).
- Bû'abdelî, el-Mehdî. *el-Fakihü'l-hâfiz Mustafâ er-Rammâsî er-Râşidî el-Cezâ'irî*. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013.
- Bû'abdelî, el-Mehdî. *el-Hayâtü's-sekâfiyye bi'l-Cezâ'ir*. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2013.
- Bû'abdelî, el-Mehdî. "Merâkizü's-sekâfe ve merâkizi'l-kütüb fî'l-Cezâ'ir". *Mecelletü'l-asâle* 11 (1972).
- Bû'abdelî, el-Mehdî. *Târîhu'l-müdüin*. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013.
- Bûhûş, Ammâr. *et-Târîhu's-siyâsî li'l-Cezâ'ir mine'l-bidâye ve li-ğâye 1962*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997.

- Bûk'abar, Takiiyuddîn. *Telhîsü'l-cümân min hayâtî'l-hayevân li-Muhammed b. Zurfa ed-Dehhâvî el-Mu'asker dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2020.
- Bûkardîmî, Na'ima. "el-Büyûtâtü'l-'ilmiyye bi-medîneti Kasantîna hilâle'l-'ahdi'l-hifsî ve ishâmüha's-sekâfî". *Mecelletü 'usûrin cedîde* 18 (2015).
- Bûnî, Ahmed b. Kâsım. *ed-Dürretü'l-masûne fî ulemâ'i Bûne*. thk. Sa'd Bûflâke. Cezayir: Menşûrâtu Bûne, 2007.
- Bûnî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Kâsım. *el-Î'âne 'alâ ba'di mesâ'ili'l-hidâne*. thk. 'Abdurrahmân Devîb. Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011.
- Bûrâs, Yahyâ b. 'Îsâ. "el-Hayâtü'l-fikriyye fî mintikati Mizâb hilâle'l-'asreyni'l-vasît ve'l-hadîs". *Mecelletü'l-vâhâti'l-buhûs ve'd-dirâsât* 17 (2012).
- Burcî, Muhammed b. Yûsuf ez-Zeyyânî. *Delîlü'l-hayrân ve enîsü's-sehrân fî ahbâri medîneti Vehrân*. thk. el-Mehdî el-Bû'abdilî. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife li'n-neşr ve't-tevzî', 2013.
- Bûrukba, Muhammed. "eş-Şeyh Ebû Tâlib el-Mâzûnî min hilâli mahtûti'l-kevkebi's-sâkib fî esânîdi's-Şeyh Ebî Tâlib". *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 7 (2011).
- Bûsa'id, Ahmed. *el-Hayâtu'l-ictimâ'iyye ve's-sekâfiyye bi-iklîmi Tuvât min hilâli nevâzili'l-centûrî fî karni H. 12/M. 18*. Cezayir: Câmi'atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Bûşemme, Hâlid. "Abdurrahmân b. Abdulkâdir er-Râsidî el-Meccâcî el-Cezâ'irî ve kitâbuhü't-Ta'ric ve't-tebrîc fî zikri ahkâmi'l-muğârese ve't-tasyîr ve't-telvîc". *Mecelletü't-türâs* 16 (2014).
- Bûtdâra, Sâlim. *el-Hareketü'l-'ilmiyye bi'l-cenûbi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî 'alâ dav'i'l-mesâdiri'l-mahallî*. Cezayir: Câmi'atu Cîlâli'l-Yâbis, Doktora Tezi, 2016.
- Bûtşîş, İbrâhîm el-Kâdirî. "en-Nevâzil'l-fikhiyye fî'l-utrûhâti'l-câmi'iyye et-tevcihât ve'l-idâfâti'l-marifiyye ve'l-işkâlâti'l-menheciyye". *Mecelletü 'usûrin cedîde* 16-17 (2014), 46-49.
- Bûtşîş, İbrâhîm el-Kâdirî. *Târîhu'l-garbi'l-İslâmî: Kirââtün cedîde fî ba'zi kadâya'l-muctema' ve'l-hadâre*. Beyrut: Dârü't-tali'a, 1994.
- Bû'azîz, Yahyâ. *A'lâmü'l-fîkr ve's-sekâfe fî'l-Cezâ'iri'l-mehrûs*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1995.
- Ca'ferî, Ahmed Eba's-Sâfî. *el-Mahtûtâtü'l-Cezâ'iriyye ve a'lâmühâ fî hazâ'in ve'l-mektûbâti'l-İfrîkiyye*. Cezayir: Vezâratü's-şuûni'd-diniyye ve'l-evkâ, 2015.
- Ca'ferî, Ahmed Eba's-Sâfî. *Min târîhi Tuvât: Ehbâsün fî't-türâs*. Cezayir: Menşûrâtu'l-hadâre, 2011.
- Ca'ferî, Mübârek. "A'lâmü'l-fetvâ ve'n-nevâzil fî mantikati Tuvât bi'l-cenûbi'l-ğarbî beyne'l-karneyn 12-14 el-hicriyyen". *Mecelletü'l-buhûs ve'd-dirâsât* 10/15 (2013).
- Ca'ferî, Mübârek. "Hamletü'l-mansûr es-Sa'dî 'alâ Tuvât fî'l-cenûbi'l-Cezâ'irî (H. 989/M. 1581) ve in'ikâsâtuhâ 'ala's-sahrâ' ve-Su'dân el-ğarbî". *el-Mecelletü's-şengâliyye li'd-dirâsâti'l-'arabiyye* 5/5 (2018).

- Cebratî, Abdurrahman b. Hasan. *Târîhu 'acâ'ibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. Beyrut: y.y., ts.
- Cemîle, Ma'âşî. *el-İnkişâriyye ve'l-muctema' bi-beylik Kasantîna*. Cezayir: Câmi'atu Mantûrî, Doktora Tezi, 2008.
- Centûrî, Abdurrahman b. İbrâhîm et-Tuvâtî. *Risâletü'l-meğârim fi butlâni mâ ahaze bi'l-mezâlim*. thk. Züheyr Kazân. Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-luğati ve sîhâhi'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğaffûr 'Attâr. Beyrut: y.y., 1990.
- Ceydel, Ammâr. "en-Nevâzil masdaran li-târîhi'l-ictimâ'î ve's-sekâfî". Cezayir: Vizâratu'ş-şuûnu'l-İslâmiyye ve'l-evkâf, 2010.
- Cezâ'irî, Beşir Dayf. *Fihristü ma'lemeti't-türâsi'l-Cezâ'irî*. Cezayir: Menşûrâtü tâle, 2007.
- Cezâ'irî, Beşir Dayf. *Masâdirü'l-fikhi'l-Mâlikî usûlen ve furûan fi'l-meşrik ve'l-mağrib kadîmen ve hadîsen*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- Cezâ'irî, Muhammed b. Meymûn. *et-Tuhfetü'l-mardiyye fi'd-devleti'l-Bekdâşiyye fi bilâdi'l-Cezâ'irî'l-mahmiyye*. thk. Muhammed b. Abdülkerîm. Cezayir: eş-Şirketü'l-vataniyye, 1981.
- Cîdî, Ömer. *el-Örfü ve'l-'amel fi'l-mezhebi'l-Mâlikî ve mefhûmühâ ledâ 'ulemâ'i'l-Mağrib*. Mağrib: Matbaatü Fedâle, 1982.
- Cîdî, Ömer. *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib*. Rabat: Matba'atü'l-ma'ârif el-cedîde, 1993.
- Cîlâlî, Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu'l-Cezâ'ir el-âmm*. Cezayir: Dîvânü'l-matbû'âtî'l-câmi'iyye, 7. Basım, 1994.
- Cîlâlî, Abdurrahmân. *Târîhu'l-müdüni's-selâse: el-Cezâ'ir el-Mediyye Malyâna*. Cezayir: Şirketu dâri'l-eimme, 2007.
- Ebrîş, Selâm. "'İlmü'n-nevâzil ve'l-fetâvâ fi'l-mezhebi'l-Mâlikî ve ehemmi müellefâti". *Nedvetü'l-menhecîyyeti'l-fikhiyye fi müellefâti'l-mezhebi'l-Mâlikî*. Mağrib: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-'Ulemâ', 2012.
- Ebû Deyyâk, Sâlih Muhammed Feyyâd. "Medînetü 'Annâbe ve devruha's-siyâsi ve'l-hadârî münzü'l-'ahdi'l-Hammâdî ilâ nihâyeti'l-'ahdi'l-Hifsî fi'l-Mağrib". *Mecelletu dirâsâtin târîhiyye 67-68* (1999).
- Ebû Mustafa, Kemâl es-Seyyid. *Cevâhib mine'l-hayâti'l-ictimâ'îyye ve'l-iktisâdiyye ve'd-dîniyye ve'l-'ilmiyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî min hilâli nevâzil ve fetâvâ el-Mi'yâri'l-mü'rib li'l-Veşerîsî*. Mısır: Merkezü'l-İskenderiyye li'l-kitâb, 1996.
- Ebü'l-Basal, Abdünnâsir. "el-Medhal ilâ fikhi'n-nevâzil". *Mecelletü ebhâsi'n-nevâzil 13/1* (1997).
- Eravcı, H. Mustafa . "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Cezayir-i Garp". Gazi Akademik Bakış 10 / 20 (Haziran 2017): 83-94.
- Erzekî, Şevîtem. *el-Muctema'u'l-Cezâ'irî ve fe'âliyâtühu fi'l-'ahdi'l-Osmânî*. 2006: Câmi'atü'l-Cezâ'ir, Doktora Tezi, ts.
- Eşkar, Muhammed Süleymân Abdullâh. *el-Fütyâ ve menâhicü'l-iftâ'*. Kuveyt: Mektebetü'l-Menâr, 1976.
- Fâsî, Abdülhafîz. *Mu'cemü'ş-şüyûh el-müsemma Riyâdü'l-cenne ev el-Müdhişü'l-mutrib*. Beyrut: Dârü'l kütübî'l-İlmiyye, 2003.

- Fâsî, İbn Zâkûr. *Neşru ezhâri'l-büstân fi men ecâzenî bi'l-Cezâ'ir ve Tatvân min fudalâ'i ekâbir'l-a'yân*. Cezair: el-Ma'rifetü'd-düveliyye, 2011.
- Fetha, Muhammed. *en-Nevâzilü'l-fikhiyye ve'l-muctema': Ebhâsün fi târihi'l-ğarbi'l-İslâmî mine'l-karn 6-9 H./12-15 M*. Mağrib: Matba'atü'l-ma'ârif el-cedîde, 1999.
- Fikrât, 'Âbid. "el-Mevsû'atü'l-ilmîyye li-'ulemâ'i'l-Cezâ'ir mahtût im'âni'l-beyân fi'l-icâre 'ala'l-Kur'ân li-İbni'l-'Annâbi el-Hanefî el-Cezâ'iri". *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 8 (2012).
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed. *el-Kâmûsu'l-mühît*. thk. Enes Ahmed Muhammed Şakir, Zekeriyya Cabir Ahmed. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Günay, Hacı Mehmet. *Günümüz Fıkıh Problemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010.
- Gündüz, Mâhî. *ed-Dürerü'l-meknûne fi nevâzili Mâzûne-dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2010.
- Ğalâvî, Muhammed en-Nâbiğa b. Ömer. *Nazmü Bütlîhiyye*. thk. Yahyâ b. el-Berrâ'. Suudi Arabistan: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2. Basım, 2004.
- Ğarrâb, Sa'd. "Kütübü'l-fetâva ve kıymetüha'l-ictimâ'iyye: Misâlü nevâzili'l-Berzelî". *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnûsiyye* 16 (1978).
- Ğattâs vd., Âişe. *ed-Devletü'l-Cezâ'iriyyeti'l-hadîse ve müessesâtühâ*. Cezayir: el-Merkezü'l-vatanî li'l-bahs fi'l*haraketi'l-vataniyye ve sevre, 2007.
- Ğirnâtî, İbn Lübb. *Takribü'l-emeli'l-be'id fi nevâzili'l-üstâz Ebî Sa'id*. thk. Hüseyin Muhtârî, Hişâm er-Râmî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- Ğîtâvî, Cellûle. "Tahkîku mahtûtati Hâşiyeti Abdurrahman el-Centûrî fi'l-istir'â' fi'l-hul". *Mecelletu rufûf* 7/3 (ts.), 2019.
- Habîb, Bû zuvvâda. "Devru 'ulemâ'i mu'asker fi fethi Vehrân mine'l-ihtilâli'l-İspânî (1206/1792)". *Mecelletu 'usûr* 18/1 (2019).
- Hacvî, Muhammed b. Hasan es-Se'âlibî el-Fâsî. *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fikhi'l-islâmî*. thk. Eymen Sâlih Şabân. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995.
- Hafnâvî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Şeyh Ebî'l-Kâsım ed-Dîsî. *Ta'rifü'l-halef biricâli's-selef*. Cezayir: Matba'atu Bîr Fontâne, 1906.
- Hamanna, Tâlûm. *Nevâzilü'l-Centûrî: Mesâ'il fi'l-mu'âmelâti'l-mâliyye dirâse ve tahkîk*. Sudan: Câmi'atü'l-Cezîre, Doktora Tezi, 2021.
- Hammâş, Halîfe. *el-Üsre fi medîneti'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî*. Cezayir: Câmi'atu Mantûrî, Doktora Tezi, 2006.
- Hanâzile, Sûfiyye. "Müessesetü's-sultati'd-diniyye: el-'Örfiyye ve'l-medeniyye fi mîzâbi'l-Cezâ'ir". *Mecelletu sutûr* 13 (2021).
- Hârûn, el-Hâdî - Bûselîm, Sâlih. "et-Te'sîrû's-siyâsî li't-tarîkati'l-Kâdiriyye fi İfrîkya cenûbi sahrâ' hilâle'l-'ahdi'l-hadîs". *Mecelletü Ravâfîd li'l-buhûs ve'd-dirâsât* 2 (2017).
- Hasbellâvî, Nesîm. "Kütübü'n-nevâzil ve't-târîhi'l-ictimâ'î: Hudûdü't-tavzîf ve'l-mehâzîr". *Mecelletü ma'ârif* 12/23 (2017).
- Hâtib, Ahmed. "Mevâkîfü'l-fukahâ' min ba'di kadâya'l-ihtilâfi'd-dîni ve'l-mezhebî ve'l-ictima'î bi'l-Mağribi'l-evsat fi evâhiri'l-'asri'l-vasat". *Mecelletu 'usûrin cedîde* 13 (2014).

- Hatîb, İsmâ'îl. "Ehemmiyetü'n-nevâzil fi dirâsâtî'l-fikhiyye ve'l-ictimâ'iyye ve't-târîhiyye". *Mecelletu da'veti'l-hak* 316 (1996), 73-75.
- Hatice, Kâsîmî - Muhammed, Cerrâdî. "el-İstişâre fi'l-kadâ' 'inde'l-Mâlikiyye: el-Meclisü'l-istişârî li'l-Kâdî 'Abdülhak b. 'Abdülkerîm el-Bekrî et-Tuvâtî Ünmûzecen". *Mecelletü'l-hivârü'l-fikrî* 12 (2017).
- Hayla, Muhammed el-Habîb. "Menâhicü kütübi'n-nevâzil el-Endelûsiyye ve'l-Mağribiyye min müntasifi'l-karnî'l-hâmis ilâ nihâyeti'l-karnî't-tâsi' el-hicrî". <https://al-furqan.com/ar/%d8%aa%d8%b5%d9%86%d9%8a%d9%81-%d8%a7%d9%84%d9%83%d8%aa%d8%a8-%d8%a7%d9%84%d8%a3%d9%86%d8%af%d9%84%d8%b3%d9%8a%d8%a9-%d9%88%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%ba%d8%b1%d8%a8%d9%8a%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d9%86%d9%88/>. 1992. Erişim 07 Mayıs 2023
- Heccî, Muhammed. *Nazarât fi fikhi'n-nevâzili'l-fikhiyye*. Mağrib: el-Cem'iyetü'l-mağribiyye li't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1999.
- Helfât, Miftâh. "Kirâ'e fi mahtût 'Hazihi keyfiyyetü sıyreti Zevâve". *Mecelletü'l-ulûmi'l-insâniyye* 42 (2014).
- Hilâlî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Abdülazîz. *Nûrû'l-basar fi Şerhi Hutbeti'l-Muhtasar*. Moritanya: Dâru Yûsuf b. Tâşfin, 2007.
- Hilâyeli, Hanîfî. "eş-Şürtatü ve'l-kadâ' fi medîneti'l-Cezâ'ir hilâle 'ahdi'l-Osmânî beyne senâ'iyyeti'l-masâdir'l-mahalliyye ve'l-mesâdiri'l-ğarbiyye". *el-Mecelletü't-târîhiyyeti'l-mağribiyye* 134 (2009).
- Hilâyeli, Hanîfî. *Evrâk fi târihi'l-Cezâ'ir fi'l-'ahdi'l-Osmânî*. Cezayir: Dâru'l-hüdâ, 2008.
- Hizmetli, Sabri, "Osmanlı Devrinde Cezayirde Gelişen Bilim ve Kültürün Genel Bir Değerlendirmesi". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31 (1989): 211-230
- Hizmetli, Sabri . "Türklerin Yönetimi Döneminde Cezayir'in İdaresi ve Kurumları". BELLETEN 58 / 221 (Nisan 1994): 71-118.
- Hoca, Hamdân b. Osman. *el-Mir'ât*. çev. Muhammed 'Arabî ez-Zübeyrî. Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye, 2006.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*. thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed 'Avd. Riyad: Dâru 'alemi'l-kütüb, 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *'Ukûdü resmi'l-müftû min mecmû'ati'r-resâ'il*. y.y., ts.
- İbn 'Ammâr, Ebü 'Abbâs. *Nihletü'l-lebîb bi-ahbâri'r-rihleti ile'l-Habîb*. Cezayir: Matbu'atu Fûntâne, 1902.
- İbn Attû, Belberâvât. *el-Medîne ve'r-rîf fi evâhiri'l-'ahdi'l-Osmânî*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2008.
- İbn Beşteğîr. *Nevâzilü Ahmed b. Sa'id b. Beşteğîr el-Lûrekî el-Mâlikî*. thk. Kutub er-Reysûnî. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2008.
- İbn Fâris, Ahmed Ebü'l-Hüseyn el-Kazvînî. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979.

- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Alî b. Muhammed. *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min mustalahi İbni'l-Hâcib*. thk. Hamza Ebû Fâris - Abdüsselâm eş-Şerîf. Ş: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1990.
- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Alî b. Muhammed. *Tebsiretü'l-hukkâm fî usûli'l-akdiyye ve menâhici'l-ahkâm*. Mısır: Mektebetu külliyyâti Ezheriye, 1987.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen. *Dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fî târihi'l-'Arabi ve'l-Berber ve men 'âserehüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şahhâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1988.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dimeşk: Dârü'l-ya'rub, 2004.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Hasen. *Târîhu İbn Haldûn el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*. thk. Ebû Suheyb el-Keremî. Ürdün: Beytü'l-efkâr, 1845.
- İbn Hamâdûş, Abdürrezzâk el-Cezâ'irî. *Rihletü İbn Hamâdûş el-Cezâ'irî el-müsemmâ: Lisânü'l-mekâl fî'n-nebe' 'ani'n-neseb ve'l-heseb ve'l-hâl*. thk. Ebü'l-Kâsım Sadullâh. Cezair: el-Müessesetü'l-vataniyye, 1983.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl. *Lisânu'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-ma'ârif, ts.
- İbn Meryem, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Ahmed el-Medyûnî et-Tilimsânî. *el-Büstân fî zikri'l-evliya' ve'l-ulemâ' fî't-Tilimsân*. thk. Muhammed Ebû Şeneb. Cezayir: el-Mektebetü's-se'âlibiyye, 1908.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kartûbî el-Endelusî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-talîl li mesâili'l-mustehrâce*. thk. Muhammed Hacı. Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kartûbî el-Endelusî. *Fetâvâ İbn Rüşd*. thk. el-Muhtâr b. Tâhir et-Telîlî. Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1987.
- İbn Sâsî, Hama bin Şa'sû' b. Muhammed. *ed-Delîlü'l-esâsî fî tadvîhi nesebi evlâdî b. Sâsî*. Cezayir: Dâru hûme, 2010.
- İbn 'Abdilber, Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdillâh el-Kartûbî. *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fadhli*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbnü'l-'Anterî, Muhammed es-Sâlih. *Târîhu Kasantîna*. thk. Yahyâ Bu'azîz. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2009.
- İbnü'l-'Anterî, Muhammed es-Sâlih. *Târîhu Kasantîna*. thk. Yahyâ Bu'azîz. Cezayir: Âlemü'l-ma'rife, 2009.
- İbnü'l-Mesâlik, Muhammed b. Abdurrahman b. Bâb el-Alevî. *'Avnü'l-muhtesib fî mâ yu'temed min kütübi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed Fâl Abbâh, Ahmed b. Abdülkerîm Necîb. Mısır: Dâru necbûye, 2010.
- İbnü'l-Müftî, Hüseyin b. Receb Şâviş. *Takyîdâtü İbni'l-Müftî fî târihi paşâvâtî'l-Cezâ'ir ve 'ulemâ'ihâ*. thk. Fâris Ka'vân. Cezayir: Dârü'l-hikme, 2009.
- İbnü'l-'Attâr, Ahmed b. el-Mubârek. *Târîhu beledi Kasantîna*. thk. Abdullah Hammâdî. Kasantîna: Dârü'l-fâiz, ts.

- İbnü'n-Neccâr, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Futûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed Zuhaylî, Nezîh Hammâd. Mektebetu Abîykân, 2. Basım, 1993.
- İbrâhîm, 'Abbû. *el-'Ulûmü'n-nakliyye fi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî H. 10-13/M. 16-19*. Cezayir: Câmi'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2018.
- İbrâhîm, Muhammed Yüsrî. *Fıkhü'n-nevâzil li'l-ekalliyyâti'l-müslime te'silen ve tenzilen*. Kahire: Dârü'l-yüsr, Matbû'âtü vizâreti'l-evkâfi'l-Katariyye, 2013.
- 'Îd, Mes'ûd. "Hareketü't-ta'lîm fi'l-Cezâ'ir hilâle'l-'ahdi'l-Osmânî". *Mecelletu Sîrât 3* (1980).
- İfrânî, Muhammed b. el-Hâc b. Muhammed b. Abdullah es-Sağîr. *Safvetü men inteşera min ahbâri sulehâ'i'l-karni'l-hâdî 'aşar*. thk. Abdülmecîd Hayâlî. Mağrib: Merkezü't-türâsi'l-Mağribî, ts.
- İsmâil Paşa, Bağdatlı. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru ihyai't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Kâde, Sâdık b. "ez-Zâkiretü'l-mektûbe ve't-târîh: Advâün cedîde havle şahsiyyeti Müslim b. Abdülkâdir el-Vehrânî edîb ve müerrih Bââyât Vehrân el-karn 13 H./19 M." *İnsâniyyât 3* (1997).
- Kâdîrî, Muhammed b. Tayyib. *Neşrü'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdî 'aşer ve's-sânî*. thk. Muhammed Hiccî, Ahmed et-Tevfik. Rabat: Mektebetü't-tâlib, 1977.
- Kafâfî, Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer. *Tevşihü'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc*. Mısır: Mektebetu's-sekâfeti'd-diniyye, 2004.
- Kahtânî, Müsfir b. Alî b. Muhammed. *Menhecü istihrâci'l-ahkâmi'l-fikhiyye li'n-nevâzili'l-mu'âsire: dirâseten te'siliyyeten tatbikiyye*. Suudi Arabistan: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 2000.
- Kahraman, Kemal; "Cezayir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, 1993.
- Kal'acî, Muhammed Ruvvâs Kanîbî. *Mu'cemü istilâhâti'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 1988.
- Kalsâdî, Ebü'l-Hasan Alî el-Endülûsî. *Rihletü'l-Kalsâdî*. thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân. Tunus: eş-Şeriketu et-Tûnusiyye, 1978.
- Kara Mustaf, Vesile b. "eş-Şebekâtü'l-câmi'iyye ve tanzîmi'l-mecâl fi'l-Cezâ'ir". *Mecelletu insâniyye 29-30* (2005).
- Karâfî, Ebü 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b İdrîs. *el-Fürûk envârü'l-bürûk fî envâi'l-fürûk*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1998.
- Kasantîni, İbn Kunfüz. *Kitâbü'l-vefeyât*. thk. Âdil Nüveyhad. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1983.
- Kasantîni, Muhammed b. Ahmed. "Kenâşe el-Kammâd el-Kasantîni". http://www.fondation.org.ma/web/affichage_numerics/931/17%2031-10-2021, ts. Erişim 05 Temmuz 2023
- Kâsimî, Abdülmün'im. *A'lâmü't-tasavvuf fi'l-Cezâ'ir*. Cezayir: Dârü'l-Halîl el-Kâsimî, 1427.
- Kâsimî, Hatice. *Fetâvâ el-Kâdî Abdülhak b. Abdülkerîm el-Bekrî et-Tementîti cem'an ve dirâse*. Cezayir: Câmi'atu Edrâr, Doktora Tezi, 2020.
- Kâsirî, Muhammed es-Sa'id. "el-Medresetü'l-Kittâniyye bi-Kasantîna: Sarhun sekâfiyyun yüsârî'u'n-nisyân". *Mecelletü 'usûrin cedîde 18* (2015).

- Kattâb, Hayât. “Kirâ’e fî mahtûtî'l-Î’âne bi-ba’di mesâ’ili’l-hidâne”. *Mecelletü’l-hadâreti’l-İslâmiyye* 19/1 (2018).
- Kaya, Eyyüp Said. “Nevâzil”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/>. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevazil>
- Kazân, Züheyr. *Tatbîkâtü’l-kavâ’idi’l-fikhiyye fî’n-nevâzili’t-Tuvâtiyye*. Cezayir: Vizâratu’ş-şuûnu’l-İslâmiyye ve’l-evkâf, 2013.
- Kerbû’, Sa’îd. “Kütübü’n-nevâzil beyne’l-isti’mâli’l-fikhî ve’t-tavzîfi’t-târîhî: el-Mi’yârü’l-mu’arreb li’l-Vanşerîsi enmûzecen”. *Mecelletu ‘ulûmi’l-insân ve’l-muctema’* 9 (2014).
- Kesgin, Hafsa. “Nevâzil Kavramı ve Fetvâ, Kazâ İlişkisi (Kavramsal Bir Analiz)”,. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013).
- Kettânî, Abdülhay. *Fehresü’l-fehâris ve’l-İsbât ve mu’cemü’l-me’âcim ve’l-meşîhât ve’l-müselâat*. Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 2. Basım, 1982.
- Kettânî, Muhammed b. Ca’fer. *Selvetü’l-enfâs ve mühâdesetü’l-ekyâs fî men ukbire mine’l-‘ulemâ’ ve’s-sulehâ’ bi-Fâs*. thk. Abdullah el-Kâmil el-Kettânî ve aherûn. Dârü’s-sekâfe - ed-Dârü’l-beydâ’, 2004.
- Khelifati, Hamza. “el-İmâm Muhammed Mustafa el-Cezâ’irî ve cuhûdühu fî hidmeti’l-mezhebi’l-Mâlikî”. *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), 143-164.
- Lefgûn, ‘Abdülkerîm Lefgûn b. Muhammed. *Menşûrû’l-hidâye fî keşfi hâl men idde’a’l-‘ilme ve’l-vilâye*. thk. Ebü’l-Kâsım Sa’dullâh. Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1987.
- Lefgûn, Muhammed. *Nevâzilü Kasanîna*. thk. Huvvârî Tuvâtî - ‘Âişe Bel’âbid. Cezayir: Dârü’z-Zeytûn, 2018.
- Lezgam, Fevziyye. *el-Büyûtât ve’l-üserü’l-‘ilmiyye bi’l-Cezâ’ir hilâle’l-‘ahdi’l-Osmânî ve devrûhe’s-sekâfî ve’s-siyâsî (925-1246/1520-1830)*. Cezayir: Câmî’atu Vehrân, Doktora Tezi, 2014.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım. *Şeceretü’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Malikiyye*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelüsi’r-ratîb*. Bağdat: Dârü’s-sâdir, 1967.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Rihletü’l-Makkarî ila’l-maşrik ve’l-mağrib*. thk. Muhammed b Mu’ammer. Vehrân: Menşûrâtu muhbir mahtûtâti’l-hadâreti’l-İslâmiyye fî şimâli İfrîkyâ, 2004.
- Ma’sar, Abdullah. *Takrîbu mu’cemi mustalahâti’l-fikhi’l-Mâlikî*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1. Basım, 2007.
- Maşrafî, ‘Abdükâdir. *Behçetü’n-nâzir fî ahbari’d-dâhilîn tahte vilâyeti’l-İsbaniyyîn bi-Vehrân mine’l-a’râb kebenî ‘âmir*. thk. Muhammed b. Abdülkerîm. Cezayir: Dârü’l-va’î, 2017.
- Mazârî, Ağâ b. Avda. *Tulû’u’s-sa’di’s-su’ûd fî ahbâri Vehrân ve’l-Cezâ’ir ve İspanya ve Fıransa ilâ evâhiri’l-karni’l-tâsi’ ‘aşar*. thk. Yahyâ Bu’azîz. Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1990.
- Meccâcî, Abdurrahmân b. Abdülkâdir er-Râşidî. “et-Ta’rîc ve’t-tebrîc fî zikri ahkâmi’l-muğârese ve’t-tasyîr ve’t-telvîc”.

- http://www.fondation.org.ma/web/affichage_numerics/184/17, ts. Erişim 05 Temmuz 2023
- Medenî, Ahmet Tevfîk. *Harbu's-selâsîmi'e âmm beyne İspanya ve'l-Cezayir 1492-1792*. Cezair: eş-Şeriketu'l-vataniyye, ts.
- Medenî, Tevfîk. *Kitâbü'l-cezâ'ir*. Cezayir: el-Matba'atü'l-'Arabiyye, 1931.
- Meheyrîs, Mebrûk. *el-Mesâcidü'l-Osmâniyye bi-Vehrân ve Mu'asker*. Cezayir: Dîvânü'l-matbû'âti'l-câmi'iyye, 2009.
- Mekkî, Mahmûd 'Alî. "Ahkâmü's-sûk li-Yahyâ b. Ömer el-Endelûsî". *Sahîfetü'l-ma'hadi'l-Misrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye fî Madrid* 4/1-2 (1956).
- Mencûr, 'Ahmed. *Fehresu Ahmed el-Mencûr*. thk. Muhammed Hiccî. Rabat: Dârü'l-Mağrib li't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1976.
- Menûnî, Muhammed. *el-Mesâdirü'l-'arabiyye li-târîhi'l-Mağrib mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'asri'l-hadîs*. Mağrib: y.y., 1983.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan b. 'Alî. *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasan Mar'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Mezyân, Ömer. "Risâle fi'l-'itâb bi-husûsi mesâ'ilin fikhiyye". *Mecelletü'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 11/5 (2019).
- Miklâtî, Abdullah - Ca'ferî, Mübârek. *Mu'cemu a'lâmi Tuvât*. Cezayir: Vizâretü's-sekâfeti'l-Cezâ'iriyye, 2013.
- Mizmerî, İbn Ümm. *Tahliyetü'l-kirtâs fî tazmini'l-hammâs*. thk. Züheyr Kazân. Bûsâde: Dâru Kerdâde, 2011.
- Mu'ammer, 'Alî Yahyâ. *el-'İbâziyye fî mevkebi't-târîh*. Amman: Mektebetü'd-Dâmirî, 3. Basım, 2008.
- Muhammed, La'bâsî. "Taktîmü mahtûti'l-es'ileti'l-mardiyye fi'l-mesâ'ili'l-fikhiyye li-Ebî Abdullah Muhammed el-Kerrûbî et-Trablûsî". *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 10 (2016).
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbidîn. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdi' aşer*. Kahire: el-Matba'atü'l-vehbiyye, 1284.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbidîn. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdi' aşer*, ts.
- Mûsaddak, Hatice. "er-Ribât fî medîneti Vehrân ve bu'duhü's-sekâfi ve'l-'ilmî". *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 12 (ts.).
- Nâsirî, Muhammed Ebû Râs. *Fethu'l-ilâh ve minnetihi fî't-tahaddüsi bi-fadli rabbî ve ni'metih*. ed. Muhammed b. Abdülkerîm. Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1996.
- Nâsirüddîn, Sa'idûnî. *Verekâtün Cezâ'iriyye ve ebhâsün fî târihi'l-Cezâ'ir fî'l-'ahdi'l-Osmânî*. Cezayir: Dârü'l-basâ'ir, 2009.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*. Müessesetü Kartubâ, 2. Basım, 1994.
- Nüvayhad, 'Adil. *Mu'cemü a'lâmi'l-Cezâ'ir min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hâdir*. Lübnan: Müessesetü Nuvayhad es-sekâfiyye, 2. Basım, 1980.
- Rahmûnî, Abdülcelîl. *el-'Alaka beyne's-sultati'l-merkeziyye ve'l-bâylîkât fî'l-Cezâ'iri'l-Osmânîyye (1520-1830)*. Cezayir: Câmi'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2019.

- Rammâsî, Mustafâ. *Ecvibetü'r-Rammâsî 'ala es'ileti Bereke et-Tatvânî fî mâ eşkele 'aleyh min kelâmi's-şeyh Halîl*. thk. 'Abdülfettâh Mağfûr, 'Abdülbâsit Sayd. Zâkiretü'l-emâne li'n-neşr, 2012.
- Râşidî, İbn Sahnûn. *es-Seğrû'l-cümânî fi-ibtisâmi'seğri'l-vehrânî*. thk. el-Mehdî el-Bûabdîlî. Alemü'l-ma'rife, 2013.
- Riyâd, Muhammed. *Usûlü'l-fetvâ ve'l-kadâ' fi'l-mezhebi'l-Mâlikî*. Mağrib: Matba'atü'n-neccâh, 1996.
- Ru'aynî, Şemsuddîn Ebû 'Abdullah el-Hattâb. *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtasari Halîl*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 3. Basım, 1992.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Ebhâsün ve ârâ fî târihi'l-Cezâ'ir*. Cezayir: Dârü'l-basâ'ir, 2007.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Müctema'u Kasantîna fî kitâbi Menşûri'l-hidâye li'l-Lefgûn (el-Karn 11 H. /17 M.) dimne a'mâli mülteka'l-hayâti'l-ictimâ'iyye fî'l-vilâyâti'l-'Arabîyye esnae'l-'ahdi'l-Osmâniyye*. Tunus: Menşûrâtu merkezi'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Osmâniyye ve'l-Mûrîskiyye ve't-tevsîk ve'l-ma'lûmât, 1988.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Râ'idü't-tecdîdî'l-İslâmî Muhammed b. el-'Annâbî (ö. 1850)*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1990.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Şeyhu'l-İslâm 'Abdükerîm Lefgûn dâ'iyetü's-selefiyye*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Târihu'l-Cezâ'iri's-sekâfî*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1998.
- Sa'dullâh, Ebü'l-Kâsım. *Tecârib fî'l-edeb ve'r-rihle*. Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye, 1983.
- Sa'idûnî, Nâsirüddîn. *Asrû'l-emîr Abdülkâdir el-Cezâ'irî*. Kuveyt: Müessesetu câ'ize, 2001.
- Sa'idûnî, Nâsirüddîn. *Mine't-türâsi't-târihi ve'l-coğrâfî li'l-Mağribi'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1999.
- Sa'idûnî, Nâsirüddîn - Bû'abdelî, el-Mehdî. *el-Cezâ'ir fî't-târih: el-'Ahdü'l-Osmânî*. Cezayir: el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1984.
- Sâlim, Himallâh Veled. *Târihu bilâdi Şenkît Morîtânyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Samedî, Mustafa. *Fikhü'n-nevâzil 'inde'l-Mâlikiyye târihen ve menhecen*. Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Samedî, Mustafa. "Mesâlikü't-te'lîf fî fikhi'n-nevâzil bi'l-garbi'l-İslâmî". *Mecelletü'z-zehâ'ir* 11-12 (2002).
- Satîfî, Mahfûz Bûkra'. *el-Ferkadü'n-nâ'ir fî terâcimi 'ulemâ'i Edrâr el-Mâlikiyyeti'l-ekâbir*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Se'âlibî. *el-'Ulümü'l-fâhire fî'n-nazar li-'ulûmi'l-'âhire*. Mısır: el-Matba'atü'l-hamîdiyye, 1371.
- Semiyye, Gervâş. *İshâmâtü ulemâ'i Tihert fî'l-harakereti'l-İlmiyye bi-bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî (160-296h./777-909m.)*. Cezayir: Câmi'atu Cîlâlî el-Yâbis, Doktora Tezi, 2019.
- Siddîkî, 'Alî 'Abdülfettâh. *Şerhu Me'ûneti'l-ğarîm bi-ba'di ahkâmi'l-mülîm li-Şeyh Ebî Zeyd 'Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Centûrî-dirâseten ve tahkîk*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Doktora Tezi, 2018.

- Siddîkî, Tâhir Yûsuf Sadîk. *Fikhü'l-müsteceddât fî bâbi'l-'ibâdât*. Amman: Dâru'n-nefâ'is, 2005.
- Süleymânî, Halîme. "Kirâ'e fî mahtûti Rihleti Mevlâ Ahmed b. Hâşim et-Tuvâtî el-mevsûme min evlâdi 'umûr bi-Tîmî ila'l-mestûr bi-Rakkân (1213/1798)". *Mecelletu rufûf* 1 (2019).
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Şakrûn, Abdülcelîl. *Nihletü'l-lebîb bi-ahbâri'r-rihleti ile'l-habîb li-İbn Ammâr Ebî'l-'Abbâs Seyyidî Ahmed dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Câmi'atu Ebî Bekir Belkâyd, Doktora Tezi, 2017.
- Şeşâvenî, Muhammed b. Asker el-Hasenî. *Devhatü'n-nâşir li-mehâsin men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-'aşir*. thk. Muhammed Hacî. Mağrib: Dâru'l-Mağrib li't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 2. Basım, 1997.
- Şehbî, 'Abdulâzîz. *ez-Zevâyâ ve's-sûfiyye ve'l-'azzâbe ve'l-ihtilâlü'l-Ferensî fi'l-Cezâ'ir*. Cezayir: Dâru'l-garb li'n-neşr ve't-tevzi', 2007.
- Şeref, Abdülhak. "Terâcim li-ba'di ulemâ'i medreseti'l-Bây min hilâli ba'di'l-âsârî'l-mahtûta". *el-Mecelletü'l-Cezâ'iriyye li'l-mahtûtât* 3/4 (2007).
- Şetre, Hayrüddîn. *Rihlâtün Cezâ'iriyye: Rihletü eş-Şeyh Abdurrahmân b. İdrîs b. Ömer b. Abdülkâdir et-Tenîlânî ilâ suğri'l-Cezâ'ir amm 1231 H./1816 M*. Cezair: Dâru Kerdâde, 2015.
- Şeyyâl, Cemalüddîn. *Târihu't-tercüme ve'l-haraketi's-sekâfiyye fî 'asri Muhammed 'Alî*. Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1951.
- Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. 'Alî Muhammed Mu'avved, 'Âdil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2000.
- Tammûz, Abdülkerîm. *Tahkîkü Fehresi'l-fehâris şüyühi's-şeyh Seyyidî Ömer b. el-Hâc 'Abdülkâdir et-Tenîlânî*. Kasantîna: Câmi'atu Mantûrî, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Taşköprizâde, Ahmed b Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-ülûm*. Beyrut: Dâru'l kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Tavâhiriyye, Ümmü Hânî. *Tatavvuru'z-zihniyyeti'l-ictimâ'iyye bi-mantikati Tuvât hilâle karneyn 19-20*. 2013-2014: Câmi'atu Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, ts.
- Temekrûtî, 'Alî b. Muhammed. *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiye*. thk. Abdüllatîf eş-Şâdelî. Rabat: el-Matba'atü'l-mülkiyye, 2002.
- Tementûtî, Abdullah b. Ebî Medyen. *Mesâ'ilü Abdillâh b. Ebî Medyen et-Tementûtî*. thk. Züheyr Kazân. Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011.
- Tenîlânî, Muhammed b. Abdurrahman et-Tuvânî. *Ref'ü'l-hicâb ve keşfi'n-nikâb 'an telebbüsi'l-mülebbis fi subûti't-tahbîs bi-hattî'l-muhabbis*. thk. Züheyr Kazân. Cezayir: Daru Kerdâde, 2011.
- Tenîlânî, Muhammed b. Abdurrahman et-Tuvânî. *İfhâmü'l-muktebis fi sübûti't-tahbîs bi-hattî'l-muhabbis*. thk. Züheyr Kazân. Cezayir: Dâru Kerdâde, 2011.
- Tetâ'î, Muhammed b. İbrâhim el-Mâlikî. *Hutatu's-sidâd ve'r-rüşd Şerhu mukaddimeti İbn Rüşd*. thk. Ahmed Mustafa Kâsım et-Tahtâvî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2016.

- Tilimsânî, İbn Hattâl. *Rihletü Muhammed el-Kebîr Bâý el-Garb el-Cezâ'irî ile'l-cenûbi's-sahrâvî'l-Cezâ'irî*. thk. Muhammed Abdülkerîm. Mısır: Âlemü'l-kütüb, 1969.
- Tinbüktî, Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Hâc Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akît es-Sanhâcî el-Mesûfî. *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*. Trablus/Libya: Dârü'l-kâtib, 2000.
- Toprak, Seydi . "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları". *Journal of Turkology* 22 / 1 (Temmuz 2012): 223-237.
- Tuckânî, Muhammed el-Habîb. *Mesâ'ilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd el-Cedd*. Beyrut: Dârü'l-cîl, 2. Basım, 1993.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Muhammed Hiccî ve aherûn. Vizâretü'l-evkâf ve's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1981.
- Vezzân, el-Hasan. *Vasfu İfrîkyâ*. çev. Muhammed Hacî, Muhammed el-Ahdar. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1983.
- Vezzânî, Muhammed el-Mehdî el-İmrânî el-Hüseynî. *en-Nevâzilü's-suğrâ: el-Minehü's-sâmiyye fi'n-nevâzili'l-fikhiyye*. Mağrib: Matba'atu fusâle, 1992.
- Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şü'ûni'l-İslâmiyye. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye*. Mısır: Dârü's-Safve, 1. Basım, ts.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâdih el-Kâtib. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422.
- Yemîne, Sa'ûdî. *el-Hayâtü'l-edebiyye fi Kasantîna hilâle'l-fetretü'l-osmâniyye*. Kasantîna: Câmi'atu'l-ihve, Doktora Tezi, 2005.
- Yûsuf, İzzüddîn Ahmed. *en-Neşâtü'l-iktisâdî fi'l-ğarbi'l-İslâmî hilâle'l-karnî's-sâdis el-hicrî*. Beyrut: Dârü's-şürûk, 1983.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhir'l-kâmûs*. thk. Mustafâ Hicâzî. Kuveyt: et-Türasu'l-'arabi, 1998.
- Zeclâvî, Muhammed b. el-Âlim ez. *Nevâzilü'z-Zeclâvî*. Kasantîna: Câmi'atu'l-Emîr Abdülkâdir, Doktora Tezi, 2011.
- Zehrâ, Ammâre Fâtima. *el-Medârisü't-ta'limiyye bi-Tilimsân hilâle'l-karneyn (8-9h./14-15m.)*. Cezayir: Câmi'atu Vehrân, Yüksek Lİsans Tezi, 2010.
- Zenîfî, 'Abdülfettâh. "Mustalahu mâ cerâ bihi'l-'amel ve eserühu fî tağayyuri'l-fetvâ fi'l-Medreseti'l-Mâlikiyye bi'l-ğarbi'l-İslâmî". Riyad: Câmi'atü'l-imâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 2010.
- Zeyyânî, Ebü'l-Kâsım. *et-Tercemânetü'l-kübrâ fi ahbâri'l-ma'mûre berren ve bahren*. thk. Abdülkerim el-Fîlânî. Rabat: Dâru neşri'l-ma'rife, 1991.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. 'Alî b. Fâris ed-Dimeşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zuhaylî, Vehbe. *Sübülü'l-istifâde mine'n-nevâzil ve'l-fetâva ve'l-'ameli'l-fikhî fi't-tatbikâti'l-mu'asira*. Dimeşk: Dârü'l-mektebî, 2001.
- Züheyr, Bâbâ Vâsmâ'il. "el-Muhtasarâtu'l-fikhiyye 'inde fukahâ'i İbâziyyeti'l-Mağrib: Kitâbü'n-neyl ünmûzecen." *Mecelletü'l-vâhât li'l-buhûs ve'd-dirâsât* 12/2 (2019), 476-497.